Amar Vivek Maheswar
Amar kosh — V. 2 (with tika)
अमर कोष – द्वितीय कांड (टीका सहित)
Sanskrit
Paper — Printed
132 Folio
N.A. (very old)
12.5"X4.8"
Complete

अथअमरकोशसटीकद्वितीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ वर्गाइति । इहवक्ष्यमाणेऽस्मिन्कांडेअंगैर्मृच्छाखानगरादिभिरुपांगैर्मृत्सावेशादिभिःसहितैःपृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गाउदिताः । वक्तुमारब्धाइत्यर्थः ॥ तत्रक्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देनपक्षिणांग्रहः । "यद्वाम्टगानत्तिपुनःपुनःसम्टगादीसिंहः" ॥ १ ॥ भूः । भूमिः । अचला । अनंता । रसा । विश्वंभरा । स्थिरा । धरा । धरित्री । धरणिः । क्षोणिः । "क्षौणिः । क्षौणी" । ज्या । काश्यपी । क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वंसहा ।

वर्गाःपृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिम्टगादिभिः ॥ नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैःसांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥ भूर्भूमिरचलाऽनंतारसाविश्वंभरास्थिरा ॥ धराधरित्रीधरणिःक्षोणिर्ज्याकाश्यपीक्षितिः ॥ २ ॥ सर्वंसहावसुमतीवसुधोर्वीवसुंधरा ॥ गोत्राकुःपृथिवीपृथ्वीक्ष्माऽवनिर्मेदिनीमही ॥ ३ ॥

वसुमती । वसुधा । उर्वी । वसुंधरा । गोत्रा । कुः । पृथिवी । "पृथवी । पृथवीपृथिवीपृथ्वीतिशब्दार्णवः ।" पृथ्वी । क्ष्मा । अवनिः । "अवनी" मेदिनी । मही । "महिः" इतिसप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्रभूमीधरणीत्यादयोङीषंताअपि । कृदिकाराद्क्तिनइतिगणसूत्रात् ॥ ३ ॥

"विपुलेत्येकादशभूमेश्च ।" मृत् । मृत्तिका । द्वेमृदः । मृत्सा । मृत्स्ना । द्वेप्रशस्तमृदः । प्रशस्तामृत्तिकात्वित्यन्वयः । कृष्णभूमःकृष्णमृत्स्यादुदग्भू मउदङ्मृदि । पांडुभूमःपांडुमृच्चेत्यपिपठ्यते ॥ सर्वैःसस्यैराढ्यामृत्तिकाउर्वरेत्युच्यते । एकं । ऊषः । क्षारमृत्तिका । द्वेक्षारमृत्तिकायाः । ऊषोदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान् । ऊषरः । द्वयंक्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिंगौ । यथा । ऊषवतीऊषरावास्थली । ऊषरंस्थलमित्यादि । स्थली । अकृत्रिम

"विपुलागव्हरीधात्रीगौरिलाकुंभिनीक्षमा ॥ भूतधात्रीरत्नगर्भाजगतीसागरांबरा ॥ १ ॥" मृन्मृत्तिकाप्रशस्तातु मृत्सामृत्स्नाचमृत्तिका ॥ उर्वरासर्वसस्याढ्यास्यादूषःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥ ऊषवानूषरोद्वावप्यन्यलिंगौस्थलंस्थ ली ॥ समानौमरुधन्वानौद्वेखिलाप्रहतेसमे ॥ ५ ॥

स्थानस्य । "कृत्रिमातुस्थला । स्थलमुभयसाधारणं ।" मरुः । धन्वा । द्वेमरुदेशस्य । निर्जलोयं । म्रियतेपिपासयायस्मिन्मरुः । खिलं । अप्रहतं । द्वेअकृष्टस्यक्षेत्रादेः । नप्रहन्यतेहलादिभिरप्रहतं । "समे समा नार्थे" त्रिषुलिंगेषुइत्यर्थः ॥ ५ ॥

जगती । लोकः । विष्टपं । "पिष्टपं ।" जगत्स्यात्पिष्टपेक्लीबंवायौनाजंगमेत्रिषु ॥ जगतीभुवनेक्ष्मायांछंदोभेदेजनेपिच । लोकस्तुभुवनेजनेइतिमेदिनी । "विष्टपःपुमानितिबोपालितः ।" भुवनं । जगत् । पंचभूतलस्य । "एकंमहाभूतंपृथिवी । पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकंजगदितिपृथ्वीजगतोर्भेदः ।" अयंजंबुद्वीपवर्तीदृश्यमानोलोकःभारतनामकंवर्षंज्ञेयं । "उक्तंच । उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं ॥ वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति ।" भरतस्यराज्ञइदंभारतं । "वर्षशब्दःपुल्लिंगोपि । पुन्नपुंसकयोर्वर्षंजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्विितिरुद्रः । वर्षोस्त्रीभारतादौचजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वि

त्रिष्वथोजगतीलोकोविष्टपंभुवनंजगत् ॥ लोकोयंभारतंवर्षंशरावत्यास्तुयोऽवधेः ॥ ६ ॥ देशःप्राग्दक्षिणःप्राच्य उदीच्यःपश्चिमोत्तरः॥ प्रत्यंतोम्लेंच्छदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः॥ ७॥

तिमेदिनी ।" एकं । एवमिलावृतादीन्यष्टौवर्षाण्यम्यान्यपि।शरावत्याअवधेः ॥ ६ ॥ यःप्राग्दक्षिणःप्राक्सहितोदक्षिणोदेशः सप्राच्यइत्येकं । शरावत्याअवधेर्यःपश्चिमोत्तरःपश्चिमसहितउत्तरोदेशःसउदीच्यइत्येकं ॥ प्रत्यंतः । म्लेंच्छदेशः । द्वेशिष्टाचाररहितस्यकामरूपादेः । "यदुक्तं । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मिन्देशेनविद्यते । तंम्लेंच्छविषयंप्राहुरार्यावर्तमतःपरमिति ।" मध्यदेशः । मध्यमः । द्वे । एतत्परिमाणंतु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनशनादपि ॥ प्रत्यवेगप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितइति ॥ विनशनंतीर्थभेदः । "कुरुक्षेत्रं" ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः । पुण्यभूमिः । द्वे विंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तंच । आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्रात्तुपश्चिमात् ॥ तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाइति " हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अलभूषणादौघञ् । " नीवृत् । जनपदः । द्वे जनैर्वास्यमानराष्ट्रस्यमगधादेः । नीवृत्पुंसि साह चर्यात् । नियतंवर्ततेस्मिन्नीवृत् ।नहिवृतीतिदीर्घः । " जनःपदंवस्तुयत्र जानपदोपि । भवेज्जनपदोजानपदोपिजनदेशयोरितिविश्वमेदिन्यौ । "देशः। विषयः। उपवर्तनं । त्रीणिग्रामसमुदायलक्षणस्यदेशमात्रस्य ॥ ८॥ अथगोष्ठशब्दमभिव्याप्यवक्ष्यमाणात्रिषु त्रिषुलिंगेषुइत्यर्थः। नड्वान् । नड्वलः। द्वेन

आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोः॥ नीवृज्जनपदोदेशविषयौतूपवर्तनं॥ ८॥ त्रिष्वागोष्ठान्नडप्रायेनड्वा न्नड्वलइत्यपि॥ कुमुद्वान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥ शाद्वलःशादहरितेसजंबालेतुपंकिलः॥ जलप्रायमनू पंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधः॥ १०॥

डप्रायेनडबहुलेदेशे ॥ कुमुद्वानित्येकंकुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकंबहुवेतसे । बहवोवेतसावानीरा यत्रतस्मिन्देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थेकुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् ॥ ९॥ शादैर्बालतृणैर्हरितेदेशेशाद्वलइत्येकं । शादाःसंत्यस्मिन्शाद्वलः। सजंबालेकर्दमयुक्ते देशेपंकिलइत्येकं । जलप्रायं । अनूपं । द्वे जलबहुलदेशस्य । अनुगताआपोऽत्रअनूपं । तथाविधःअनूपसदृशःकश्चिन्नद्यादेरुपांतदेशःकच्छइत्युच्यते। एकं । कच्छशब्दस्यपुंसीतिविशेषस्त्रिष्वितिपूर्वोक्तस्यबाधनार्थः । कच्छइत्यनूपस्यैवपर्यायइतिकेचित् । "कच्छं । कच्छमनूपइतिवोपालितः"॥ १०

शर्करा । शर्करिलः । द्वेवालुकायुक्तदेशे । तत्रशर्करास्त्री । शार्करः । शर्करावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । आदिमौशर्कराशर्करिलौदेशेएव । देशेलुबिलचौचेतिनियमात् । एवंसिकतावत्युन्नेयाऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः । सिकतिलइति । द्वेसिकतायुक्तस्यदेशस्य । सैकतः । सिकतावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । तत्रसिकतानित्यंस्त्रियांवहुत्वेच । "अत्रशर्करासिकताशब्दौद्वावपिबहुवचनांतावितिकेचित् ।" ॥ ११ ॥ देश

स्त्रीशर्करशर्करिलःशार्करःशर्करावति ॥ देशएवादिमावेवमुन्नेयाःसिकतावति ॥ ११ ॥ देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥ स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्चयथाक्रमं ॥ १२ ॥ सुराज्ञिदेशेराजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्रराजवान् ॥ गोष्ठंगोस्थानकंतत्तुगौष्ठीनंभूतपूर्वकं ॥ १३ ॥

इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्चसंपन्नैर्व्रीहिभिःपालितोदेशःक्रमेणनदीमातृकोदेवमातृकश्चस्यात् । नद्यंबुजातसस्यर्द्धितोनदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातसस्यर्द्धितोदेवमातृकइत्यर्थः । एकैकं ॥ १२ ॥ धर्मशीलःशोभनोराजायत्रससुराजा तस्मिन्देशेराजन्वान् । एकं । ततोन्यत्रराजमात्रयुक्तेदेशेराजवान् । एकं । गोष्ठं । गोस्थानकं । द्वेगवांस्थानस्य । तत्गोष्ठंभूतपूर्वकंचेत्गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वंयत्रगावआसन्तत्स्थानंगौष्ठीनमित्यर्थः । गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वेइतिखञ् । एकं ॥ १३ ॥

पर्यंतभूः। परिसरः। द्वेनदीपर्वतादीनामुपांतभुवः। सेतुः। आलिः। "आली" द्वेसेतोः "पूलइतिख्यातस्य। "स्त्रीलिंगायामालौसेतुःपुमानित्यन्वयः। वामलूरः। नाकुः। वल्मीकं। त्रीणिवल्मीकस्य ॥१४॥ अयनं। वर्त्म। मार्गः। अध्वा। पंथाः। "पथः। वाटःपथश्चमार्गश्चेतित्रिकांडशेषः" पदवी। "पदविः"। सृतिः॥ सरणिः। "शरणिःपथिचावलावितितालव्यादिविजयात्तालव्यादिरपि। ङीषंतोपि" पद्धतिः। "पद्धती" पद्या। वर्त्तनी। "वर्तनिः। वर्त्मनिः। वर्त्मनी वर्त्मनीपथीतिहैमः।" एकपदी। द्वादशमार्गस्य ॥१५॥ अतिपंथाः। सुपंथाः। सत्पथः। त्रयं

पर्यंतभूःपरिसरःसेतुरालौस्त्रियांपुमान्॥ वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकंपुन्नपुंसकं॥१४॥ अयनंवर्त्ममार्गाध्वपंथाः
नःपदवीसृतिः॥ सरणिःपद्धतिःपद्यावर्त्तन्येकपदीतिच॥ १५॥ अतिपंथाःसुपंथाश्चसत्पथश्चार्चितेऽध्वनि॥ व्य
ध्वोदुरध्वोविपथःकदध्वाकापथःसमाः॥ १६॥ अपंथास्त्वपथंतुल्येशृंगाटकचतुष्पथे॥ प्रांतरंदूरशून्योऽध्वाकां
तारंवर्त्मदुर्गमं॥१७॥

अर्चितेऽध्वनिशोभनेमार्गे। व्यध्वः। दुरध्वः। विपथः। कदध्वा। कापथः। "कुपथोपि" पंचदुर्मार्गस्य। तत्रकदध्वानांतः॥१६॥ अपंथाः। अपथं। द्वेअमार्गस्य। शृंगाटकं। चतुष्पथं। द्वेचव्हाटाइतिख्यातस्य। दूरश्चासौशून्यश्चदूरशून्यःछायाजलादिवर्जितोदूरस्थोऽध्वामार्गःप्रांतरमित्युच्यते। एकं। यद्दुर्गमंचोरकंटकाद्युपद्रवयुक्तंवर्त्ममार्गःकांतारमित्युच्यते। "पुंसिकांतारः। कांतारोऽस्त्रीमहारण्येबिलेदुर्गमवर्त्मनीतिमेदिनी। एकं ॥१७॥

क्रोशयुगंगव्यूतिरित्युच्यते। क्रोशोधनुःसहस्रेद्वेधनुर्हस्तचतुष्टयं॥ "द्वाभ्यांधनुःसहस्राभ्यांगव्यूतिःपुंसिभाषितमितिशब्दार्णवात्पुंस्यपि। क्लीबेतुगव्यूतं। धन्वंतरसहस्रंतुक्रोशःक्रोशद्वयंपुनः । गव्यूतंस्त्रीतुगव्यूतिर्गोरुतंगोमतंचतदितिवाचस्पतिः।" किष्कूणांहस्तानांचतुःशतं "चतुःशतीवा" नल्वइत्युच्यते। चतुःशतहस्तमितंस्थानंनल्वसंज्ञकमित्यर्थः। एकं॥ घंटापथः। संसरणं। द्वेराजपथमात्रस्य। घंटोपलक्षितगजादीनांपंथाःघंटापथः। "दशधन्वंतरोराजमार्गोघंटापथःस्मृतइतिचाणक्यः" तत्संसरणंपुरस्यनगरस्यचेद्रुपनिष्करमित्येकं। बुधैःसंसरणंवर्त्मगजादीनामसंकुलं। पुरस्योपस्करंचोक्तमि

गव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगंनल्वःकिष्कुचतुःशतं॥ घंटापथःसंसरणंतत्पुरस्योपनिष्करं॥ १८॥ "द्यावापृथिव्यौरोदस्यौद्यावाभूमीचरोदसी॥ दिवस्पृथिव्यौगंजातुरुमास्याल्लवणाकरः॥ १॥" इतिभूमिवर्गः॥ पूःस्त्रीपुरीनगर्यौवापत्तनंपुटभेदनं॥

तिभुग्नः॥ १८॥ "द्यावेत्यादिपंचद्विवचननामानिद्यावाभूम्योः। गंजेत्यादित्रयंक्षारसमुद्रस्य। गंजाखनौसुरागृहे। रुमासुग्रीवदारेषुविशिष्टलवणाकरइतिमेदिनी। गंजारुमेस्त्रियां।" ॥ १॥ अंगोपांगापेक्षयाभूमिरेवात्रप्रधानमितिभूमिवर्गइतिव्यपदेशः। एवमन्यत्रापिमंतव्यं॥ इतिभूमिवर्गः॥ ॥ ७ पूः। पुरी। "पुरिः।" नगरी। पत्तनं। "पट्टनं।" पुटभेदनं॥ ॥ ७॥

स्थानीयं । निगमः । सप्तकंनगरस्य । पूः । पुरी । पुरीनगर्यौवास्त्रियौ । पक्षेपुरं । नगरं । केचिदत्रभेदंचक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादि व्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञं । यत्रराजातदनुचराश्चसंतितत्पुरंपत्तनादिसंज्ञं । यत्प्राकारादिवेष्टितंविस्तीर्णंपुरंतत्स्थानीयादिनामकमिंति । यन्मूलनगराद न्यत्पुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकं । मूलनगरंराजधानी । ” ॥१ ॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोनिवेशस्थानंवेंशइत्युच्यते । द्वेवेश्यानिवासस्य । “ता लव्यांतं । नेपथ्येगृहमात्रेचवेशोवेश्यागृहेपिचेतितालव्यांतरभसः । गृहमात्रेगणिकायाःसद्मनिवेशोभवेत्तुतालव्यः । तालव्योमूर्द्धन्योऽलंकरणेक

स्थानीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुरं॥ १ ॥ तच्छाखानगरंवेशोवेश्याजनसमाश्रयः॥
आपणस्तुनिषद्यायांविपणिःपण्यवीथिका॥ २ ॥

थितआचार्यैरित्यूष्मविवेकः । ” आपणः । नि षद्या । द्वेक्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि । विपणिः । “ विपणी । ” पण्यवीथिका । द्वेक्रय्यवस्तुशालापंक्तेः । चत्वार्य पिहट्टस्येत्यन्ये । विपणिस्त्री । “ आपणादिद्वयंहट्टस्य । बाजारइतिप्रसिद्धस्य । विपणीतिद्वयंहट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपिमतं ” ॥ २ ॥

रथ्या । प्रतोली । विशिखा । त्रीणिग्रामाभ्यंतरमार्गस्य । चयः । वप्रं । द्वेपरिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “ प्राकाराधारस्यवा । ” प्राकारः । वरणः । सालः । “ शालः । तालव्योनृपझषयोःशालोवृक्षेवृतौद्रुमे भेदेच । तालव्यदंत्यउक्तस्तथास्त्रियांवृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालोवरणसर्जयोरितिरभसः । ” त्रयंयष्टिकाकंटकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेःप्रांतभागेयावृतिःवेष्टनंवेणुकंटकादीनांतत्प्राचीनमित्युच्यते । “ प्राचीरमित्यपि । ” एकं ॥३॥ भित्तिः । कुड्यं । द्वेभित्तेः । तत्कुड्यंअंतर्न्यस्तकीकसंचेदेडूकसंज्ञं । “ एडुकं । एडोकं । भवेदेडोकमेडुकमितिद्विरूपकोशः । ” एकं । अंतर्न्यस्तानिकीकसानिअस्थीनिदार्व्याद्यर्थंयत्रतत् । कीकसंकठिनद्रव्यस्योपलक्षणं । गृहं । गेहं । उदवसितं । वेश्म । सद्म । निकेतनं ॥४॥ निशांतं । पस्त्यं । “ वस्त्यं । वसेस्तिः । तत्रसाधुरितियत् । ” सदनं । “सादनं ।” सदनंसादनंसममितिद्विरूपकोशः । भवनं । अगारं । “ आगारं । विद्यादगारमागारमपगामापगामपीतिद्विरूपकोशः । ” मंदिरं । गृहाः । निकाय्यः । निलयः । आलयः । षोडशगृहस्य । तत्रगृहशब्दःबहुत्वेनित्यंपुंसिच । “ क्लीबेपि । ” ॥ ५ ॥

रथ्याप्रतोलीविशिखास्याच्चयोवप्रमस्त्रियां ॥ प्राकारोवरणःसालःप्राचीनंप्रांततोवृतिः ॥ ३ ॥ भित्तिःस्त्रीकुड्यमेडूकंयदंतर्न्यस्तकीकसं ॥ गृहंगेहोदवसितंवेश्मसद्मनिकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतपस्त्यसदनंभवनागारमंदिरं ॥ गृहाःपुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः ॥५॥

वासः। कुटी । शाला । सभा । चत्वारिसभागृहस्य । तत्रकुटोद्वयोः स्त्रियांतुकुटीकुटिश्च । "कुटःकोटेपुमानस्त्रीघटेस्त्रीपुंसयोर्गृहेइतिमेदिनी । गृहादिस भांता निविंशतिर्नामानिगृहस्येत्यन्ये।" संजवनं। चतुःशालं। द्वेअन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य "चौसोपी, चौपट, चौकइतिप्रसिद्धस्य।" पर्णशाला । उटजः । द्वेमुनिगृहस्य । "उटजस्तृणपर्णादिरितिदेशीकोशः ॥" ६ ॥ चैत्यं । आयतनं । द्वेयज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला। मंदुरा। द्वेअश्वशालायाः "पागाइतिख्यातायाः।" आवेशनं। शिल्पिशाला। "शिल्पशालेत्यपिपाठः। तत्रशिल्पस्यशालेति।" द्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः। प्रपा। पानीयशालिका। द्वेजलशालायाः। "पाणपोईइतिप्रसिद्धायाः।" ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयःशिष्यादीनांगृहंमठइत्युच्यते । "छात्रोंतेवास्यादिर्येषांपरिव्राजकक्षपणकादीनांतेषांनिलयइतिवा । " आदिनाकापालिकादिसंग्रहः । गंजादिद्वयंमद्यस्थानस्य । गर्भागारं । वासगृहं । द्वेगृहमध्यभागस्य । अरिष्टं । सूतिकागृहं । "सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहं । " द्वेप्रसवस्थानस्य । "चत्वारोपिपर्यायाइत्यन्ये। पाषाणादिनिबद्धाभूः सकुट्टिमइत्येकं । भूमिगृह,तळघर,इतिप्रसिद्धस्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्यउपरमाडी, अटाळीइत्यादिप्रसिद्धस्य ॥८ ॥

वासःकुटीद्वयोःशालासभासंजवनंत्विदं ॥ चतुःशालंमुनीनांतुपर्णशालोटजोस्त्रियां॥ ६॥ चैत्यमायतनंतुल्येवाजिशालातुमंदुरा॥ आवेशनंशिल्पिशालाप्रपापानीयशालिका॥ ७॥ मठश्छात्रादिनिलयोगंजातुमदिरागृहं॥ गर्भागारंवासगृहमरिष्टंसूतिकागृहं॥ "कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धाभूश्चंद्रशालाशिरोगृहं॥ ८॥

वातायनं । गवाक्षः । द्वेगवाक्षस्य । "झरोकाइतिप्रसिद्धस्य" मंडपः । जनाश्रयः । द्वेमंडपस्य । तत्रमंडपःक्लीबपुंसोः । धनिनांधनवतांवासःगृहंतत् हर्म्यादि । आदिनास्वस्तिकाद्यालिकादेर्ग्रहः । देवानांराज्ञांचगृहंप्रासादइत्येकं ॥ ९ ॥ सौधः । राजसदनं । उपकार्या । उपकारिका । चत्वारिराज गृहस्य । स्वस्तिकादयईश्वरसद्मनांराजगृहाणांप्रभेदाःस्युः । तत्रचतुर्द्वारतोरणःस्वस्तिकः । उपर्युपरिगृहंसर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नंद्यावर्तः ॥ १० ॥

वातायनंगवाक्षोऽथमंडपोऽस्त्रीजनाश्रयः ॥ हर्म्यादिधनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां ॥ ९ ॥ सौधोऽस्त्रीराजसदन मुपकार्योपकारिका ॥ स्वस्तिकःसर्वतोभद्रोनंद्यावर्तादयोपिच ॥ १० ॥ विच्छंदकःप्रभेदाहिभवंतीश्वरसद्मनां ॥ स्त्र्यगारंभूभुजामंतःपुरंस्यादवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतश्चावरोधश्चस्यादट्टःक्षौममस्त्रियां ॥ प्रघाणप्रघणालिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

विस्तीर्णसुंदरोविच्छंदकः । "विच्छर्दकः" आदिनारुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञांस्त्र्यगारंस्त्रीगृहंतत्अंतःपुरं अवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतः । अवरोधः । चत्वारि । अट्टः । क्षौमं । "क्षोमं" द्वेहर्म्यादिपृष्ठस्य "उपरिगृहस्य माडी इत्यादिख्यातस्य ।" गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः । प्रघणः । अलिंदः । "आलिंदः । गृहैकदेशेआलिंदःप्रघाणःप्रघणस्तथेत्यमरमाला ।" त्री णिद्वाराद्बहिर्यःप्रकोष्ठकस्तत्र ।"द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्येतिवा" ॥ १२ ॥

गृहावग्रहणी। देहली। द्वेगृहद्वाराधोभागस्य। उंबराइतिप्रसिद्धस्य। "देहंगोमयाद्युपलेपंलातीतिविगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंबरवोठा उंबरठाइ तिख्यातस्य।" अंगणं। "अंगनं। अंगनंप्रांगणेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गेविश्वः" चत्वरं। अजिरं। त्रीणिप्रांगणस्य। शिलेत्येकंद्वारस्तंभाधः स्थितकाष्ठस्य।" शिली। तलदारुशिल्यधोपिनासादारूर्ध्वमस्ययदितिबोपालितात्।" नासेत्येकं। "दंत्यांतं" द्वारस्तंभोपरिस्थितस्यदारुणः। "मस्त

गृहावग्रहणीदेहल्यंगणंचत्वराजिरे॥ अधस्ताद्दारुणिशिलानासादारूपरिस्थितं॥१३॥
प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतुपक्षकं॥ वलीकंनीध्रेपटलप्रांतेऽथपटलंछदिः॥ १४॥

कपट्टीगणेशपट्टीइतिप्रसिद्धस्य।" ॥१३॥ प्रच्छन्नं। अंतर्द्वारं। द्वेगुप्तद्वारस्य। खिडकीसंज्ञस्य । पक्षद्वारं। पक्षकं। द्वेपार्श्वद्वारस्य। प्रच्छन्नमंतर्द्वा रंस्यात्पक्षद्वारंतदुच्यतइतिकात्यात्पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये।" वलीकं। "वलीकःपटलंप्रांतइतिबोपालितात्पुंस्त्वमपि" नीध्रं। द्वेपटलप्रांते गृहच्छाद नस्य। "भित्तिवहिर्भागीयस्य वळचणपडवीइतिख्यातस्य" पटलं। छदिः द्वेछादनस्य। "शाकारइतिख्यातस्य।" छदिःसांतंस्त्रियां। छदिषी ॥१४॥

गोपानसी । वलभी "वलभिः"। वडभीतिमूर्द्धन्यमध्योपि । शुद्धांतेवडभीचंद्रशालेसौधोर्ध्ववेश्मनीतिरभसः । ओकोगृहंपिटंचालोवडभीचंद्रशालिके तित्रिकांडशेषः । "द्वेछादनार्थयद्वक्रदारुतत्र । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठेइत्यर्थः । "पटलाधारवंशपंजरस्य ओमणकडणीवांसाइतिप्रसिद्धस्य सज्जाइत्य पिमतं । "कपोतपालिका । विटंकं । द्वेसौधादौकाष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः । द्वारं । प्रतीहारः । "प्रतिहारः"। त्रयंद्वारस्य । तत्रद्वाःस्त्रियांरेफां तः। वितर्दिः । "वितर्दी" वेदिका । द्वेवेद्याः । "अंगणादिषुकृतस्योपवेशस्थानस्येतिवा । " वितर्दिस्त्री । तोरणः । बहिर्द्वारं । द्वेतोरणस्य । "द्वारबाह्यभा

गोपानसीतुवलभीछादनेवक्रदारुणि ॥ कपोतपालिकायांतुविटंकंपुन्नपुंसकं ॥ १५ ॥ स्त्रीद्वार्द्वारंप्रतीहारःस्याद्वित र्दिस्तुवेदिका ॥ तोरणोऽस्त्रीबहिर्द्वारंपुरद्वारंतुगोपुरं ॥ १६ ॥ कूटंपूर्द्वारियद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथत्रिषु ॥ कपाटमररंतु ल्येतद्विष्कंभोऽर्गलंनना ॥ १७ ॥

गस्य । " पुरद्वारं । गोपुरं । द्वेनगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ पूर्द्वारिनगरद्वारेसुखेनावतारणा र्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटंक्रियतेतत्रहस्तिनखइत्येकं । कपाटं । "कवाटं"। कवाटश्चकपाटश्चत्रिषुस्याददरंननेतिवाचस्पतिः । कवाटश्चाररमिति त्रिकांडशेषः । " अररं । द्वेकवाडइतिख्यातस्य । तेत्रिषु । तत्रस्त्रियांकपाटी । अररी । तद्विष्कंभःतस्यकपाटस्यावष्टंभकंयन्मुसलंतदर्गलमित्यु च्यते । तत्स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियांत्वर्गला । "तद्विष्कंभ्यर्गलमितिपाठः । " ॥ १७ ॥

आरोहणं । सोपानं । द्वे सोपानस्य । "पायरीइतिख्यातस्य । " निश्रेणिः । "निश्रेणिरित्यपि । नियताश्रेणिः पंक्तिरत्रेति निश्रेणिः । " अधिरोहिणी । द्वयं निःसणी । " शिडी " इतिख्यातस्य ॥ संमार्जनी । शोधनी । द्वे सारणी । " केरसुणी " इतिख्यातस्य । तयासंमार्जन्या निक्षिप्ते निरस्ते केरइतिख्याते संकरः । "संकारइतिपाठेकर्मणिघञ् । " अवकरः । इतिद्वयं ॥ १८ ॥ मुखं । निःसरणं । द्वे गृहादेर्मुखभूतस्यद्वारप्रदेशस्य । " उसदारपुढीलदारइतिख्यातस्य । निःसरंत्यनेननिःसरणं । " सन्निवेशः । निकर्षणं । द्वे समीचीनवासस्थानस्य । " पुरादौगृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः । ग्रामः । द्वे ग्रामस्य ।

आरोहणंस्यात्सोपानंनिश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥ संमार्जनीशोधनीस्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥ क्षिप्तेमुखंनिःसरणंसन्निवेशोनिकर्षणं ॥ समौसंवसथग्रामौवेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ १९ ॥ ग्रामांतउपशल्यंस्यात्सीमसीमेस्त्रियामुभे ॥ घोषआभीरपल्लीस्यात्पक्कणःशबरालयः ॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः ॥

वेश्मभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते । द्वे । " गृहरचनावच्छिन्नभूमेः । " ॥ १९ ॥ ग्रामांते ग्रामस्यसमीपप्रदेशेउपशल्यमित्येकं । ग्रामांतमुपशल्यमित्यपिपाठः । " तत्रग्रामस्यांतंसमीपं " । सीमा । सीमा । द्वे ग्रामादेर्मर्यादायां । नामन्सीमन्नित्यादिनिपातनात् । पूर्वोनकारांतः । " उभेद्वेस्त्रियां " घोषः । आभीरपल्ली । " आभीरपल्लिः । " द्वे गोपालग्रामस्य । तद्ध्रस्यवा । कुटीकग्रामकयोःपल्लिरितिशाश्वतः । शबरस्यालयःपक्कणइत्युच्यते । द्वे "भिल्लग्रामस्य । " शबरोवनचांडालः ॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः ॥

महीध्रः । शिखरी । क्ष्माभृत् । अहार्यः । धरः । पर्वतः । अद्रिः । गोत्रः । गिरिः । ग्रावा । अचलः । शैलः । शिलोच्चयः । त्रयोदशपर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । चक्रवालः । "चक्रवाडः" द्वेसप्तद्वीपवत्याभूमेःप्राकारभूतेगिरौ । त्रिकूटः । त्रिककुत् । द्वेत्रिकूटाचलस्य । दांतःत्रिककुत् । अस्तः। चरमक्ष्माभृत् । द्वेअस्ताचलस्य ।"अस्तंक्षिप्तेप्यवसितेत्रिषुनापश्चिमाचलेइतिविश्वमेदिन्यौ।" उदयः। पूर्वपर्वतः। द्वेउदयाचलस्य॥ २॥

महीध्रेशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥ अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥ लोका
लोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥ अस्तस्तुचरमक्ष्माभृदुदयःपूर्वपर्वतः ॥ २॥ हिमवान्निषधो
विंध्योमाल्यवान्पारियात्रकः॥ गंधमादनमन्येचहेमकूटादयोनगाः॥ ३ ॥

हिमवानित्यादयःसप्तपर्वतविशेषाः । आदिनामलयचित्रकूटमंदरादयः । एकैकं । "ठक् । पारियात्रिकः । पारियात्रकइत्यपिपाठः । गंधमादनइतिपुंल्लिंगोप्यन्यत्र । स्याद्गंधमादनोभृंगेगंधकेवानरांतरे ॥ स्त्रीसुरायांनगेनस्त्रीतिमेदिनी ॥" ३ ॥

पाषाणः । प्रस्तरः । ग्रावा । उपलः । अश्मा । शिला । दृषत् । सप्तपाषाणस्य । शिलादृषदौस्त्रियां । कूटः । शिखरं । शृंगं । त्रयमपिपुन्नपुंसक लिंगंपर्वताग्रस्य ।"अस्त्रीतिपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यते । शिखरवाचीशृंगशब्दःक्लीबएवदृश्यते ।" प्रपातः । अतटः भृगुः त्रयंपर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्य स्मिन्प्रपातः । नविद्यतेतटोऽत्रेत्यतटः । "प्रपातस्तुतटोभृगुरित्यपिपाठः । तत्रप्रपत्यतेयतस्तटात्सतटोभृगुरिति ॥ ४ ॥ अद्रेर्नितंबोमध्यभागःकटकइ

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानःशिलादृषत् ॥ कूटोऽस्त्रीशिखरंशृंगंप्रपातस्त्वतटोभृगुः ॥ ४ ॥ कटकोऽस्त्रीनितं
बोद्रेःस्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियां ॥ उत्सःप्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरः ॥ ५ ॥

त्युच्यते । एकं । स्नुः । प्रस्थः । सानुः ।
त्रीणिपुन्नपुंसकलिंगानि समभूभागेपर्वतैकदेशे । तत्रस्नुःपुमानेवेतिसर्वधरः । स्नौतिप्रस्रवत्यंभःस्नुः । प्रतिष्ठतेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोतिददातिसुखंसानुः उत्सः । प्रस्रवणं । द्वेयत्रपानीयंनिपत्यबहुलीभवतितस्यस्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणं । वारिप्रवाहः । निर्झरः । झरः ।" झृषोदैवादिकात्पित्वादङि झरा । अचइःझरिः । ङीषिझरीच" त्रीणिझराइतिख्यातस्य । पंचापिपर्यायाइत्यन्ये ॥ ५ ॥

दरी । कंदरः । द्वेपर्वतस्यगृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षेकंदरा । गुहा । गव्हरं । द्वेदेवखातेअकृत्रिमेबिलेबिलविषये । केचिद्देवखातादिपर्यायच तुष्टयमाहुः । यत्कात्यः । देवखातेबिलंगुहेति । गव्हरंबिलदंभयोरितिच । केचित्तु । सूक्ष्मस्थूलभेदेनद्वाभ्यांद्वाभ्यांभेदमाहुः । गिरेःसकाशाच्च्युताः पतितायेस्थूलपाषाणास्तेगंडशैलाइत्युच्यंते । " गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताःशूलाकारपाषाणास्तेदंतकाइत्येकं । " ॥ ६ ॥ खनिः । " खानी । खा

दरीतुकंदरोवास्त्रीदेवखातबिलेगुहा ॥ गव्हरंगंडशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेः ॥ ६ ॥ " दंतकास्तुबहिस्तिर्यक्प्रदे शान्निर्गतागिरेः ॥ " खनिःस्त्रियामाकरःस्यात्पादाःप्रत्यंतपर्वताः ॥ उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

निः । खनिरेवमताखानिरितिद्विरूपकोशः । " आकरः । द्वेरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाणइतिख्यातस्य । पादाः । प्रत्यंतपर्वताः । द्वेपर्वतसमीपस्थाल्प पर्वतानां । अद्रेरधःसन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते । एकं । अद्रेरूर्ध्वायाभूमिःसाऽधित्यका । एकं ॥ ७ ॥

अद्रेर्यन्मनःशिलादिसधातुरित्युच्यते । आदिनाहरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । “तदुक्तं । सुवर्णरौप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला । गैरिकांजनकासीस
सीसलोहाःसहिंगुलाः ॥ गंधकोऽभ्रकइत्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति ।” गैरिकं । विशेषतोधातुः । विशेषेणधातुरित्येवप्रसिद्धमित्यर्थः । एकं । गेरू
“काव” इतिख्यातस्य । निकुंजः । कुंजः । द्वेलतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भेस्थाने । “विकल्पेनद्वेक्लीबेअपि ।” आदिनातृणादिग्रहः॥८॥
इतिशैलवर्गः ॥ ७ ॥ अटवी । अरण्यं । विपिनं । गहनं । काननं । वनं । षट्कमरण्यस्य । तत्राटवीस्त्रियां । “कृदिकारादितिङीष्वा । तेना

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकंतुविशेषतः ॥ निकुंजकुंजौवाक्लीबेलतादिपिहितोदरे॥८॥ इतिशैलवर्गः॥ ॥७॥
अटव्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनं ॥ महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाः ॥ १ ॥ आरामःस्यादुपवनंकृ
त्रिमंवनमेवयत्॥ अमात्यगणिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका॥ २॥

न्यत्राटविरित्यपि” महारण्यं । अरण्यानी । द्वे
महतोवनस्य । अरण्यानीस्त्रियां । गृहारामाः । निष्कुटाः । द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटाद्गृहान्निष्क्रांतानिष्कुटाः ।” ॥१ ॥ यत्कृत्रिमंकृत्यानिर्व
र्त्तंवनंतत्रआरामः । उपवनं । इतिद्वे । वृक्षवाटिकेत्येकममात्यानांवेश्यानांचयद्गृहोपवनंतत्र ॥२॥

यद्राज्ञःसाधारणंप्रमदाभिरन्यैर्वासहक्रीडाद्यर्थंवनं तत्रआक्रीडः। उद्यानमितिद्वे। "ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापिक्लीवत्वमुक्तं।" अतउद्यानंअंतःपुरोचितंराज्ञीनामेवक्रीडायामुचितंचेत्प्रमदवनंस्यात् । ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोरितिह्रस्वः । एकं ॥ ३ ॥ वीथी। "ङीषोविकल्पादन्यत्र वीथिरित्यपि। " आलिः । आवलिः । पंक्तिः । श्रेणी । पंचकंपंक्तेः। " आल्यादित्रीणिङीषिदीर्घांतान्यपि । श्रेणी । ह्रस्वांतोऽपि " लेखाः । "रेखाः"

पुमानाक्रीडउद्यानंराज्ञःसाधारणंवनं ॥ स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितं ॥ ३ ॥ वीथ्यालिरावलिःपंक्तिःश्रेणी लेखास्तुराजयः॥ वन्यावनसमूहेस्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥ वृक्षोमहीरुहःशाखीविटपीपादपस्तरुः॥ अनोकहःकुटःशालःपलाशीद्रुद्रुमागमाः॥ ५ ॥

राजयः। द्वेलेखानां। "सांतरापंक्तिः। निरंतरालेखाः। यथाविप्रपंक्तिः भस्मलेखा।" वनानांसमूहेवन्येत्येकं। अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुरइत्येकं। " अंकूरः। अंकूरश्चांकुरःप्रोक्तइतिहलायुधः। " ॥ ४ ॥ वृक्षः। महीरुहः। शाखी। विटपी । पादपः। तरुः । अनोकहः । कुटः । शालः। " सालः। सालःसर्जतरौवृक्षमात्रप्राकारयोरपीति। सालःपादपमात्रेस्यात्प्राकारइतिमेदिनीविश्वकोशौ।" पलाशी। द्रुः। द्रुमः। अगमः। त्रयोदशवृक्षस्य ॥५ ॥

पुष्पाज्जातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवानस्पत्यः । एकं । आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पंविनाजातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवनस्पतिः । एकं । पनसोदुंबरादेः । द्रुम मात्रेपिवनस्पतिः । "वनस्पतिर्नाद्रुमात्रेविनापुष्पंफलिद्रुमइतिमेदिनीकोशात् ।" फलपाकएवांतोयासांताःओषध्यःस्युः एकंव्रीहियवादेः । "ओषधिः फलपाकांतास्यादितिवापाठः । ङीषिओषधी ।" अवंध्यः । "अवंध्यः" फलेग्रहिः । द्वेयथाकालंफलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । "वंध्यः । बंधेसाधुः यत्" अफलः । अवकेशी । त्र्यंकृतावपिफलरहितस्य । फलवान् । फलिनः । फली । त्रीणिसफलस्य । फलिनोऽदंतः । प्रफुल्लः । उत्फुल्लः । संफुल्लः ।

वानस्पत्यःफलैःपुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥ ओषध्यःफलपाकांताःस्युरवंध्यःफलेग्रहिः ॥ ६ ॥ वंध्योऽफलोवकेशी चफलवान्फलिनःफली ॥ प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥ फुल्लश्चैतेविकसितेस्युरवंध्यादयस्त्रि षु ॥ स्थाणुर्वानाध्रुवःशंकुर्ह्रस्वशाखाशिफःक्षुपः ॥ ८ ॥

व्याकोशः । "मूर्द्धन्यांतोवा ।" विकचः । स्फुटः ॥ ७ ॥

फुल्लः । एतेऽष्टौविकसितेपुष्पितेस्युः । अवंध्यादयःअवंध्योऽफलंइत्यादयोविकसितांताःत्रिषुत्रिलिंग्यांस्युः । स्थाणुः । ध्रुवः । शंकुः । त्रीणिछिन्न विटपस्यप्रकांडे । वाना । स्थाणुशब्दोविकल्पेनपुंसीत्यर्थः । "रूपभेदात्क्लीबत्वं । स्थाणुरस्त्रीतिवापाठः । स्थाणुःकीलेहरेपुमान् । अस्त्रीध्रुवइतिमेदि नी ।" शाखाप्रसिद्धा । शिफावृक्षमूलं । ह्रस्वेशाखाशिफेयस्यसक्षुपइत्युच्यते । एकं ॥ ८ ॥

नविद्यतेप्रकांडोयस्यतस्मिन्स्तंबः । गुल्मः । इतिद्वयं । वल्ली । "सर्वधातुभ्यइन् । वल्लिः । वेल्लिः । वल्लीतुवेल्लिःसरणइतिवाचस्पतिः" । व्रततिः । "प्रततिः । व्रततीः । प्रततिर्व्रततीस्तथेतिहलायुधः । " लता । त्रयंलतायाः । वीरुत् । गुल्मिनी । उलपः । इतित्रयं याप्रतानिनीशाखादिभिर्विस्तृतालता तत्रेत्यर्थः । तत्रवीरुच्छब्दोधांतःस्त्रियां ॥९॥ नगाद्यारोहोवृक्षादीनामुच्चत्वं तत्रउच्छ्रायः । उत्सेधः । उच्छ्रयः । इतित्रयं । "आरोहोदैर्घ्येपि । आरोहोदैर्घ्यउच्छ्रायेस्त्रीकट्यांमानभिद्यपि । आरोहणेगजारोहइतिहैमः । नगाद्यारोहइत्यादिनागिरिदेवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रयेन

अप्रकांडेस्तंबगुल्मौवल्लीतुव्रततिर्लता॥लताप्रतानिनीवीरुद्गुल्मिन्युलपइत्यपि॥९॥नगाद्यारोहउच्छ्रायउत्सेधश्चो
च्छ्रयश्चसः॥ अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः॥१०॥समेशाखालतेस्कंधशाखाशालेशिफाजटे॥
शाखाशिफाऽवरोहःस्यान्मूलाच्चाग्रंगतालता॥११॥

स्त्रीक्लीबंसंहननेपिचेतिमेदिनी । " प्रकांडः । स्कंधः । इतिद्वेतरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतोयोभागस्तत्र । "तरोर्मूलस्कंधयोरंतरंप्रकांडः । " ॥१०॥ शाखा । लता द्वेशाखायाः । स्कंधशाखा । शाला । द्वेप्रधानशाखायाः । "स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशाखायाइत्यर्थः । शिफा । जटा । द्वेतरुमूलस्य । "पाळइतिप्रसिद्धस्य । " शाखायाःशिफामूलंअवरोहइत्युच्यते । एकं । "पारोगा । पारंबाइतिप्रसिद्धस्य । " मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यंतंगतालतागुडूच्यादिरप्यवरोहइत्युच्यते । एकं । "मूलादूर्ध्वंगताशिफालतास्यादित्यपि । " ॥११॥

शिरसोग्रं शिरोग्रं तत्शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोपिपर्यायाइतिकेचित् । शिखरंवाना । पक्षेपुंसीत्यर्थः । मूलं । बुध्नः । अंघ्रिनामकः । पादमूलपर्यायसंज्ञकः। त्रीणिवृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा । द्वयंवृक्षादेःस्थिरांशे । "गाभा, नरइतिख्याते" तत्रमज्जानांतः नरिपुंसि । क्वचिद्दावंतोपि दृश्यते । "सारोमज्जासमौत्वक्स्त्रीतिपाठः । समौसमानलिंगौ ।" त्वक् । वल्कं । वल्कलं । त्रयंत्वचः । तत्रवल्कादिद्वयंक्लीबपुंसोः ॥१२॥ काष्ठं ।

शिरोग्रंशिखरंवानामूलंबुध्नोंऽघ्रिनामकः ॥ सारोमज्जानरित्वक्स्त्रीवल्कंवल्कलमस्त्रियां ॥ १२ ॥
काष्ठंदार्विंधनंत्वेधइध्ममेधःसमित्स्त्रियां ॥ निष्कुहःकोटरंवानावल्लरीमंजरिःस्त्रियौ ॥ १३ ॥

दारु । "दारुरित्यन्यत्र । पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ।" द्वेकाष्ठमात्रस्य । इंधनं । एधः । इध्मं । एधः । समित् । पंचकंशुष्कस्यतृणकाष्ठादेः । "आद्यत्रयंअग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः । जळणइतिप्रसिद्धस्य । अंत्यद्वयंयागादौहूयमानसमिदादेरितिमतं ।" तत्रआद्यएधःशब्दःसांतःक्लीबे । अन्यस्त्वदंतःपुंसि । समिद्धांतः॥ निष्कुहः कोटरं । द्वेवृक्षगतविवरस्य । कोटरंवाना पक्षेपुमान् । वल्लरिः । मंजरिः । कृदिकारादक्तिनइतिगणसूत्रात्वल्लरी। मंजरीइत्यपि । द्वेतुलस्यादेरभिनवोद्भिदि । "केंसरइतिख्यातस्य ।" ॥ १२ ॥

पत्रं । पलाशं । छदनं । दलं । पर्णं । छदः । षट्कंपत्रस्य । तत्रछदोऽदंतःपुंसि । "पर्णस्त्रिपत्रेपर्णंतुपत्रेइतिहैमः । पल्लवः । किसलयं । "किशलयमपि" द्वेपत्रादियुक्तेशाखायाःपर्वणि । तत्रकिसलयंपुंसिक्लीबेच । "पुंसिक्लीबेचपल्लवइतितुव्याडिः । " विस्तारःशाखापल्लवसमुदायलक्षणआभोगः विटपउच्यते । एकं । "विटपोनस्त्रियांस्तंबशाखाविस्तारपल्लवइतिमेदिनीकोशात् । शाखायांपल्लवेस्तंबेविस्तारेविटपोस्त्रियामितिरभसाच्च पल्लवादिच

पत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदःपुमान् ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयंविस्तारोविटपोऽस्त्रियां ॥ १४ ॥
वृक्षादीनांफलंसस्यंवृंतंप्रसवबंधनं ॥ आमेफलेशलाटुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिषु ॥ १५ ॥

तुष्टयमेकार्थकंवा । अत्रयदुक्तंकात्येन । स्कंधादूर्ध्वंतरोःशाखाकटकोविटपोमतइति । " ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामितिपूर्वेणापिसंबध्यते । वृक्षादीनां फलंसस्यमित्युच्यते । "तालव्याद्यपि" एकं । प्रसवःपुष्पादिःबध्यतेयेनतत्वृंतमुच्यते । एकं । दंठ, "डेंख" इतिख्यातस्य । बंधनंपुष्पयोर्वृंतमाह कात्यः । आमेअपक्वेफलेशलाटुरित्येकं । शुष्केफलेवानमित्येकं । उभेशलाटुर्वानंचत्रिषुत्रिलिंग्यां ॥ १५ ॥

क्षारकः। जालकं। द्वेनूतनकलिकायाः। तद्वंतस्येत्येके। तत्रजालकंक्लीबेएव। कलिका। कोरकः। द्वेअस्फुटितपुष्पस्य। कळीइतिख्यातस्य। गुच्छकः। स्तबकः। द्वेकलिकादिभिराकीर्णस्यपल्लवग्रंथेः। "विकासोन्मुखकलिकायाइतिकेचित्।" स्तबकेहारभेदेचगुच्छःस्तंबेपिकीर्तितइतिदंत्यांतेरुद्रः। पुष्पादिस्तबकेगुच्छइतितालव्यांतेरंतिदेवः। कुड्मलः। मुकुलः। द्वेईषद्विकसितकलिकायां ॥१६॥ सुमनसः। पुष्पं। प्रसूनं। कुसुमं। सुमं। "सर्वधातुसमानेषुसमंस्यादभिधेयवदितिमेदिनी।" चत्वारिपुष्पस्य। "कुसुमंसममित्यपिपाठः। तत्रपुष्पस्यपंचनामानि।" भूम्निस्त्रियांसुमनसइतिरत्नकोशः। सुमनाः पुष्पमालत्योःस्त्रियामितिमेदिनीकोशः। मकरंदः। पुष्परसः। द्वेपुष्पमधुनि। परागः। सुमनोरजः। द्वेपुष्परेणोः॥१७॥सर्वंवक्ष्यमाणंवृक्षलतौषधिजातीयं

क्षारकोजालकंक्लीबेकलिकाकोरकःपुमान्॥ स्याद्गुच्छकस्तुस्तबकःकुड्मलोमुकुलोऽस्त्रियां॥१६॥ स्त्रियःसुमनसःपुष्पंप्रसूनंकुसुमंसुमं॥ मकरंदःपुष्परसःपरागःसुमनोरजः ॥१७॥ द्विहीनंप्रसवेसर्वंहरीतक्यादयःस्त्रियां॥ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैय्यग्रोधैंगुदंफले॥ १८॥

स्त्रीपुल्लिंगमपि। अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानंप्रसवेपुष्पेफलेमूलेचवर्तमानंतद्विहीनंज्ञेयं। द्वाभ्यांस्त्रीपुंसाभ्यांहीनं नपुंसकलिंगमित्यर्थः। यथा। चंपकंआम्रंसूरणमित्यादि। तत्रविशेषमाह। हरीतक्याःफलंहरीतकी। आदिनाकोशातकीकर्कटीद्राक्षेत्यादि। अश्वत्थस्यफलंआश्वत्थं। वेणोःफलंवैणवं। प्लक्षस्यफलंप्लाक्षं। न्यग्रोधस्यफलंनैय्यग्रोधं। इंगुद्याःफलंऐंगुदं। बृहत्याःफलंबार्हतं। एकैकं। प्लक्षादिभ्योणितिपुनरण्विधानात्। अश्वत्थादिशब्देभ्यःफलेलुङ्नास्तीत्यर्थः॥ १८॥

जंबूः। जंबु। जांबवं। त्रीणिजंब्वाःफले। जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयःपुष्पेवर्तमानाःस्वलिंगाएवस्युः। नतुक्लीबे। यथाजात्याःपुष्पंजातीस्त्री। व्रीहयःफलेस्वलिंगाः। यथाव्रीहीणांफलानिव्रीहयःपुंसि। एवंमाषमुद्गयवादयोपिज्ञेयाः। यथामाषाणांफलंमाषाः॥ १९॥ विदारीवृहत्यंशुमतीत्याद्यामूलेपिस्वलिंगाः। यथाविदार्यामूलंविदारी। अपिशब्दात्पुष्पेपिस्वलिंगाः। पाटलापुष्पेवर्तमानाक्लीबे। यथापाटलायाःपुष्पंपाटलं। अपिशब्दात्स्वलिंगा। "पा

बार्हतंचफलेजंब्वाजंबूःस्त्रीजंबुजांबवं॥ पुष्पेजातीप्रभृतयःस्वलिंगाव्रीहयःफले॥ १९॥ विदार्याद्यास्तुमूलेपिपुष्पे क्लीबेपिपाटला॥ बोधिद्रुमश्चलदलःपिप्पलःकुंजराशनः॥ २०॥ अश्वत्थेऽथकपित्थेस्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः॥ तस्मिन्दधिफलःपुष्पफलदंतशठावपि॥ २१॥ उदुंबरोजंतुफलोयज्ञांगोहेमदुग्धकः॥ कोविदारेचमरिकःकुद्दालोयुगपत्रकः॥ २२॥

टलःकुसुमेवर्णेप्याशुव्रीहिश्चपाटलइतिशाश्वतात्पुल्लिंगोपि।" बोधिद्रुमः। चलदलः। पिप्पलः। कुंजराशनः॥ २०॥ अश्वत्थं। पंचपिप्पलवृक्षस्य। कपित्थः। "अमरमालायांपवर्गतृतीयमध्योपि।" दधित्थः। ग्राही। मन्मथः। दधिफलः। पुष्पफलः। दंतशठः। सप्तकंकपित्थस्य। "कवठइतिप्रसिद्धस्य॥ २१॥ उदुंबरः। "मेदिन्यांटवर्गतृतीयमध्यः। त्रिकांडशेषेप्येवमेव"। जंतुफलः। यज्ञांगः। हेमदुग्धकः। चत्वारिउदुंबरस्यउंबरइतिख्यातस्य। कोविदारः। चमरिकः। कुद्दालः। युगपत्रकः। चत्वारिकांचनइतिख्यातस्य॥ २२॥

सप्तपर्णः । विशालत्वक् । शारदः । "ज्यंतोपि । शारदीतोयपिप्पल्यांसप्तपर्णेचेतिदंत्यांतेषुरुद्रः । शारदोब्देस्त्रियांतोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरितिमेदिनी ।" विषमच्छदः । चत्वारिसांतवणइतिख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः । प्राकृतसंज्ञयापिव्याख्याने नदोषः । यदुक्तं । प्रयोजनार्थावचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः । प्राकृतदोषइति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्योमूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेदिति । आरग्वधः "अरग्वधः । अर्ग्वधः । अरग्वधोयशंपाकःकृतमालस्तथाऽर्ग्वधइतिरत्नकोशः ।" राजवृक्षः । शम्याकः । "संपाकःशंपाकश्च । संपाकस्तर्केकेधृष्टेत्रिषुनाचतुरंगु

सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदः ॥ आरग्वधेराजवृक्षशम्याकचतुरंगुलाः ॥ २३ ॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥ स्युर्जंबीरेदंतशठजंभजंभीरजंभलाः ॥ २४ ॥ वरुणोवरणःसेतुस्तिक्तशाकःकुमारकः ॥ पुन्नागेपुरुषस्तुंगःकेसरोदेववल्लभः ॥ २५ ॥

लइतिमेदिनी ।" चतुरंगुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः । व्याधिघातः । कृतमालः । सुवर्णकः । "सुपर्णकः" । अष्टौ बाहवाइतिख्यातस्य । जंबीरः । "जंबिरः" दंतशठः । जंभः । जंभीरः । जंभलः । "जंभरः" पंचकंजांबेर । "लघुइडनिंबू"इतिख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः । वरणः । सेतुः । तिक्तशाखः । कुमारकः । पंच वायवर्णाइतिख्यातस्य । पुन्नागः । पुरुषः । तुंगः । केसरः । "केशरः" देववल्लभः । पंचकंउंडी । "उडणी, उंडली" इतिख्यातस्य ॥ २५ ॥

पारिभद्रः । निंबतरुः । मंदारः । पारिजातकः । चत्वारिनिंबतरोः । "कडूनिंबइतिख्यातस्य" तिनिशः । स्यंदनः । नेमी । "नेमिः । पुल्लिगस्तिनिशेनेमिश्चक्रप्रांतेस्त्रियामपीतिरुद्रः ।" रथद्रुः । अतिमुक्तकः । वंजुलः । चित्रकृत् । सप्त तिवसइतिख्यातस्य । अयंखदिरसदृशःकंटकरहितः । पीतनः । कपीतनः । आम्रातकः । "अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोस्यफलेपशुहरीतकीतित्रिकांडशेषः ।" त्रयं अंबाडाइतिख्यातस्य । मधूकः । "म

पारिभद्रेनिंबतरुर्मंदारःपारिजातकः॥ तिनिशेस्यंदनोनेमीरथद्रुरतिमुक्तकः॥ २६॥ वंजुलश्चित्रकृच्चाथद्वौपीतनकपीतनौ॥ आम्रातकेमधूकेतुगुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७॥ वानप्रस्थमधुष्ठीलौजलजेत्रमधूलकः॥ पीलौगुडफलःस्रंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे॥ २८॥

धुकः । मधूलः । मधुलः । " गुडपुष्पः । मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः । मधुष्ठीलः । पंचकंमोहाइतिख्याते । जलजेऽत्रमधूकेमधूलकइत्येकं । अयंपूर्वस्माद्दीर्घपत्रः । "गिरिजेत्रमधूलकइत्यपिपाठः । गौरशाकोमधूकोन्योगिरिजःसोल्पपत्रकइतिमाधवः । मधूकोन्योमधूलस्तुजलजोदीर्घपत्रकइतिस्वामी । " पीलुः । गुडफलः । स्रंसी । त्रीणिपीलुवृक्षस्य । "अक्रोडइतिप्रसिद्धस्य । " अयंगुर्जरदेशेप्रसिद्धः । गिरिसंभवेतस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥

अक्षोटः । “ अक्षोडः । आक्षोडः । आक्षोटः । आखोटः । ” कंदरालः ।“कर्परालः” । इतिद्वयं । “ पर्वतपीलोःडोंगरीअक्रोडइतिख्यातस्य । ” अंकोटः “अंखोठः । अंकोलः । ” निकोचकः ।“निकोटकः ।” द्वेअंकोटस्य । “पिस्तेइतिख्यातस्य । ” पलाशः । किंशुकः। पर्णः । वातपोथः। चत्वारिपलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः । आभ्रपुष्पः । विदुलः । शीतः । “ शीतं । शीतंतुषारवानीरवङ्कुवारङ्कुमेषुचेत्यजयात् ” वानीरः । वंजुलः ।

अक्षोटकंदरालौद्वावंकोटेतुनिकोचकः ॥ पलाशेकिंशुकःपर्णोवातपोथोऽथवेतसे ॥ २९ ॥ रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवंजुलाः॥ द्वौपरिव्याधविदुलौनादेयीचांबुवेतसे ॥ ३० ॥ सौभांजनेशिग्रुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः॥ रक्तोसौमधुशिग्रुःस्यादरिष्टःफेनिलःसमौ॥ ३१ ॥

सप्तकंवेतसस्य । “ वेतइतिख्यातस्य । ” परिव्याधः । विदुलः । नादेयी । अंबुवेतसः । चत्वारिजलवेतसस्य । नादेयीस्त्री ॥३०॥ सोभांजनः । “ सौभांजनः । शोभांजनः । शौभांजनः ।” शिग्रुः । तीक्ष्णगंधकः । अक्षीवः । “आक्षीवः।” मोचकः । पंचकं शेगूल ।“शेवगा,शेगट ” इतिख्यातस्य । असौसौभांजनोरक्तोरक्तपुष्पश्वेन्मधुशिग्रुरित्युच्यते । एकं । अरिष्टः । फेनिलः । द्वेरिठाइतिख्यातस्य । “ अन्यत्ररिष्टमित्यपि । रिष्टंक्षेमशुभाभावेपुंसिखङ्गेचफेनिलइतिमेदिनी । ” ॥ ३१ ॥

बिल्वः । शांडिल्यः । शैलूषः । मालूरः । श्रीफलः । पंचकंबिल्वस्य । प्लक्षः । जटी । "जटिः" पर्कटी । "पर्कटिः ।" त्रयंपिंपरीइतिख्यातस्य । अयं गोमांतकभाषयाकेळाइतिख्यातः । तत्रजटीपर्कटिनाविन्नंतौ । पर्कटीङीषंतेतिकश्चित् । न्यग्रोधः । बहुपात् । वटः । त्रयंवटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः । शाबरः । "साबरः" लोध्रः । तिरीटः । तिल्वः । मार्जनः । षट्कंलोध्रस्य । "तत्राद्यौश्वेतलोध्रेशेषारक्तलोध्रेइत्येके ।" आम्रः । चूतः । रसालः । त्रयंआम्रस्य । असौआम्रोतिसौरभश्चेत्सहकारइत्येकं ॥ ३३ ॥ कुंभः । उलूखलकं । कुंभेतिसंघातविगृहीतं । कुंभमितिक्लीबमपि । कार्मुकेवारनार्यांचकुंभक्लीबंतुगुग्गु

बिल्वेशांडिल्यशैलूषौमालूरश्रीफलावपि ॥ प्लक्षोजटीपर्कटीस्यान्न्यग्रोधोबहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥ गालवःशाबरोलोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥ आम्रश्चूतोरसालोसौसहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥ कुंभोलूखलकंक्लीबेकौशिकोगुग्गुलुःपुरः ॥ शेलुःश्लेष्मातकःशीतउद्दालोबहुवारकः ॥ ३४ ॥

लावितिरभसः । कुंभंत्रिवृत्तिगुग्गुलावितिविश्वप्रकाशः । उदूखलमित्यपि । उदूखलंगुग्गुलौस्यादुलूखलेपिनद्वयोरितिमेदिनी । उलूखलेगुग्गुलौचक्लीबमुक्तमुदूखलमितिरुद्रः । अत्रपक्षेकुंभंचोदूखलमितिपाठःकर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकं कुंभोलूखलकं । कुंभोलूखलाकाराद्वृक्षकोशान्नियातं । कुंभोलूखलकंकुंभंकुंभोलूखलकंवरमितिवाचस्पतिः । कौशिकः । गुग्गुलुः "गुग्गुलः" पुरः । पंचगुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदंतः । शेलुः । "सेलुः" । श्लेष्मातकः । शीतः । उद्दालः । बहुवारकः । पंचशेलट । "भोंकरी" इतिख्यातस्य ३४

राजादनं । "राजातनः । राजादनः । राजादनंप्रसरकोराजातनइतिवाचस्पतिः । प्रियालः । " पियालश्चप्रियालकइतिमाधवः ।" सन्नकद्रुः । धनुःप
टः । चत्वारिचारइतिख्यातस्य । धनुः । पटइतिव्यस्तमपि । धनुःप्रियालेनानस्त्रीराशिभेदेशरासनइतिमेदिनी । पटःप्रियालवृक्षेनासुचेलेपुन्नपुंसकमि
तिरभसः । गंभारी । " कंभारी" सर्वतोभद्रा । काश्मरी । " काश्मरी" मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी । भद्रपर्णी । काश्मर्यः । सप्तशिवणीइति
ख्यातस्य । काश्मर्योऽदंतःपुंसि । कर्कंधूः । " कर्कंधुः" बदरी । कोलिः । " कोली । कोला " । त्रीणिबोरइतिख्यातस्य । तत्रकर्कंधूर्द्वयोःस्त्रीपुंस

राजादनंप्रियालःस्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥ गंभारीसर्वतोभद्राकाश्मरीमधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णीभद्रपर्णीच
काश्मर्यश्चाप्यथद्वयोः ॥ कर्कंधूर्बदरीकोलिःकोलंकुवलफेनिले ॥ ३६ ॥ सौवीरंबदरंघोंटाप्यथस्यात्स्वादुकंटकः ॥
विकंकतःस्रुवावृक्षोग्रंथिलोव्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

योः । कोलं । कुवलं । फेनिलं ॥ ३६ ॥ सौवीरं । " यज्ञि ।
सौवीर्यं ।" बदरं । घोंटा । षङ्कंबदरीफलस्य । घोंटाशब्दोबदरीसदृशेवृक्षभेदेपिवर्तते । बदरीसदृशाकारोवृक्षःसूक्ष्मफलोभवेत् । अटव्यामेवसाघोंटा
गोपघंटेतिचोच्यतइतिसुभूत्युक्तेः ।" स्वादुकंटकः । विकंकतः । " वैकंकतः ।" स्रुवावृक्षः । ग्रंथिलः । व्याघ्रपात् । पंचविकंकतस्य । " वेहळीइति
ख्यातस्य ।" अयंयज्ञियवृक्षभेदःकरनाटकभाषयाहलुमाणिकाइतिख्यातः ॥ ३७ ॥

ऐरावतः । नागरंगः । नादेयी । भूमिजंबुका । चत्वारिनागरंगस्य । नारिंगइतिख्यातस्य ।"अत्रपूर्वद्वयंनागरंग्याः । अपरद्वयंभूमिजंब्वाइत्यपिमतं ।" तिंदुकः । "तिंदुकी ।" स्फूर्जकः। कालस्कंधः। शितिसारकः। चत्वारि तेंडू । टेंभुरणीइतिख्यातस्य ॥३८॥काकेंदुः।कुलकः। काकतिंदुकः। काकपीलुकः । चत्वारिकांकतेंडू । "काकटेंभुरणी,कडूटेंभुरणीइति, कुचला, काजरा" इतिख्यातस्य । गोलीढः । झाटलः । घंटा । पाटलिः । मोक्षः । मुष्ककः । पंचघंटापाटलेः ।"मोरवाइतिप्रसिद्धस्य ।"

ऐरावतोनागरंगोनादेयीभूमिजंबुका ॥ तिंदुकःस्फूर्जकःकालस्कंधश्चशितिसारके ॥ ३८॥ काकेंदुःकुलकःकाकतिंदुकःकाकपीलुके॥ गोलीढोझाटलोघंटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥ तिलकःक्षुरकःश्रीमान्समौपिचुलझावुकौ॥ श्रीपर्णिकाकुमुदिकाकुंभीकैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

घंटा पाटलिरितिनामद्वयंवा ।" ॥ ३९ ॥ तिलकः । क्षुरकः । श्रीमान् । त्रयंतिळवा "तिलकपुष्प"इतिख्यातस्य । पिचुलः । झावुकः । द्वेझावुकस्य । तिलकभेदोयं । "कोबीइतिख्यातेयमितिकेचित् ।" श्रीपर्णिका । कुमुदिका । कुंभी । कैडर्यः । कट्फलः । पंच कुंमल । "कुंभ्याइति,कायफळ" इतिख्यातस्य । कुंभीस्त्री ॥ ४० ॥

क्रमुकः। पट्टिकाख्यःपट्टी। लाक्षाप्रसादनः। चत्वारिलोहितलोध्रस्य। पट्टिकाआख्यायस्यसः। पट्टोस्यास्तीतिपट्टीइन्नंतः। "ङीषंतोवा।" तूदः। "नूदः।" यूपः। क्रमुकः। ब्रह्मण्यः। ब्रह्मदारु ॥४१॥ तूलं। "तूलोपि" षट्कंअश्वत्थाकारेवृक्षभेदे। "पारसापिंपळइतिख्यातस्य। "नीपः। प्रियकः। कदंबः। हरिप्रियः। चत्वारिकळंबइतिख्यातस्य। वीरवृक्षः। अरुष्करः। अग्निमुखी। भल्लातकी। चत्वारि "बिबवा। भिलावाइतिख्यातस्य।" ॥४२॥ गर्दभांडः। कंदरालः।

क्रमुकःपट्टिकाख्यःस्यात्पट्टीलाक्षाप्रसादनः॥ तूदस्तुयूपःक्रमुकोब्रह्मण्योब्रह्मदारुच॥४१॥
तूलंचनीपप्रियककदंबास्तुहरिप्रियः॥ वीरवृक्षोऽरुष्करोग्निमुखीभल्लातकीत्रिषु॥४२॥ गर्द
भांडेकंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः॥ प्लक्षश्चतिंतिडीचिंचाऽम्लिकाऽथोपीतसारके॥४३॥

कपीतनः। सुपार्श्वकः। प्लक्षः। पंच गजहंड "खालीपिंपरी" इतिख्यातस्य। तिंतिडी। "तिंतिली। अम्लिकाचाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाचतिंतिलीतिचंद्रः।" चिंचा। अम्लिका। "आम्लीका। आम्लिका। तिंतिडीत्वाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः।" त्रयंचिंचायाः। पीतसारकः।॥४३॥

सर्जकः । असनः । "आसनः। पीठेभस्कंधयोःक्लीबमासनंनातुजीवकइतिरुद्रभसौ ।" बंधूकपुष्पः । प्रियकः । जीवकः । षट्कंअसपाइतिख्यातस्य । "तत्रकांदेअसण, पालेअसणइतिद्वौभेदौख्यातौ ।" सालः । "श्यालः" सर्जः । कार्श्यः । "कार्ष्यः" अश्वकर्णकः । सस्यसंबरः "शस्यसंवरः" पंचशालवृक्षस्य सालईइतिप्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः । वीरतरुः । इंद्रद्रुः । ककुभः । अर्जुनः । पंचकंअर्जुनवृक्षस्य । "अर्जुनसादडाइत्यपि वदंति ।" राजादनः । "राजादनं । राजादनंक्षीरिकायांप्रियालेकिंशुकेऽपिचेतिमेदिनी ।" फलाध्यक्षः । क्षीरिका । त्रयंखिरणीइतिख्यातस्य ॥ ४५ ॥

सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ सालेतुसर्जकार्श्याश्वकर्णकाःसस्यसंबरः ॥ ४४ ॥ नदीसर्जोवीरतरुरिंद्रद्रुःककुभोऽर्जुनः ॥ राजादनःफलाध्यक्षःक्षीरिकायामथद्वयोः ॥ ४५ ॥ इंगुदीतापसतरुर्भूर्जेचर्मिमृदुत्वचौ ॥ पिच्छिलापूरणीमोचास्थिरायुःशाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

इंगुदी । तापसतरुः । द्वेइंगुद्याः । "हिंगणबेटइतिख्यातायाः ।" द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसितुइंगुदः । भूर्जः । चर्मी । मृदुत्वक् । त्रीणिभूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला । पूरणी । मोचा । स्थिरायुः । शाल्मलिः । "शल्मलिः । शाल्मलः ।" पंचसांवरीइतिख्यातस्य । द्वयोःस्त्रीपुंसयोः । "स्थिरमायुर्यस्याःस्थिरायुः । षष्टिवर्षसहस्राणिवनेजीवतिशाल्मलिरितिवचनात् ॥ ४६ ॥

शाल्मल्यावेष्टेनिर्यासेपिच्छेत्येकं। "सांवरीचाडीकइतिख्यातस्य । क्वाथःकषायोनिर्यूषोनिर्यासोवेष्टकस्तथेतिरभसः ।" रोचनः। कूटशाल्मलिः द्वेकाळीसांवरीइतिख्यातस्य। चिरिबिल्वः। "चिरविल्वः।" नक्तमालः । "रक्तमालः" करजः।करंजकः । चत्वारिकरंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः। पूतिकरजः।"पूतीकरजः। पूतीकरंजः। पूतीकरंजःसुमनास्तथाकलहनाशनइतिरुद्रः।" पूतिकः । "पूतीकः" कलिमारकः "कलि कारकइत्यपिपाठः।" चत्वारि कांटेकरंज "घाणेराकरंज" इतिख्यातस्य। षड्ग्रंथः। मर्कटी। अंगारवल्लरी। एतेत्रयःकरंजभेदाः। "अंगारवर्ण

पिच्छातुशाल्मलीवेष्टेरोचनःकूटशाल्मलिः ॥ चिरिबिल्वोनक्तमालःकरजश्चकरंजके ॥ ४७॥ प्रकीर्यःपूतिकर जःपूतिकःकलिमारकः॥ करंजभेदाःषड्ग्रंथोमर्कट्यंगारवल्लरी ॥ ४८॥ रोहीरोहितकःप्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः॥ गायत्रीबालतनयःखदिरोदंतधावनः॥ ४९॥

पर्णावल्लरी। अंगारवल्लरी "॥ ४८॥ रोही। रोहितकः। प्लीहशत्रुः। दाडिमपु ष्पकः । चत्वारि रक्तरोहिडाइतिख्यातस्य। गायत्री। "वन्हिगायत्रिणातथेतिवैद्यकादिन्वंतोपि।" बालतनयः। खदिरः। दंतधावनः। चत्वारिखदि रस्य। "गायत्रीस्त्रियां। गायत्रीखदिरेस्त्रीस्यादितिरभसः। वालपत्रश्चेतिप्राचांपाठः। यदाह। खदिरोरक्तसारश्चगायत्रीदंतधावनः। कंटकीवालप त्रश्चजिन्हशल्यःक्षतिःक्षयइतित्रिकांडशेषेप्येवमेवपाठः॥" ४९ ॥

अरिमेदः । विट्खदिरः । द्वेदुर्गंधिखदिरस्य । विट्गंधिः खदिरोविट्खदिरः । सितेशुक्लसारेखदिरेकदरः । सोमवल्कः । इतिद्वयं । व्याघ्रपुच्छः गंधर्वहस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः । उरुवूकः । "उरुवुकः । रूवूकः । रूवुकः ।" रुचकः । चित्रकः । चंचुः । पंचांगुलः । मंडः । वर्धमानः । व्यडंबकः "व्यडंबनोपि" एकादशएरंडस्य । मंडयतीतिमंडः । कश्चिदमंडइतिपदमाह । "आमंडइत्यपि । गंधर्वहस्तकोमंडआमंडोव्याघ्रपुच्छकइतितार

अरिमेदोविट्खदिरेकदरःखदिरेसिते ॥ सोमवल्कोप्यथव्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥ एरंडउरुवूकश्चरुचकश्चित्रकश्चसः ॥ चंचुःपंचांगुलोमंडवर्द्धमानव्यडंबकाः ॥ ५१ ॥ अल्पाशमीशमीरःस्याच्छमीसक्तुफलाशिवा ॥ पिंडीतकोमरुबकःश्वसनःकरहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यश्चमदनेशक्रपादपःपारिभद्रकः ॥ भद्रदारुद्रुकिलिमंपीतदारुचदारुच ॥ ५३ ॥

पालः" ॥ ५१ ॥ याऽल्पास्वल्पाकाराशमीसशमीरइत्येकं । शमी । सक्तुफला । "सक्तुफली" शिवा । त्रयंशम्याः । पिंडीतकः । मरुबकः । श्वसनः । करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः । मदनः । षढंगोळाइतिख्यातस्य । शक्रपादपः । पारिभद्रकः । भद्रदारु । द्रुकिलिमं । पीतदारु । दारु ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं। एतानिसप्त देवदारुणि। पाटलिः "पाटली"। पाटला। मोघा। "अमोघा। अलिप्रियाविशालायाप्यमोघापाटलिर्द्वयोःइतिवाचस्पतिः" काचस्थाली। "कालास्थालीफलेरुहेत्यपिपाठस्तत्र काला स्थाली। इतिपदद्वयं। कालातुकृष्णवृंताख्यामंजिष्ठानीलिकासुचेतिमेदिनी। स्थाली स्यात्पाटलोखयोरितिमेदिनीविश्वप्रकाशौ।" फलेरुहा॥ ५४॥ कृष्णवृंता। कुबेराक्षी। सप्तपाटलायाः। "पाडळीइतिख्यातायाः।" तत्रपाटलि

पूतिकाष्ठंचसप्तस्युर्देवदारुण्यथद्वयोः॥ पाटलिःपाटलामोघाकाचस्थालीफलेरुहा॥ ५४॥ कृष्णवृंताकुबेराक्षी श्यामातुमहिलाव्हया॥ लतागोवंदिनीगुंद्राप्रियंगुःफलिनीफली॥ ५५॥ विष्वक्सेनागंधफलीकारंभाप्रियक श्वसा॥ मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुंटुकाः॥ ५६॥

द्वयोः। श्यामा। महिलाव्हया। लता। गोवंदिनी। गुंद्रा। प्रियं गुः। फलिनी। फली॥ ५५॥ विष्वक्सेना। गंधफली। कारंभा। प्रियकः। द्वादशप्रियंगुवृक्षे। "वाघांटीइतिख्याते।" महिलायाःस्त्रियाःआव्हयइ वआव्हयोयस्याःसा। महिलायाःसमयनामभिरभिधीयतइत्यर्थः। तत्रप्रियकःपुंसि। शेषंस्त्रियां। मंडूकपर्णः। पत्रोर्णः। नटः। कट्वंगः। टुंटुकः॥ ५६॥

स्योनाकः । "श्योनाकः । शोणाकः" शुकनासः । ऋक्षः । दीर्घवृंतः । कुटंनटः । शोणकः । "शोनकः" अरलुः । "अरटुः" द्वादशदंडिका । "दिंडा" इतिख्यातस्य । क्वचिदयंटेंटूइतिख्यातः । तिष्यफला । आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता । वयस्था । चत्वारिआमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकं । विभीतकः । अक्षः । तुषः । कर्षफलः । भूतावासः । कलिद्रुमः । षद्वंधाटिंगइतिख्यातस्य । क्वचिदयंवेहडाइतिख्यातः । त्रिलिंगत्वाद्वि

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटंनटाः ॥ शोणकश्चारलौतिष्यफलात्वामलकीत्रिषु ॥ ५७ ॥ अमृताचवयस्थाच त्रिलिंगस्तुविभीतकः ॥ नाक्षस्तुषःकर्षफलोभूतावासःकलिद्रुमः ॥ ५८ ॥ अभयात्वव्यथापथ्याकायस्थापूतनामृता ॥ हरीतकीहैमवतीचेतकीश्रेयसीशिवा ॥ ५९ ॥ पीतद्रुःसरलःपूतिकाष्ठंचाथद्रुमोत्पलः ॥ कर्णिकारःपरिव्याधोलकुचोलिकुचोडहुः ॥ ६० ॥

भीतकीविभीतकमितिच ॥ ५८ ॥ अभया । अव्यथा । पथ्या । कायस्था । "अत्रवयस्थेत्यपिपाठः ।" पूतना । अमृता । हरीतकी । हैमवती । चेतकी । श्रेयसी । शिवा । एकादशहिरडाइतिख्यातायां हरीतक्यां ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः । सरलः । पूतिकाष्ठं । त्रयंसरलस्य "देवदारइतिख्यातस्य ।" द्रुमोत्पलः । कर्णिकारः । परिव्याधः । त्रयंकर्णिकारस्य । "पांगाराइतिचख्यातस्य ।" लकुचः । लिकुचः । डहुः । "डहूः" त्रयंओंटइतिख्यातस्य । "क्षुद्रपनसस्येत्यपिमतं" ॥ ६० ॥

पनसः । " फलसः । " कंटकिफलः । " कंटकफलः " द्वेपनसइतिप्रसिद्धस्य । निचुलः । हिज्जलः । " इज्जलः । निचुलेज्जलहिज्जलाइतिरभसः ।" अंबुजः । त्रीणिइज़रइतिख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । " स्थलवेतसस्येत्यपिकचित् । निचुलःस्थलवेतसइतिशब्दार्णवात् ।" समुद्रफलस्येत्यपिमतं ।" काकोदुंबरिका । फल्गुः । मलयूः । " मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मलधारणेवाह्लकादापूः" जघनेफला । चत्वारि काळाउंबर " बो

पनसःकंटकिफलोनिचुलोहिज्जलोंऽबुजः ॥ काकोदुंबरिकाफल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥
अरिष्टःसर्वतोभद्रहिंगुनिर्यासमालकाः ॥ पिचुमंदश्चनिंबेऽथपिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

खाडा, खर्वत " इतिख्यातस्य । जघनेबुध्नेफलान्यस्याजघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यास्फल्गुरपिस्त्री । मलयूरितितालव्यांतं ॥ ६१ ॥ अरिष्टः । सर्वतोभद्रः । हिंगुनिर्यासः । मालकः । पिचुमंदः । " पिचुमर्दः " निंबः । षट्कंनिंबस्य । हिंगुगंधिनिर्यासोयं । " हिंगुनिर्यासइत्येषनिंबेहिंगुरसेपिचेति मेदिनी ।" पिच्छिला । अगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

कपिला। भस्मगर्भा। चत्वारिसिंसवाइतिख्यातस्य। अगुरुइतिपृथग्पदंवा। "तत्पुन्नपुंसकं। अगुरुक्लीबेशिंशपायामितिरुद्रः। अगुरुःस्याच्छिंशपा यामितिविश्वप्रकाशः। शिंशपांतंत्रयंशिसवाइतिख्यातस्य। याकपिलाकृष्णवर्णपुष्पासाभस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये। काळाशिसवाइतिप्रसिद्धस्य।" शिरीषः। कपीतनः। भंडिलः। "भंडिरः। भंडीलः। भंडीलोभंडिरोनेतिवाचस्पतिः।" त्रयंशिरसइतिख्यातस्य। चांपेयः। चंपकः। हेमपुष्पकः।

कपिलाभस्मगर्भासाशिरीषस्तुकपीतनः॥ भंडिलोप्यथचांपेयश्चंपकोहेमपुष्पकः॥ ६३॥
एतस्यकलिकागंधफलीस्यादथकेसरे॥ बकुलोवंजुलोशोकेसमौकरकदाडिमौ॥ ६४॥

त्रयंकुडचांपा। "सोनचांपा" इतिख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्यचंपकस्यकलिकागंधफलीत्येकं। तथाचप्रयोगः। नषट्पदोगंधफलीमजिघ्रदिति। केसरः। "तालव्यमध्योपि।" बकुलः। द्वे ओंवळ। "बकूळ" इतिख्यातस्य। वंजुलः। अशोकः। द्वेअशोकस्य। करकः। दाडिमः। "दाडिंबः। दालिमः। डालिमः। दाडिंबसारपिंडीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाइतिरभसः। त्रिकांडशेषोप्येवं।" द्वे दाडिमस्य। दाळिंबइतिख्यातस्य ॥ ६४ ॥

चांपेयः। केसरः। नागकेसरः। "स्वर्णभसर्पाख्योनागकेसरःषट्पदप्रियइतिरभसः।" कांचनाव्हयः। चत्वारिनागचांपाइतिख्यातस्य। कांचनाव्हयः स्वर्णपर्यायनामकइत्यर्थः। जया। जयंती। तर्कारी। नादेयी। वैजयंतिका। पंच टांझाकळ। "थोरऐरण" इतिख्यातायाः। ॥६५॥ श्रीपर्णं। अग्निमंथः। कणिका। गणिकारिका। जयः। पंच नखेलइतिख्यातस्य। दशाप्येकस्यपर्यायाइत्येके। कुटजः। शक्रः। वत्सकः। गिरिमल्लिका। चत्वारि कुडाइतिप्रसिद्धस्य॥६६॥ एतस्यैवकुटजस्यफले कलिंगं। इंद्रयवं। भद्रयवमितित्रीणि। "कलिंगः। इंद्रयवः। कलिंगेंद्रयवःपुमानित्यमरमा

चांपेयःकेसरोनागकेसरःकांचनाव्हयः॥ जयाजयंतीतर्कारीनादेयीवैजयंतिका॥ ६५॥ श्रीपर्णमग्निमंथःस्या त्कणिकागणिकारिका॥जयोऽथकुटजःशक्रोवत्सकोगिरिमल्लिका॥ ६६॥ एतस्यैवकलिंगेंद्रयवंभद्रयवंफले॥ कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाःकरमर्दके॥६७॥ कालस्कंधस्तमालःस्यात्तापिच्छोप्यथसिंदुके॥ सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडींद्राणिकेत्यपि॥६८॥

ला। कलिंगा। तत्रैवस्त्रीकांडेपाठात्।" कृष्णपाकफलः। अविग्नः। "आविग्नः" सुषेणः। करमर्दकः। चत्वारि करमर्दकस्य। करवंदइतिख्यातस्य। कृष्णपाकफलमस्यकृष्णपाकफलः॥६७॥ कालस्कंधः। तमालः। तापिच्छः। "तापिंजः"। त्रयंतमालस्य। सिंदुकः। "सिंधुकः।" सिंधुवारः। इंद्रसुरसः। "इंद्रसुरिसः"। निर्गुंडी। "निर्गुंठी" इंद्राणिका। पंच सिंदुवारस्य। सिंधुआरी, निगडी, निर्गुंडीइतिख्यातस्य॥६८॥

वेणी। गरा। गरी। "खरेत्यपि। अगरीत्यपि। देवताडे खरातीक्ष्णे त्रिषुस्याद्दर्भेपुमानितिरभसः। खरागरीतिसमस्तमपि। मूषिकाविषघ्नत्वाद्गरमागिरतिग रागरीत्येकंपदमपि। तदुक्तं। जीमूतकोदेवताडोवृत्रकेशोगरागरीति।" देवताडः। जीमूतः। पंच देवतालस्य। देवताली। "देवडंगरी" इतिख्यातस्य। श्रीहस्तिनी। भूरुंडी। द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य। शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी "थोरकुरडू" इतिख्यातस्य। तृणशून्यं। "तृणशूनेगुल्मेसाधु। तत्रसाधुरितियत्। मल्लिकोहंसभेदेस्यात्तृणशून्येपिमल्लिकेतिरुद्रः।" मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी। शीतभीरुः। "शतभीरुः। मल्लिकाशतभीरु श्चगवाक्षीभद्रमल्लिका। शीतभीरुर्मदायंतीभूपदीतृणशून्यकमितिवाचस्पतिः।" चत्वारिमल्लिकायाः। "मोगरीइतिख्यातायाः।" सैवमल्लिकाव

वेणीगरागरीदेवताडोजीमूतइत्यपि ॥ श्रीहस्तिनीतुभूरुंडीतृणशून्यंतुमल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदीशीतभीरुश्चसैवा स्फोटावनोद्भवा॥ शेफालिकातुसुवहानिर्गुंडीनीलिकाचसा॥ ७०॥ सितासौश्वेतसुरसाभूतवेश्यथमागधी॥ ग णिकायूथिकांऽबष्ठासापीताहेमपुष्पिका॥ ७१ ॥

नोद्भवाआस्फोटेत्युच्यते। एकं। रानमोगरीइतिख्यातस्य। आस्फोतेत्यपि। "आस्फोतागिरिकर्ण्यांचवनमल्ल्यांचयोषितीतिमेदिनी।" शेफालिका। "शीफालिका।" सुवहा। निर्गुंडी। नीलिका। चत्वारि कृष्णपुष्पायाःनिर्गुं ड्याः। "राननिर्गुंडीइतिख्यातायाः। इयंश्वेतपुष्पा" ॥ ७०॥ असौनिर्गुंडीसिता श्वेतसुरसा। भूतवेशीइतिचोच्यते। "इयंकातरीनिर्गुंडीइतिख्यातायाः।" मागधी। गणिका। यूथिका। अंबष्ठा। चत्वारियूथिकायाः। जुईइतिख्यातायाः। सायूथिकापीतापीतपुष्पाचेत् हेमपुष्पिकास्यात्। एकं ॥ ७१ ॥

अतिमुक्तः । पुंड्रकः । वासंती । माधवी । लता । पंच कुंदभेदस्य कुसरीइति " कस्तूरमोगरा, मधुमाधवीइतिच । " ख्यातस्य । अतिमुक्तादिद्वयंमल्लिकाभेदस्येत्येके । " माधवीलतेत्येकंपदमपि "। सुमनाः । मालती । जातिः । " जाती । जातीफलेचमालत्यामितिमेदिनी " । त्रीणि जातेः जाई " चमेली, मोठीश्वेतजाई, पीतवर्णजाई " इतिख्याातायाः । तत्रसुमनाःसांतः । " टावंतोपि । सुमनायाश्वपत्रेणेतिसुश्रुतेर्दर्शनात् । " सप्तला । नवमालिका । "नवमल्लिका " द्वेनेवाळी " थोरमोगरा, बटमोगरा, वेलमोगरा." इतिख्याातायाः ॥७२॥ माघ्यं । कुंदं । "कुंदः । कुंदोमाघ्येस्त्रीमुकुंदभ्रमिनि

अतिमुक्तःपुंड्रकःस्याद्वासंतीमाधवीलता॥ सुमनामालतीजातिःसप्तलानवमालिका॥ ७२॥
माघ्यंकुंदंरक्तकस्तुबंधूकोबंधुजीवकः॥ सहाकुमारीतरणिरम्लानस्तुमहासहा ॥ ७३॥

ध्यंतरेषुचेतिमेदिनी । " द्वेकुंदस्य । रक्तकः । बंधूकः । "बंधुकः । " बंधुजीवकः । त्रीणिबंधुकस्य । " दुपारीइतिख्याातस्य । " सहा । कुमारी । तरणिः । त्रीणि कुमारीइति "कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंवतीगुलाब " इतिख्याातायाः कुमार्याः । अम्लानः । महासहा । द्वेआबोलीइतिख्याातायाः । "तत्राम्लानइत्येकं कुरंटकमात्रस्य । कांटेशेंवती, थोररानशेंवती, इत्याख्याातायाइतिकेचित् " ॥ ७३ ॥

तत्राम्लानेशोणेरक्ते कुरवकइत्येकं । "कुरुवकइत्यपि ।" तत्राम्लानेपीतवर्णेकुरंटकइत्येकं । "कुरंटकइत्यपि" नीलीनीलवर्णायाझिंटी तत्रवाणा। दासी । अंतर्गलः । "आर्तगलः" इतित्रयं । द्वयोरित्युक्तेर्बाणइत्यपि । "नीलाझिंटीनीलझिंटीचेत्यपिपाठः।"॥७४॥ सैरेयकः।"सैरीयकः।सैरीयकःसह चरःसैरेयश्चसहाचरः । पीतोरक्तोथनीलश्चकुसुमैस्तंविभावयेत् ॥ पीतःकुरंटकोज्ञेयोरक्तःकुरबकःस्मृतः ॥ नीलआर्तगलोदासीबाणऔदनपाक्यपी त्युक्तं" झिंटी । द्वयं झिंटीमात्रस्य । कोरांटीइतिख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणेरक्तवर्णेकुरबकइत्येकं ॥ यापीतपुष्पाझिंटीसाकुरंटक इत्युच्यते । त

तत्रशोणेकुरबकस्तत्रपीतेकुरंटकः ॥ नीलीझिंटीद्वयोर्बाणादासीचार्तगलश्चसा ॥ ७४ ॥ सैरेयकस्तुझिंटीस्यात्त स्मिन्कुरबकोऽरुणे॥ पीताकुरंटकोझिंटीतस्मिन्सहचरीद्वयोः॥७५॥ ओंड्रपुष्पंजपापुष्पंवज्रपुष्पंतिलस्ययत्॥ प्र तिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः॥ ७६॥

स्मिन्कुरंटकेसहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेसहचरइत्यपि ॥७५ ॥ ओंड्रपुष्पं। जपापुष्पं । द्वेजास्वंदइतिख्याते । जवेत्यपि । जवायांतुजपास्त्रियामितिधर्मदासः । ओंड्रपुष्पेपिवृक्षेपिजवाशब्दःप्रकीर्तितइतित्रिकांडशेषात् । ओं ड्रपुष्पस्यवृक्षस्यापिचजवेत्यभिधानं । यत्तिलस्यपुष्पंतद्वज्रपुष्पसंज्ञकं । एकं । प्रतिहासः। "प्रतीहासः"शतप्रासः। चंडातः। हयमारकः ॥ ७६ ॥

करवीरः । पंचकं करवीरस्य । कण्हेरइतिख्यातस्य । करीरः । क्रकरः । ग्रंथिलः । त्रीणि करीरस्य । कारवी "नेबती" इतिचख्यातस्य । उन्मत्तः । कितवः । धूर्तः । धत्तूरः । "धुस्तूरः धुस्तुरः । धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तुपुंडरीशोधुस्तुरःकनकाव्हयइतिशब्दार्णवः । उन्मत्तउन्मादवतिधुत्तूरमुचुकंदयोरि तिविश्वप्रकाशः । मदनःस्मरवसंतद्रुमिद्धूस्तूरसिक्थकइतिमेदिनी । " कनकाव्हयः ॥७७॥ मातुलः । मदनः । सप्तकंधत्तूरस्य । धोतराइतिख्यातस्य ।

करवीरेकरीरेतुक्रकरग्रंथिलावुभौ ॥ उन्मत्तःकितवोधूर्तोधत्तूरःकनकाव्हयः ॥ ७७ ॥ मातुलोमदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ फलपूरोबीजपूरोरुचकोमातुलुंगके ॥ ७८ ॥ समीरणोमरुबकःप्रस्थपुष्पःफणिज्जकः ॥ जंबीरो प्यथपर्णासेकठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

कनकाव्हयः । स्वर्णपर्यायनामकः । अस्यधत्तूरस्यफलेमातुलपुत्रकइत्येकं । फल पूरः । बीजपूरः । रुचकः । मातुलुंगकः । चत्वारिमातुलिंगस्य महाळुंगइतिख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः । मरुबकः । प्रस्थपुष्पः । फणिज्जकः । जंबीरः । "जंभीरः" पंचदेशांतरेजंबीरइतिख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्यपर्णासभेदस्य । "श्वेतमरवाइतिचख्यातस्य ।" पर्णासः । कठिंजरः । कुठेरकः । त्रीणि पर्णासस्य । "आजवलेति, बाबरीइतिचख्यातस्य ।" ॥ ७९ ॥

अत्रपर्णासेसितेकांडपुष्पाभ्यांश्वेतेअर्जकइत्येकं । पाठी । चित्रकः । वन्हिसंज्ञकः । त्रयंचित्रकस्य । चिताइतिख्यातस्य । तत्रपाठीइन्नंतः । वन्हिसंज्ञकोवन्हिपर्यायनामकः । अर्काव्हः । वसुकः । "वसूकः ।" आस्फोटः । "आस्फोतः । आस्फोतस्तुपुमानर्कैपर्णेस्यात्कोविदारकइतिमेदिनी ।" गणरूपः । विकीरणः । "विकिरणः ।" ॥८० ॥ मंदारः । अर्कपर्णः । सप्तकं अर्कस्य रुईइतिख्यातस्य । अर्काव्हयःसूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्के

सितेऽर्जकोत्रपाठीतुचित्रकोवन्हिसंज्ञकः ॥ अर्काव्हवसुकाऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥ मंदारश्चार्कपर्णोऽत्रशुक्केऽलर्कप्रतापसौ ॥ शिवमल्लीपाशुपतएकाष्ठीलोबुकोवसुः ॥ ८१ ॥ वंदावृक्षादनीवृक्षरुहाजीवंतिकेत्यपि ॥ वत्सादनीछिन्नरुहागुडूचीतंत्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

शुक्केऽलर्कः । प्रतापसः । इतिद्वे । शिवमल्ली । पाशुपतः । एकाष्ठीलः । बुकः । "बकः । बकस्तुबकपुष्पेस्यात्कह्वेश्रीदेचरक्षसीतिविश्वप्रकाशः ।" वसुः । पंच बुकस्य । "रुइमंदारइतिख्यातस्य । थोरबकुळीइतिख्यातस्येत्यपिमतं ।" ॥ ८१ ॥ वंदा । वृक्षादनी । वृक्षरुहा । जीवंतिका । चत्वारि वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य वेदर्ल "वेटागुळी, बांधें" इतिख्यातस्य । वत्सादनी । छिन्नरुहा । गुडूची । "गुडुची" तंत्रिका । अमृता ॥ ८२ ॥

जीवंतिका । सोमवल्ली । विशल्या । मधुपर्णी । नव गुडूच्याः । "गुळवेल" इतिख्यातायाः । मूर्वा । "मूर्वी" देवी । मधुरसा । मोरटा । तेजनी । स्रवा । "स्रुवा"। ॥८३॥ मधूलिका । मधुश्रेणी । गोकर्णी । पीलुपर्णी । दश मूर्वायाः । मूरइतिख्यातायाः । इयंधनुर्गुणोपयोगिनी । इयंमोरवेलइतिप्रसिद्धस्येत्येके । पाठा । अंबष्ठा । विद्धकर्णी । "अविध्यकर्ण्यपि ।" स्थापनी । श्रेयसी । रसा ॥८४॥ एकाष्ठीला । पापचेली । प्राचीना । वनतिक्तिका । दश पाठायाः । पाडबळी । "पाहाडमूळ" इतिख्यातायाः । कटुः । कटंभरा । "कटंबरा" अशोकरोहिणी । "व्यस्तमपीदंनाम । अशोकाकटुरोहिण्या

जीवंतिकासोमवल्लीविशल्यामधुपर्ण्यपि ॥ मूर्वादेवीमधुरसामोरटातेजनीस्रवा ॥ ८३ ॥ मधूलिकामधुश्रेणीगोकर्णीपीलुपर्ण्यपि ॥ पाठांबष्ठाविद्धकर्णीस्थापनीश्रेयसीरसा ॥ ८४ ॥ एकाष्ठीलापापचेलीप्राचीनावनतिक्तिका ॥ कटुःकटंभराशोकरोहिणीकटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ताकृष्णभेदीचक्रांगीशकुलादनी ॥ आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यंडा कंडूराप्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

मशोकोषंजुलद्रुमइतिरभसः । रोहिणीकटुरोहिण्यामितिरुद्रः ।" कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता । कृष्णभेदी । "कृष्णभेदा । कृष्णभेदाचंडरुहेतिनिघंटुः । चक्रांगी । शकुलादनी । अष्टौ केदारकुटकीइतिख्यातायाः । आत्मगुप्ता । अजहा । "जहा" अव्यंडा । कंडूरा । "कडुरा । कपिकच्छूश्वकंडूरेतींदुः ।" प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता । शूकशिंबिः । “शश्वच्छशांकशिशिराणिचशूकशिंबिरित्यूष्मविवेकाद्दितालव्या । शूकशिंबापि । मर्कटीशूकशिंबाचेतिवाचस्पतिः।” कपिकच्छुः । “कपिकच्छूः ।” मर्कटी । नव कुवली । “कुहिरी ” इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेनकंडूरुत्पद्यतेऽतःकंडूरा । चित्रा । उपचित्रा । न्यग्रोधी । द्रवंती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । “चंडा । प्रत्यक्श्रेणीवृषाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

ऋष्यप्रोक्ताशूकशिंबिःकपिकच्छुश्चमर्कटी ॥चित्रोपचित्रान्यग्रोधीद्रवंतीशंबरीवृषा॥८७॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रेणीरंडामूषिकपर्ण्यपि ॥ अपामार्गःशैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णीकेशपर्णीकिणिहीखरमंजरी॥ हंजिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिका॥८९॥

र्णिकेतिनिघंटुः ।” मूषिकपर्णी । दशमूषिकपर्ण्याः । उंदीरकानीइतिख्यातायाः । अपामार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । “ अधामार्गवः । अधामार्गवोऽपामार्गःकोशातकीचेतिद्व्यर्थे ।” मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी । “ कीशपर्णी । कपिलोमतुल्यानिलोमशानिपर्णान्यस्याः ।” किणिही । खरमंजरी । अष्टकं अपामार्गस्य । आघाडाइतिख्यातस्य ॥ हंजिका । “ फंजिका ।” ब्राह्मणी । पद्मा । भार्गी । ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अंगारवल्ली। बालेयशाकः। बर्बरः। वर्द्धकः। नवकं भार्ग्याः। "भारंगइतिख्यातायाः।" मंजिष्ठा। विकसा। "विकषा" जिंगी। समंगा। कालमेषिका। "कालमेशिका" ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णी। मंडीरी। "भंडिरी। रक्ताभंडिरिकाचेतींदुः।" भंडी। योजनवल्ली। नवकं मंजिष्ठायाः। "योजनपर्ण्यपीतिपाठः।" यासः। यवासः। दुस्पर्शः। धन्वयासः। "धनुर्यासः।" कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी। "चोदनी" कच्छुरा। अनंता। स

अंगारवल्लीबालेयशाकबर्बरवर्द्धकाः ॥ मंजिष्ठाविकसाजिंगीसमंगाकालमेषिका ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णीमंडीरीभंडीयोजनवल्ल्यपि ॥ यासोयवासोदुःस्पर्शोधन्वयासःकुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनीकच्छुराऽनंतासमुद्रांतादुरालभा ॥ पृश्निपर्णीपृथक्पर्णीचित्रपर्ण्यंघ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्नासिंहपुच्छीकलशीधावनीगुहा ॥ निदिग्धिकास्पृशीव्याघ्रीबृहतीकंटकारिका ॥ ९३ ॥

मुद्रांता। दुरालभा। दशकं धन्वयासस्य धमासाइतिख्यातस्य। पृश्निपर्णी। पृथक्पर्णी। चित्रपर्णी। अंघ्रिवल्लिका। "अंघ्रिपर्णिकेतिपाठः।" ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना। सिंहपुच्छी। कलशी। "कलशिः" धावनी। "धावनिः" गुहा। नवकं सिंहपुच्छ्याः। डवला "पिठवण" इतिख्यातायाः निदिग्धिका। स्पृशी। व्याघ्री। बृहती। कंटकारिका ॥ ९३ ॥

प्रचोदनी। कुली। क्षुद्रा। दुःस्पर्शा। राष्ट्रिका। दशकं कंटकारिकायाः रिंगणीइतिख्यातायाः। नीली। काला। क्लीतकिका। ग्रामीणा। मधुपर्णिका॥९४॥ रंजनी। श्रीफली। तुत्था। द्रोणी। "तूणी। तूणीनील्यां निषंगेनेतिमेदिनी। तूणीतुनील्यांतूणानिषंगकइतिविश्वप्रकाशः।" दोला "मेला। तुत्थाश्रीफलिकामेलासारवाहीचरंजनीतिनिघंटुः" नीलिनी। एकादश नील्याः। इयंवस्त्रादिरंजनकारिणीकृष्णवर्णा। अवल्गुजः। सोमरा

प्रचोदनीकुलीक्षुद्राढुःस्पर्शाराष्ट्रिकेत्यपि॥ नीलीकालाक्लीतकिकाग्रामीणामधुपर्णिका॥९४॥ रंजनीश्रीफलीतुत्थाद्रोणीदोलाचनीलिनी॥ अवल्गुजःसोमराजीसुवल्लिःसोमवल्लिका॥ ९५॥ कालमेषीकृष्णफलाबाकुंची पूतिफल्यपि॥ कृष्णोपकुल्यावैदेहीमागधीचपलाकणा॥ ९६॥ उषणापिप्पलीशौंडीकोलाथकरिपिप्पली॥ कपिवल्लीकोलवल्लीश्रेयसीवशिरःपुमान्॥ ९७॥

जी। सुवल्लिः। सोमवल्लिका॥ ९५॥ कालमेषी। "कालमेशी।" कृष्णफला। बाकुची। "वागुजी" पूतिफली। अष्टकं बाकुंची, बावंचीइतिख्यातायाः। "सोमराजिशब्दःङीषंतइन्नंतश्च।" कृष्णा। उपकुल्या। वैदेही। मागधी। चपला। कणा॥ ९६॥ उषणा। "ऊषणा" पिप्पली। "पिप्पलिः।" शौंडी। कोला। दशकं पिप्पल्याः। करिपिप्पली। कपिवल्ली। कोलवल्ली। श्रेयसी। वशिरः। "दंतमध्योपि" पंच गजपिप्पल्याः॥ ९७॥

चव्यं । "चव्या । चव्याकोलाचचविकेतिहेमचंद्रः ।" चविका । "चविकइतिपुल्लिंगोपि ।" द्वेचव्यस्यचवकइतिख्यातस्य । "केचित्चव्यादिद्वयंपूर्वान्वयी त्याहुः । अत्रपक्षेतुस्थानेचःपाठ्यः ।" काकचिंची । "काकचिंचिः । काकचिंचा । गुंजातुकाकचिंचायांपटहेचकलध्वनावितिमेदिनी ।" गुंजा । कृष्णला । त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा । इक्षुगंधा । श्वदंष्ट्रा । स्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकः । गोक्षुरकः । वनशृंगाटः । सप्तकं गोक्षुरस्य सरांटाइ

चव्यंतुचविकाकाकचिंचीगुंजेतुकृष्णला ॥ पलंकषात्विक्षुगंधाश्वदंष्ट्रास्वादुकंटकः ॥ ९८ ॥ गोकंटकोगोक्षुरकोवन शृंगाटइत्यपि ॥ विश्वाविषाप्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥ शृंगीमहौषधंचाथक्षीरावीदुग्धिकासमे ॥ श तमूलीबहुसुताऽभीरुरिंदीवरीवरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यःशतावरी ॥ अहेरुरथपीतद्रुकाली यकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

तिख्यातस्य । विश्वा । विषा । प्रतिविषा । अतिविषा । उपविषा । अरुणा ॥ ९९ ॥ शृंगी । महौषधं । अष्टकं अतिविषायाः । "अतिविखइतिख्यातायाः ।" क्षीरावी । दुग्धिका । द्वे दुग्धीइतिख्यातायाः । शतमूली । बहुसुता । अभीरुः । इंदीवरी । वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ता । अभीरुपत्री । नारायणी । शतावरी । अहेरुः । दशकमपिस्त्रीलिंगं । सहस्रमूल्याः । "शतावरीतिख्यातायाः ।" पीतद्रुः । कालीयकः । "कालेयकः" । हरिद्रुः ॥ १०१ ॥

दार्वी । पचंपचा । "पचंबचेत्यपि" दारुहरिद्रा । पर्जनी । सप्तकं दारुहळदइतिख्यातस्य । वचा । उग्रगंधा । षड्ग्रंथा । गोलोमी । शतपर्विका । पंचकं वचायाः वेखंडइतिख्यातायाः ॥ १०२ ॥ याशुक्लावचासाहैमवतीत्येकं । वैद्यमाता । सिंही । वाशिका । "दंत्यमध्यापि" वृषः । अटरूषः । "अटरुष" । सिंहास्यः । वासकः । वाजिदंतकः । अष्टकं अटरूषस्य अडुळसाइतिख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा । "आस्फोता" । आस्फो

दार्वीपचंपचादारुहरिद्रापर्जनीत्यपि ॥ वचोग्रगंधाषड्ग्रंथागोलोमीशतपर्विका ॥ १०२ ॥ शुक्लाहैमवतीवैद्यमातृसिंह्यौतुवाशिका ॥ वृषोऽटरूषःसिंहास्योवासकोवाजिदंतकः ॥ १०३ ॥ आस्फोटागिरिकर्णीस्याद्विष्णुक्रांताऽपराजिता ॥ इक्षुगंधातुकांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

तागिरिकर्ण्यांचवनमल्यांचयोषितीतिमेदिनी" । गिरिकर्णी । विष्णुक्रांता । अपराजिता । चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा । कांडेक्षुः । कोकिलाक्षः । इक्षुरः । क्षुरः । पंच कोकिलाक्षस्य । कोळसुंदा । "तालिमखान्याचेंबीं । कोलिस्ता ।" इतिख्यातस्य ॥ १०४ ॥

शालेयः । शीतशिवः । छत्रा । मधुरिका । मिसिः ।" मिसी । मिशिः । मिशी । मिशीमिशिरितितालव्यांतआहसोमनंदी ।" मिश्रेया । षट्कं मधुरिकायां । "बडिशेप" इतिख्यातायाः । सीहुंडः । "वज्रद्रुमःसिहुंडोथेतिरभसात्ह्रस्वादिरपि ।" शीहुंडइतितालव्यादिरपि । "वज्रः । स्नुक् । स्नुही । "स्नुहिः । स्नुहा । स्नुहीस्नुहास्नुगित्यमरदत्तः ।" गुडा । "गुडी । गुडोगोलेक्षुविकृतीस्नुहीगुडिकयोर्गुडेतिरुद्रः" ॥१०५॥ समंतदुग्धा । षट् वज्रद्रुमस्य "शेरनिवडुंग" इतिख्यातस्य । तत्रस्नुक्हकारांतःस्त्री । "वज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीगुडेतिपाठः ।" वेल्लं । अमोघा । "मोघापि । कृमिघ्नंतंडुलंमोघेतिवाचस्प

शालेयःस्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः ॥ मिश्रेयाप्यथसीहुंडोवज्रःस्नुक्स्त्रीस्नुहीगुडा ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धाऽथोवेल्लममोघाचित्रतंडुला ॥ तंडुलश्चकृमिघ्नश्चविडंगंपुन्नपुंसकं ॥ १०६ ॥ बलावाट्यालकाघंटारवातुशणपुष्पिका ॥ मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षास्वाद्वीमधुरसेतिच ॥ १०७ ॥

तिः ।" चित्रतंडुला । तंडुलः । "तंतुलः । तंतुंकृमिसूत्रंलाति ।" कृमिघ्नः । विडंगं । षट्कं विडंगस्य वावडिंगइतिख्यातस्य ॥१०६॥बला । वाट्यालका । द्वे तुपकडी । "चिकणा"इतिख्यातस्य । घंटारवा । शणपुष्पिका । द्वेशणपुष्पिकायाः "लघुतागइति घागरीइतिचेत्येके ।" मृद्वीका । गोस्तनी । "गोस्तना ।" द्राक्षा । स्वाद्वी । मधुरसा । पंच द्राक्षायाः॥१०७॥

सर्वानुभूतिः । सरला । "सरणा" त्रिपुटा । "त्रिपुटी । सर्वानुभूतिःसरणात्रिपुटारोचनीसरा । त्रिपुटीमहतीश्यामेतिवाचस्पतिः ।" त्रिवृता । त्रिवृत् । त्रिभंडी । रोचनी । "रेचनीत्रिवृतादंत्योरितिमेदिनी ।" सप्तत्रिवृतायाः । "तेडु, श्वेतनिशोत्तरइतिचख्यातायाः ।" श्यामा । पालिंदी । "पालिंधी" सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला । मसूरविदला । अर्धचंद्रा । कालमेषिका । सप्तकृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः । "काळातेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारेंइति ख्यातायाः ।" मधुकं । क्लीतकं । यष्टिमधुकं । "यष्टीमधुकं ।" मधुयष्टिका । चत्वारि यष्टिमधुकस्य । गोडेंकोष्ट "ज्येष्ठमध" इतिख्यातस्य ॥ १०९ ॥

सर्वानुभूतिःसरलात्रिपुटात्रिवृतात्रिवृत् ॥ त्रिभंडीरोचनीश्यामापालिंद्यौतुसुषेणिका ॥ १०८ ॥ कालामसूरविदलाऽर्धचंद्राकालमेषिका ॥ मधुकंक्लीतकंयष्टिमधुकंमधुयष्टिका ॥ १०९ ॥ विदारीक्षीरशुक्केक्षुगंधाक्रोष्ट्रीतुयासिता ॥ अन्याक्षीरविदारीस्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका ॥ ११० ॥

विदारी । क्षीरशुक्ला । इक्षुगंधा । क्रोष्ट्री । चत्वारिशुक्लभूमिकोहोळेंइतिख्यातस्य । यासिताशुक्लाविदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी । महाश्वेता । ऋक्षगंधिका । त्रीणिकृष्णभूमिकुष्मांडस्य । अन्येति सितायाअन्या कृष्णेत्यर्थः । "क्रोष्ट्रीशृगालिकाकृष्णविदारीलांगलीषुचेतिमेदिन्यांकृष्णविदारीत्युक्तत्वात् यासितेत्यत्रासितेतिपदच्छेदे मेदिन्यविरोधेनपूर्वनामचतुष्कंकृष्णभूकूष्मांडस्य । क्षीरेतित्रयंशुक्लभूकूष्मांडस्येतिवा । असितायाअन्याशुक्लेत्यर्थः ।" ॥ ११० ॥

लांगली । शारदी । तोयपिप्पली । शकुलादनी । चत्वारिशाकभेदस्यमोगुड "जळपिंपळी" इतिख्यातस्य । खराश्वा । कारवी । दीप्यः । मयूरः । लो चमस्तकः । "लोचमर्कटः" । पंच मयूरशिखायाः । मोरशेंडाइ तिख्यातायाः । "अजमोदाइत्यपिमतं" ॥ १११ ॥ गोपी । "अजादित्वाट्टाप् । गोपा । गोपीश्यामागोपवल्लीगोपागोपालिकासचेतिवाचस्पतिः" श्यामा । शारिवा । "सारिवा"। अनंता । उत्पलशारिवा । पंच उत्पलशारिवायाः । उपरसाळ । "उपलसरी" इतिख्यातायाः । योग्यं । ऋद्धिः । सिद्धिः । लक्ष्मीः । चत्वारि ऋद्धिनामकस्यओषधिविशेषस्य । "केवणी, मुरुडशेंगइतिच

लांगलीशारदीतोयपिप्पलीशकुलादनी ॥ खराश्वाकारवीदीप्योमयूरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥ गोपीश्यामाशारिवास्यादनंतोत्पलशारिवा ॥ योग्यमृद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौवृद्धेरप्याह्वयाइमे ॥ ११२ ॥ कदलीवारणबुसारंभामोचांशुमत्फला ॥ काष्ठीलामुद्गपर्णीतुकाकमुद्गासहेत्यपि ॥ ११३ ॥

ख्यातस्य ।" इमेयोग्यादयश्चत्वारोवृद्धेर्ऋद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाःस्युः ॥ ११२ ॥ कदली । "अजादित्वाट्टापि कदला । कदलोपि । कदलश्चकदल्यसावितिव्याडिः ।" वारणबुसा । "वारणबुषा ।" रंभा । मोचा । अंशुमत्फला । काष्ठीला । षट् कदल्याः । मुद्गपर्णी । काकमुद्गा । सहा । त्रयं काकमूग "रानमूग" इतिख्यातायाःकाकमुद्गायाः ॥ ११३ ॥

वार्ताकी । "पुंस्यपिवार्ताकइति । वार्ता । वार्ताकुः । वार्तिंगणस्तुवार्तांगोवार्ताकःशाकबिल्वकइतिरभसः । वार्तावार्तिंगणेदृत्ता वितिविश्वः । वार्ताकुरेषागुणसप्तयुक्तेतिवैद्यकाच्च ।" हिंगुली । सिंही । भंटाकी । दुष्प्रधर्षिणी । पंच वार्ताक्याः। रानवांगी "डोरली" इतिख्यातायाः। नाकुली । सुरसा। रास्ना । सुगंधा । गंधनाकुली ॥११४ ॥ नकुलेष्टा । भुजंगाक्षी । छत्राकी । सुवहा । नव रास्नायाः । मुंगसी "मुंगसवेल" इतिख्यातायाः । "रास्नासुगंधयोःस्थानेनागसुगंधेतिपाठः ।" विदारिगंधा । "विदारीगंधा"। अंशुमती । सालपर्णी । "शालपर्णी ।" स्थिरा । ध्रुवा । पंच सालपर्ण्याः । डाव

वार्ताकीहिंगुलीसिंहीभंटाकीदुष्प्रधर्षिणी ॥ नाकुलीसुरसारास्नासुगंधागंधनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टाभुजंगाक्षीछत्राकीसुवहाचसा ॥ विदारिगंधांशुमतीसालपर्णीस्थिराध्रुवा ॥ ११५ ॥
तुंडिकेरीसमुद्रांताकार्पासीबदरेतिच ॥ भारद्वाजीतुसावन्याशृंगीतुऋषभोवृषः॥ ११६ ॥

"डवला, सालवण " इतिख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी ॥ समुद्रांता । कार्पासी ॥ "कर्पासी ।" वदरा । चत्वारि कार्पास्याः साकार्पासी वन्या वनेभवाचेद्भारद्वाजीत्युच्यते । एकं । शृंगी । ऋषभः वृषः । त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य । "बैलघाटीइतिख्यातस्य ।" शृंगीशब्दइन्नंतः ॥११६॥

गांगेरुकी । नागबला । झषा । ऱ्हस्वगवेधुका । चत्वारिबलाविशेषस्य । "ऱ्हस्वचिकणाइतिख्यातस्य ।" धामार्गवः । घोषकः । द्वेघोषवल्याः । "घोंसाळी, दोडकीइतिचख्याताया: ।" सघोषकः पीतकः पीतपुष्पश्श्वेत् महाजालीत्युच्यते । एकं । स्त्रीलिंगं ॥ ११७ जोत्स्नी । "ज्योत्स्ना । जोत्स्नीपटोलीज्योत्स्नीतिहैमः । पटोलिका । जाली त्रयं पटोलिकायाः । "पडवळीइतिख्याताया: ।" नादेयी । भूमिजंबुका । द्वेभूजंब्वाः "भुइजांभळी इतिख्याताया: । नादेयीनागरंगेस्याज्जयायांजलवेतसे ॥ भूमिजंब्वांजवायांचव्यंगुष्टेपिचयोषितीतिमेदिनी ।" लांगलिकी । अग्निशिखा ।

गांगेरुकीनागबलाझषाऱ्हस्वगवेधुका॥ धामार्गवोघोषकःस्यान्महाजालीसपीतकः॥११७॥ जोत्स्नीपटोलिकाजालीनादेयीभूमिजंबुका॥ स्याल्लांगलिक्यग्निशिखाकाकांगीकाकनासिका ॥ ११८॥ गोधापदीतुसुवहामुसलीतालमूलिका॥ अजश्शृंगीविषाणीस्याद्गोजिव्हादार्विकेसमे॥ ११९॥

द्वेलांगल्याः । वागचबका । "कळलावी" इतिचख्याताया: । काकांगी । काकनासिका । द्वे काकजंघाख्योषधिविशेषस्य । "कावळीइतिख्यातस्य" । ॥ ११८ ॥ गोधापदी । सुवहा । द्वे हंसपादिकायाः । "रक्तलाजाळूइतिख्याताया: ।" मुसली । तालमूलिका । द्वे मुसल्याकंद, मुसलकंद इतिख्याताया: । अजशृंगी । विषाणी । द्वे मेढशिंगीइतिख्याताया: औषधेः । इयंत्वजशृंगाकारफलाबद्धक्षीरासकंटकानेत्रौषधिरितिसुभूतिराह । गोजिव्हा । दार्विका । "दर्विका" द्वेंदवली । "पाथरी" इतिख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥ ११९ ॥

तांबूलवल्ली । तांबूली । नागवल्ली । त्रीणि नागवल्ल्याः । "पानवेल इतिख्यातायाः"। द्विजा । हरेणुः । रेणुका । कौंती । कपिला । भस्मगंधिनी । षट्कं रेणुकाख्यगंधद्रव्यस्य । "रेणुकबीज इतिप्रसिद्धस्य।" ॥ १२० ॥ एलावालुकं । ऐलेयं । सुगंधि । हरिवालुकं । वालुकं । पंच वालुकाख्य गंधद्रव्यस्य । "बाळुक, काकडीइतिख्यातस्येत्यपिमतं । पालंकी। मुकुंदः । कुंदः । कुंदरुः । " मुकुंदः । कुंदुः । कुंदरः । " चत्वारि पालकी । "पोईशाक वास्तुकाकारा पालख ।" इतिचख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं । ह्रीबेरं । बर्हिष्ठं । उदीच्यं । केशांबुनाम । पंच वाळाइतिख्यातस्य । "बालः । बालोनाकुंतलेऽश्वस्यगजस्यापिचवालधौ ॥ वाच्यलिंगोर्भकेमूर्खेह्रीबेरेपुन्नपुंसकमितिमेदिनी ।" केशश्चांबुच तयोर्नामयस्यतत्केशांबुनाम । यावत्केशस्यांबुनश्चनामानितानिसर्वाणिबालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं । वृद्धं । अश्मपुष्पं । शीतशिवं ॥ १२२ ॥

तांबूलवल्लीतांबूलीनागवल्ल्यप्यथद्विजा ॥ हरेणुरेणुकाकौंतीकपिलाभस्मगंधिनी ॥ १२० ॥ एलावालुकमैलेयंसुगंधिहरिवालुकं ॥ वालुकंचाथपालंक्यांमुकुंदःकुंदकुंदुरू ॥ १२१ ॥ बालंह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यंकेशांबुनामच ॥ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानितु ॥ १२२ ॥

शैलेयं । पंच शैलेयस्य । फूल ।"शिलाजित"इतिख्यातस्य । तालपर्णी । दैत्या । गंधकुटी । मुरा । गंधिनी । चत्वारि मुरायाः तालिसपत्र"भोरमांशी" इतिख्याताया: । गजभक्ष्या । "गजभक्षा" सुवहा । सुरभी । "सुरभिः । सुरभिःशुक्तकीमातृभिन्मुरागोषुयोषितीतिमेदिनी । सुरभीरसेत्येकम पिपदं । "रसा ॥ १२३ ॥ महेरुणा । " महेरणा " कुंदुरुकी । सल्लकी । " शल्लकी । सिल्लकी । श्वाविद्भेदौशल्लक्याविततालव्यादौरभसः । स

शैलेयंतालपर्णींतुदैत्यागंधकुटीमुरा ॥ गंधिनीगजभक्ष्यांतुसुवहासुरभीरसा ॥ १२३ ॥ महेरुणाकुंदुरुकीसल्लकी ह्लादिनीतिच ॥ अग्निज्वालासुभिक्षेतुधातकीधातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥ पृथ्वीकाचंद्रवालैलानिष्कुटिर्बहुलाथसा ॥ सूक्ष्मोपकुंचिकातुत्थाकोरंगीत्रिपुटात्रुटिः ॥ १२५ ॥

ल्लकीसिल्लकील्हादेतिरुद्रः" ल्हादिनी । "ह्लादिनी । "अष्ट, सालईइति ख्याताया: । अग्निज्वाला । " अग्नेर्ज्वालेवरक्तपुष्पत्वात् " सुभिक्षा । धातकी । धातुपुष्पिका । " धातृपुष्पिका " चत्वारि धातक्याः । धायफूल " धायटी " इतिख्याताया: ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका । चंद्रवाला । एला । निष्कुटिः । " निष्कुटी" । बहुला । पंचकं एलायाः । साएला सूक्ष्मासूक्ष्मप रिमाणाचेत् उपकुंचिका । तुत्था । कोरंगी । त्रिपुटा । त्रुटिः । " त्रुटी " इतिपंचनामानि ॥ १२५ ॥

व्याधिः । कुष्टं । पारिभाव्यं । वाप्यं । "व्याप्यं । आप्यं ।" पाकलं । उत्पलं । षद्कं कडुकोष्ठ "गोडेंकोष्ठ" इतिख्यातस्य । शंखिनी । चोरपुष्पी । केशिनी । त्रयं चोरवल्ल्याः "चोर शंखाहुली, सांखवेल" इतिख्यातायाः । वितुन्नकः ॥ १२६ ॥ झटामला । अज्झटा । ताली । शिवा । तामलकी । षद्कं भूम्यामलक्याः । झटामलेत्यत्रझटेतिपृथकूपदंवा । अमलेतिछेदः । आहच । तामलक्यामलातालीति । झटातामलकीतिचेति । प्रपौंडरीकं । पौंडर्यं । "पुंडर्यं"। द्वेपौंडर्यस्य । इदंशालपर्णीतुल्यपत्रंज्ञेयं । स्थलपद्ममितिगौडाः । तुन्नः । कुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः । "तुणिः"

व्याधिःकुष्टंपारिभाव्यंवाप्यंपाकलमुत्पलं ॥ शंखिनीचोरपुष्पीस्यात्केशिन्यथवितुन्नकः॥ १२६॥
झटामलाऽज्झटातालीशिवातामलकीतिच ॥ प्रपौंडरीकंपौंडर्यमथतुन्नःकुबेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः
कच्छःकांतलकोनंदिवृक्षोऽथराक्षसी ॥ चंडाधनहरीक्षेमदुष्पत्रगणहासकाः॥ १२८॥

कच्छः । कांतलकः । नंदिवृक्षः । "नंदीवृक्षः" । षद्कं नंदिवृक्षस्य । "नांदरुखी इतिख्यातस्य ।" अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी । चंडा । धनहरी । क्षेमः । दुष्पत्रः । गणहासकः । षद्कं चोराख्यगंधद्रव्यस्य । "चोरओंवा । किरमाणीओंवा । गठोना गाटीवनमूळ इतिख्यातस्य । गणइत्यप्यस्यनाम" ॥ १२८ ॥

व्याडायुधं । "व्यालयुधं ।" व्याघ्रनखं । करजं । चक्रकारकं । चत्वारि व्याघ्रनखनामकगंधद्रव्यस्य । "लघुनखला, वाघनख इतिख्यातस्य ।" सुषिरा । विद्रुमलता । कपोतांघ्रिः । नटी । नली ॥ १२९ ॥ धमनी । अंजनकेशी । सप्त नलीनामकगंधद्रव्यस्य । "पवारीतिलोकेप्रसिद्धस्य । इयंउ त्तरपथेप्रसिद्धा ।" हनुः । हट्टविलासिनी । शुक्तिः । शंखः । खुरः । कोलदलं । नखं । " नखी " सप्त नखाख्यगंधद्रव्यस्य । " नखलाइति " ख्यात

व्याडायुधंव्याघ्रनखंकरजंचक्रकारकं ॥ सुषिराविद्रुमलताकपोतांघ्रिर्नटीनली ॥ १२९ ॥
धमन्यंजनकेशीचहनुर्हट्टविलासिनी ॥ शुक्तिःशंखःखुरःकोलदलंनखमथाढकी ॥ १३० ॥
काक्षीमृत्स्नातुवरिकामृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥ कुटन्नटंदाशपुरंवानेयंपरिपेलवं ॥ १३१ ॥

स्य । अत्रहनुरुदंतःस्त्री साहचर्यात् । बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलं । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी । मृत्स्ना । तुवरिका । "वर्षिकामूलिकातूवर्याढकीकुच्छु राशटीतिवोपालितात् तूवरिका ।" मृत्तालकं " मृतालकं ।" सुराष्ट्रजं । षट् तुवरिकायाः । तूरइतिख्यातायाः । कुटन्नटं । दाशपुरं । "दशपुरमिति दशपू रमिति दाशपूरमितिच । दशपूरंदशपुरंप्लवनंजीविताव्हयमितिवाचस्पतिः ।" वानेयं । परिपेलवं ॥ १३१ ॥

पूर्वं । गोपुरं । गोनर्दं । कैवर्तीमुस्तकं । "कैवर्तिमुस्तकं । कैवर्तमुस्तकं ।" अष्टकं कैवर्तीमुस्तकस्य केवडी, "जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा मोथा" इतिख्यातस्य ग्रंथिपर्णं । शुकं । बर्हपुष्पं । "शुकबर्हमित्येकमपिनाम । बर्हिपुष्पं । बर्हिःपुष्पंबर्हपुष्पंचेतिपृथगपि ।" स्थौणेयं । कुक्कुरं । पंच गंटीवन "भटोरा" इति ख्यातस्य ॥१३२॥ मरुन्माला । पिशुना । स्पृक्का "स्पृषोदरादित्वात्सलोपेपृक्कापि" देवी । लता । लघुः । समुद्रांता । वधूः । कोटिवर्षा । लंकोपिका । दश कं पिंडकेतिख्यातायाः स्पृक्कायाः । अत्रमरुन्मालेतिसंघातविग्रहीतं । यदाहवाचस्पतिः । स्पृक्कातुब्राह्मणीदेवीमरुन्मालालतालघुः । समुद्रांतावधूःको

पूर्वगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानिच ॥ ग्रंथिपर्णंशुकंबर्हपुष्पंस्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥ मरुन्मालातुपिशुनास्पृक्का देवीलतालघुः ॥ समुद्रांतावधूःकोटिवर्षालंकोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥ तपस्विनीजटामांसीजटिलालोमशामिशी ॥ त्वक्पत्रमुत्कटंभृंगंत्वचंचोचंवरांगकं ॥ १३४ ॥

टिवर्षालंकोपिकामरुत् । मुनिर्माल्यवतीमालामोहनाकुटिलालतेति ॥१३३॥

तपस्विनी । जटामांसी । जटिला । लोमशा । मिशी । "मिसिः । मिषिः । मिषी । मसिः । मषिः । मषी । मसी ।" पंचजटामांस्याः । जटेतिपृथ कूपदंवा । यदाह । मांसीकृष्णजटाहिंस्रानलदाजटिलामिसिः । जटाचपिशिनीपेशीक्रव्यादीचतपस्विनीति । त्वक्पत्रं । उत्कटं । भृंगं । त्वचं । चोचं वरांगकं । षट्त्वक्पत्रस्य । "दालचिनी ।" तंज इतिख्यातस्य । त्वक्त्वचचोचशब्दाःस्युर्वल्केचर्मणिपत्रकइतिधरणिः ॥ १३४ ॥

कर्चूरकः । "कर्बूरकः ।" द्राविडकः । काल्पकः । वेधमुख्यकः । चत्वारि कचर इतिख्यातस्य । हरिद्राभस्य कल्पेभवःकाल्पकओष्ठ्यमध्यः । "तालव्यमध्योपि ।" ओषध्यइति । फलपाकांतानांव्रीह्यादीनांजातावेवओषध्यःस्युः । ओषधिशब्दप्रयोगःस्यादित्यर्थः । बहुत्वविवक्षायांबहुवचनं नतुनित्यं । यदातुओषधेःरोगहारित्वमात्रंप्रतीयतेनत्वन्यत् । तदाऔषधशब्दप्रयोगः । ओषधेरजातावित्यण् । नकेवलमौषधिरेवौषधशब्दवाच्या । किंतुरोगहरत्वेनघृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादिचौषधमितिसर्वमितिविशेषणाज्ज्ञेयं ॥ १३५॥ यत्पत्रपुष्पादितच्छाकसंज्ञकं । एकं भोजनसाधनस्यपुष्पा

कर्चूरकोद्राविडकःकाल्पकोवेधमुख्यकः॥ ओषध्योजातिमात्रेस्युरजातौसर्वमौषधं॥ १३५॥
शाकाख्यंपत्रपुष्पादितंडुलीयोल्पमारिषः॥ विशल्याग्निशिखानंताफलिनीशक्रपुष्पिका॥१३६॥

देः । आदिनामूलादिग्रहः । उक्तंच । मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकं ॥ त्वक्पुष्पंकवचंचैवशाकंदशविधंस्मृतमिति । तत्रकरीरंवंशांकुरः । कांडमिक्षुदंडादि । अधिरूढकं बीजांकुरः । कवचं छत्राकं । शेषंस्पष्टं । तुंडुलीयः । अल्पमारिषः । द्वे तांदळी । "ताडुळजा" इतिख्यातस्य । विशल्या । अग्निशिखा । अनंता । फलिनी । शक्रपुष्पिका । पंचकमग्निशिखायाः । "कळलावी इतिख्यातायाः" शक्रोऽर्जुनतरुःतत्पुष्पमिवपुष्पंअस्याःशक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥

ऋक्षगंधा। "ऋष्यगंधा।" छगलांत्री "छगलांघ्री। छगलांडी। छगलेतिपृथक्पदंवा। छागेतुछगलश्छागीवृद्धदारकयोःस्त्रियामित्यनेकार्थकोशः।" आवेगी। वृद्धदारकः। जुंगः। पंच वृद्धदारकस्य। "वरधारा, जीर्णकंजी इतिख्यातस्य।" ब्राह्मी। मत्स्याक्षी। वयस्था। सोमवल्लरी। "सोमवल्लरिः" चत्वारिसोमलतायाः। "यस्याःशुक्लपक्षेपर्णान्युद्भवंतिकृष्णेचपतंति सासोमवल्ली सैवसोमवल्लरी" ॥१३७॥ पटुपर्णी। हैमवती। स्वर्णक्षीरी। हिमावती। चत्वारिस्वर्णक्षीर्याः। "पिसोळा इतिख्यातायाः।" हयपुच्छी। कांबोजी। माषपर्णी। महासहा। चत्वारिमाषपर्ण्याः। रानउडीद इतिख्या

स्याहृक्षगंधाछगलांत्र्यावेगीवृद्धदारकः॥ जुंगोब्राह्मीतुमत्स्याक्षीवयस्थासोमवल्लरी॥ १३७॥
पटुपर्णीहैमवतीस्वर्णक्षीरीहिमावती ॥ हयपुच्छीतुकांबोजीमाषपर्णीमहासहा ॥ १३८॥ तुंडि
केरीरक्तफलाबिंबिकापीलुपर्ण्यपि॥ बर्बराकबरीतुंगीखरपुष्पाऽजगंधिका॥ १३९॥

तायाः॥१३८॥ तुंडिकेरी। "तुंडिकेशी।" रक्तफला। बिंबिका। पीलुपर्णी। चत्वारि तोंडली इतिख्यातायाः तुंडिकेर्याः। बर्बरा। "वर्बरा। वर्वरी। वर्वरः पामरेकेशेचक्रलेनीवृदंतरे। फंजिकायांपुमान्शाकभेदपुष्पाभिदोःस्त्रियामितिमेदिनी।" कबरी। "कवरी" तुंगी। खरपुष्पा। अजगंधिका। "अजगंधेत्यन्यत्र।" पंच बर्बरी। "तिळवणी। कानफोडी" इतिख्यातस्य शाकभेदस्य ॥१३९॥

एलापर्णी । सुवहा । रास्ना । युक्तरसा । चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदणइतिख्यातायाः । चांगेरी । चुक्रिका । दंतशठा । अंबष्ठा । अम्ललोणिका । "अम्ललोलिका ।" पंच अम्ललोणिकायाःचुकाइतिख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी । चुक्रः । अम्लवेतसः । शतवेधी । चतुष्कमम्लवेतसस्य "चांगेर्यादिनवपर्यायाइत्यपिमतं । "नमस्कारी । गंडकारी । "गंडकाली ।" समंगा । खदिरा । चत्वारि लज्जालु । "लाजाळु" इतिप्रसिद्धायाःओषधेः ॥

एलापर्णीतुसुवहारास्नायुक्तरसाचसा ॥ चांगेरीचुक्रिकादंतशठांबष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥
सहस्रवेधीचुक्रोऽम्लवेतसःशतवेध्यपि ॥ नमस्कारीगंडकारीसमंगाखदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥ जी-
वंतीजीवनीजीवाजीवनीयामधुस्रवा ॥ कूर्चशीर्षोमधुरकःशृंगन्हस्वांगजीवकाः ॥ १४२ ॥

॥ १४१ ॥ जीवंती । जीवनी । जीवा । जीवनीया । मधुस्रवा । "मधुः स्रवेतिपदद्वयमपि । मधुपुष्परसेक्षौद्रेमद्येनातुमधुद्रुमे । वसंतदैत्यभिच्चैत्रेस्या जीवंत्यांतुयोषितीतिमेदिनी । विश्वप्रकाशोप्येवं । पंच जीवंत्याः । "हरणवेल, हरणडोडी इतिख्यातायाः ।" कूर्चशीर्षः । मधुरकः । शृंगः । न्हस्वांगः । जीवकः । पंच जीवकस्य ॥ १४२ ॥

किराततिक्तः । "चिरतिक्तश्चिरातिक्तश्च । किराततश्चिरतिक्तश्चभूनिंबह्निमकावपीतिरभसः ।" भूनिंबः । अनार्यतिक्तः । त्रयंकिराईतइतिख्यात स्य । सप्तला । विमला । शातला । "सातला । विमलासातलायांस्यादितिविश्वप्रकाशः ।" भूरिफेना । चर्मकषा । पंच सप्तलायाः । "शिकेकाई इतिप्रसिद्धायाः ।" ॥ १४३॥ वायसोली । स्वादुरसा । वयस्था । त्रयं लहानकावळी, काकोली इतिचख्यातस्य । मकूलकः । "पृषोदरादित्वाद्गुत्वे

किराततिक्तोभूनिंबोनार्यतिक्तोऽथसप्तला ॥ विमलाशातलाभूरिफेनाचर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
वायसोलीस्वादुरसावयस्थाऽथमकूलकः ॥ निकुंभोदंतिकाप्रत्यक्श्रेण्युदुंबरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
अजमोदातूग्रगंधाब्रह्मदर्भायवानिका ॥ मूलेपुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणिपौष्करे ॥ १४५ ॥

मुकूलकोपि" । निकुंभः । दंतिका । "दंतिजा" प्रत्यक्श्रेणी । उदुंबरपर्णी । "ऊडुंबरपर्णी । ऊदुंबरपर्णी ।" पंच दंत्याः । "दांतीइतिख्यातायाः ।" य स्याःबीजं जयपाळइतिख्यातं ॥ १४४ ॥ अजमोदा । उग्रगंधा । ब्रह्मदर्भा । यवानिका । "यमानिका ।" द्वे यवान्याः । ओंवाइतिख्यातायाः । "यवानी द्वयस्यद्वेद्वेनामनीत्यपिमतं ।" पुष्करं । काश्मीरं । पद्मपत्रं । "पद्मवर्णमितिपाठः ।" त्रीणिपौष्करमूले । पुष्करमौषधिविशेषस्तस्यमूलेत्यर्थः ॥ १४५ ॥

अव्यथा। अतिचरा। पद्मा। चारटी। पद्मचारिणी। पंच उत्तरदेशेप्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः। "स्थलकमलिनी इतिख्यातायाः।" कांपिल्यः। "कांपिल्लः। चंद्रःकर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी।" कर्कशः। चंद्रः। रक्तांगः। रोचनी। "रेचनी।" पंच शुंडारोचनीतिख्यातायारोचन्याः॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः। "प्रपुन्नालः। प्रपुनालः। प्रपुनाडः। प्रपुन्नडः।" एडगजः। "एलगजः।" दद्रुघ्नः। "दद्रूघ्नः।" चक्रमर्दकः। पद्मा

अव्यथातिचरापद्माचारटीपद्मचारिणी॥ कांपिल्यःकर्कशश्चंद्रोरक्तांगोरोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ पद्माटउरणाख्यश्चपलांडुस्तुसुकंदकः॥ १४७॥ लतार्क
दुद्रुमौतत्रहरितेऽथमहौषधं॥ लशुनंगृंजनारिष्टमहाकंदरसोनकाः॥ १४८॥

टः। उरणाख्यः। "उरणाक्षः।" षट्कं टाकळा इतिख्यातस्य। पलांडुः। सुकंदकः। द्वे पलांडोः। "कांदा इतिप्रसिद्धस्य।" ॥ १४७ ॥ हरितेहरिद्वर्णे तत्रपलांडौ लतार्कः। दुद्रुमः। इतिद्वे। महौषधं। लशुनं। "लशूनं।" गृंजनं। अरिष्टः। महाकंदः। सोनकः। षट् लशुनस्य। लशुनगृंजनयोराकृतिभेदेपिरसैक्यात् अभेदोबहवोमन्यंते ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा । शोथघ्नी । द्वे पुनर्नवायाः । "घेटुळी इतिदेशेप्रसिद्धायाः ।" वितुन्नं । सुनिषण्णकं । द्वे सुषुन । "कुरुडु" इतिख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः । शीतलः । अपराजिता । शणपर्णी । "सनपर्णी । असनपर्णी । आसनपर्णी । भवेदसनपर्ण्यांचशीतलःशिशिरेन्यवदितिविश्वप्रकाशः। शीतलंपुष्पकासीसेशैलजेमलयोद्भवे । पुमानासनपर्ण्यांस्याच्छिशिरेवाच्यलिंगकमितिमेदिनी ।" चत्वारि शणपर्ण्याः गोकर्णीइतिख्यातायाः । "शीतल वातकइत्येकंपदमितिधन्वंतरिराह" ॥१४९॥ पारावतांघ्रिः । "परावतांघ्री ।" कटभी । पण्या । ज्योतिष्मती । लता । पंच ज्योतिष्मत्याः मालकांगोणी

पुनर्नवातुशोथघ्नीवितुन्नंसुनिषण्णकं॥ स्याद्वातकःशीतलोपराजिताशणपर्ण्यपि॥ १४९॥ पारावतांघ्रिःकटभी पण्याज्योतिष्मतीलता॥ वार्षिकंत्रायमाणास्यात्त्रायंतीबलभद्रिका ॥ १५० ॥ विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्वाराहीव दरेत्यपि॥ मार्कवोभृंगराजःस्यात्काकमाचीतुवायसी॥ १५१ ॥

इतिख्यातायाः। पारावतांघ्रिःस्त्री । वार्षिकं । त्रायमाणा । त्रायंती । बलभद्रिका । चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥ विष्वक्सेनप्रिया । गृष्टिः । "घृष्टिः ।" वाराही । बदरा । चतुष्कं वाराह्याः । "वाराहीकंद डुकरकंद इतिख्यातायाः ।" मार्कवः । भृंगराजः । "भृंगरजाः । भृंगइवरजोऽस्य । सांतोऽदंतोपि । स्यान्मार्कवोभृंगरजोभृंगराजःसुजागरइतिरभसात् ।" द्वे माका इतिख्यातस्य । काकमाची । वायसी । द्वे कावळी । "काकजंघा" इतिख्यातायाः ॥ १५१ ॥

शतपुष्पा। सितच्छत्रा। अतिच्छत्रा । मधुरा। मिसिः । "मिसी" अवाक्पुष्पी। कारवी । सप्तकं शोप इतिख्यातायां शतपुष्पायां। सरणा "सरणी। सा रणी। सरणासरणीचार्वीकटंभरामहाबलेतिरुद्रः। रुग्भेदेनाप्रसारण्यांस्वल्पनद्यांचसारणीतिमेदिनी।" प्रसारिणी ॥१५२॥ कटंभरा। "कटंबरा" रा जवला। भद्रबला। पंच प्रसारण्याः। चांदवेल। "कुब्जप्रसारिणी।" इतिख्यातायाः। जनी। "जनिः" जतूका। "जतुका" रजनी। "रजनिः"

शतपुष्पासितच्छत्राऽतिच्छत्रामधुरामिसिः ॥ अवाक्पुष्पीकारवीचसरणातुप्रसारिणी ॥ १५२ ॥ तस्यांकटंभरा राजवलाभद्रबलेत्यपि ॥ जनीजतूकारजनीजतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शाथशटीगंधमूलीषड्ग्रंथिकेत्य पि ॥ कर्चूरोपिपलाशोथकारवेल्लःकठिल्लकः ॥ १५४ ॥

जतुकृत्। चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा। षट् चक्रवर्तिन्याः चाकवत इतिख्यातायाः। शटी। गंधमूली। "गंधमूला।" षड्ग्रंथिका। कर्चूरः। "कर्बूरः। कर्बुरः।" पलाशः। पंच शम्याः "का पूरकाचरी, आंबिहळद इतिख्यातायाः।" कारवेल्लः। कठिल्लकः। "कटिल्लकः" ॥ १५४ ॥

सुषवी। "सुसवी। सुशवी।" त्रीणि कारवेल्लस्य। कारली इतिख्यातस्य। कुलकं। पटोलः। तिक्तकः। पटुः। चत्वारि पटोल "पडवळ" इतिख्या तस्य। कूष्मांडकः। कर्कारुः। द्वे कूष्मांडस्य। "कोहळा इतिख्यातस्य।" उर्वारुः। "ईर्वारुः। इर्वारुः। ईर्वालुः। एर्वारुः। उन्मत्तोधुस्तुरुरिर्वारुःक र्कटिःस्यादितिपुंस्कांडेरत्नकोशात्।" कर्कटी। "कर्कटिः" द्वे कर्कट्याःकांकडी इतिख्यातायाः ॥१५५॥ इक्ष्वाकुः। कटुतुंबी। द्वे कटुतुंब्याः। "दु ध्याकडुभोंपळा इतिख्यातायाः। अत्रइक्ष्वाकुशब्दःकट्वकटुतुंब्युभयसाधारणः।" तुंबी। "तुंबिः। तुंबा।" अलाबूः। "आलाबूः। आलाबुः। लाबुः।

सुषवीचाथकुलकंपटोलस्तिक्तकःपटुः॥ कूष्मांडकस्तुकर्कारुँरुर्वारुःकर्कटीस्त्रियौ १५५॥ इक्ष्वाकुःकटुतुंबीस्या त्तुंब्यलाबूँरुभेसमे॥ चित्रागवाक्षीगोडुंबाविशालात्विंद्रवारुणी॥ १५६॥

लाबूः। अलाबुःस्त्रीपिंडफलातुंबिस्तुंबीम हाफला। तुंबातुवर्तुलाऽलाबूर्निबेतुंबीतुलाबुकेतिवाचस्पतिः। अलाबूस्तुंबकःप्रोक्तइतिचंद्रः। लाबुकेत्यन्यकोशे। द्वे काळाभोंपळा इतिख्यातस्य।" अलाबुर्ह्स्वांतोपिक्वचित्। चित्रा। गवाक्षी। गोडुंबा। त्रीणि गोडुंबायाः "कंवडळ इतिख्यातायाः। चित्राऽखुपर्णीगोडुंबासुभद्रादंतिकासुच ॥ मा यायांसर्पनक्षत्रेनदीभेदेषुचस्त्रियामितिमेदिनी। गवाक्षीत्विंद्रवारुण्यांगवाक्षोजालकेकपाविंतिहैमः। गोडुग्धेतिपाठोनदृश्यतेकोशेषु। गोडुग्धेतिचिभू डइतिप्रसिद्धिर्वैद्यके" विशाला। इंद्रवारुणी। द्वे इंद्रवारुण्याः। "मोठीकंवडळ इतिख्यातायाः॥ १५६॥

अर्शोघ्नः । सूरणः । "तालव्यादिरपि ।" कंदः । त्रीणिसूरणस्य । गंडीरः । समष्ठिला । द्वे गंडीराख्यशाकभेदस्य । "कडूसूरण इतिख्यातस्य ।" ॥ कलंब्यादयः पंच शाकभेदाःस्युः । एकैकं । तत्रकलंबीवेण्वाकृतिः । "कलंबीतुशतपर्वाकलंबूर्वाप्तुबिरुधइतिवाचस्पतिः । कलंबीशाकभेदेपिस्या द्वंडशरयोःपुमानितिमेदिनी ।" उपोदिका । "उपोदीकापि" वाळी । "थोरमयाळ, पोईमांडवीवेल" इतिप्रसिद्धा । मूलकं मुळा इतिख्यातं । हिल

अर्शोघ्नःसूरणःकंदोगंडीरस्तुसमष्ठिला ॥ कलंब्युपोदिकास्त्रीतुमूलकंहिलमोचिका ॥ १५७ ॥ वास्तुकंशाकभेदाः स्युर्दूर्वातुशतपर्विका ॥ सहस्रवीर्याभार्गव्योरुहानंताऽथसासिता ॥ १५८ ॥ गोलोमीशतवीर्याचगंडालीशकुला क्षका ॥ कुरुविंदोमेघनामामुस्तामुस्तकमस्त्रियां ॥ १५९ ॥

मोचिका देशांतरे हलहंची । "चाकवत" इतिप्रसिद्धा ॥ १५७ ॥

वास्तुकं । बथुवा । "चंदनबटुवा" इतिप्रसिद्धं । "वास्तूकमपि" दूर्वा । शतपर्विका । "शतपर्णिका" सहस्रवीर्या । भार्गवी । रुहा । अनंता । ष ट्र दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सादूर्वा सिताशुक्लाचेत् तत्रगोलोमी । शतवीर्या । गंडाली । शकुलाक्षका । इतिचत्वारि । कुरुविंदः । मेघनामा । मुस्ता । मु स्तकं । चत्वारि मुस्तायाः । "मोथइतिख्याताया:" । मेघनामा मेघपर्यायनामकः । "मुस्तकंपुंसिक्लीबेच ।" ॥ १५९ ॥

भद्रमुस्तकः। भद्रमितिपृथगपिनाम। भद्रंस्यान्मंगलेहेम्निमुस्तकेकरणांतरेइतिरुद्रः।" गुंद्रा। द्वे मुस्ताविशेषस्य। भद्रमुस्तकस्य। "नागरमोथाइति ख्यातस्य।" अस्त्रियामितिमुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यांसंबध्यते। धन्वंतरिरयंभेदमाह। मुस्तकंबुधरोमेघोघनोराजीवशेरुकः भद्रमुस्तोवराहोब्दोगांगेयःकुरुविंदकइति। चूडाला। चक्रला। उच्चटा। त्रीणिउच्चटामूलस्य। "फुरडीइतिकोंकणेख्यातस्य मुस्ताबिशेषस्य।" वंशः। त्वक्सारः। कर्मारः। त्वचिसारः। तृणध्वजः॥ १६०॥ शतपर्वा। यवफलः। वेणुः। मस्करः। तेजनः। दशकंवेणोः। येवेणवः अनिलोद्धताःअनिलेनकीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताःस्वनंतिशब्दंकुर्वंतितेकीचकाःस्युरित्येकं॥ १६१॥ ग्रंथिः।

स्याद्भद्रमुस्तकोगुंद्राचूडालाचक्रलोच्चटा॥ वंशेत्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः॥ १६०॥ शतपर्वायवफलोवेणुमस्करतेजनाः॥ वेणवःकीचकास्तेस्युर्येस्वनंत्यनिलोद्धताः॥ १६१॥ ग्रंथिर्नापर्वपरुषीगुंद्रस्तेजनकःशरः॥ नडस्तुधमनःपोटगलोऽथोकाशमस्त्रियां॥ १६२॥

पर्व। परु। "परुरुदंतोपि। मज्जासारोग्रंथिपरुः परागःकुसुमेरेणुरितिपुंस्कांडेरत्नकोशात्।" त्रीणिवंशादिग्रंथेः। पेरेंइतिख्यातस्य। तत्रग्रंथिर्नापुमान्। गुंद्रः। तेजनकः। शरः। "सरः। सरस्तुमुंजोबाणाख्योगुंद्रस्तेजनकःशरइतिवाचस्पतेर्दंत्यादिश्च।" त्रीणिशरस्य। नडः। "नलः। अथपोटगलःपुंसि नलेचकाशमत्स्ययोरितिमेदिनी।" धमनः। पोटगलः। त्रीणि देवनळ इतिख्यातस्य। काशं। "कासं"॥ १६२॥

इक्षुगंधा । पोटगलः। त्रीणिकाशस्य । "काशंपुन्नपुंसकं । " बल्वजाइत्येकंपुल्लिंगंबहुवचनांतं । "मोळ, लव्हाळे, लवा इतिख्यातस्य । एकोबल्वजइ
तिभाष्यकारवचनादेकत्वेपि । " रसालः । इक्षुः । द्वे इक्षोः । पुंड्रः । कांतारकः । इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिनाकोशकारादियहः । "सच । इक्षुःक
र्कटकोवशःकांतारोवेणुनिःसृतिः । इक्षुरस्यःपौंड्रकश्चरसालःकुसुमारकःइति " एकैकं ॥ १६३ ॥ वीरणं । वीरतरं । तृणभेदस्य । "काळावाळाइति
ख्यातस्य । " द्वे अस्यवीरणस्यमूले । उशीरं । अभयं । नलदं । सेव्यं । अमृणालं । जलाशयं ॥१६४॥ लामज्जकं । लघुलयं । अवदाहं । इष्टकापथं

इक्षुगंधापोटगलःपुंसिभूम्नितुबल्वजाः ॥ रसालइक्षुस्तद्भेदाःपुंड्रकांतारकादयः ॥ १६३ ॥ स्याद्वीरणंवीरतरंमूले
स्योशीरमस्त्रियां॥ अभयंनलदंसेव्यममृणालंजलाशयं॥ १६४॥ लामज्जकंलघुलयमवदाहेष्टकापथे॥ नडाद
यस्तृणंगर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाअपि॥ १६५ ॥

इतिदशनामानिस्युः । लघु । लयं । इतिपृथगपि । लामज्जकंसुवासंस्या
दमृणालंलयंलघ्वितिसुश्रुतः । अवदाहेष्टमितिअवदाहेष्टकापथमितिचैकैकंपदमिति । नडादयः । नडकाशादयः । तृणं तृणजातीयाइत्यर्थः । "नलाद
यइत्यपिपाठः। येचगर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः गर्मुच्छ्यामाकौतृणधान्यविशेषौ । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाःकुशादयःकंगुकोद्रवाद्याश्चतेपितृणजातीयाः।
"अत्रप्रमुखशब्दान्नीवाराद्याग्रहीतव्याः । अन्यथाकोद्रवादीनांहविष्यत्वापातात् । श्यामाकः । श्यामकोपिचेतिहलायुधाच्छामकोपि ।" एकं॥१६५॥

कुशं । कुथः । दर्भः । पवित्रं । चत्वारि कुशस्य । तत्रकुशंक्लीबपुंसोः। कत्तृणं । पौरं । सौगंधिकं । ध्यामं । देवजग्धकं । रौहिषं । षट् गंजाण । रोहिसगवत " इतिख्यातस्यतृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा । अतिछत्रः । पालघ्नः । "पालंक्षेत्रंहंतीतिपालघ्नः । " मालातृणकं । "मालाकाराणितृणान्यस्य ।" भूस्तृणं । पंच वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । "अत्रआद्यत्रयं शेतगवतइतिख्यातस्य। अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपिमतं ।" शष्पं ।"शस्यं"

अस्त्रीकुशंकुथोदर्भःपवित्रमथकत्तृणं ॥ पौरसौगंधिकंध्यामदेवजग्धकरौहिषं ॥ १६६॥ छत्रातिच्छत्र पालघ्नौमालातृणकभूस्तृणे ॥ शष्पंबालतृणंघासोयवसंतृणमर्जुनं ॥ १६७॥ तृणानांसंहतिस्तृण्यान ड्यातुनडसंहतिः॥ तृणराजाव्हयस्तालोनालिकेरस्तुलांगली॥ १६८ ॥

बालतृणं । द्वे कोमलतृणस्य । घासः । यवसं । द्वेगवादीनांभक्ष्यतृणस्य । तृणं । अर्जुनं । द्वेतृणमात्रस्य ॥१६७॥ तृणानां संहतिःसमूहस्तृण्येत्युच्यते । एकं । नडानांसंहतिर्नड्येत्युच्यते । एकं । तृणराजः । तालः । द्वेतालस्य । तृणराजाव्हयस्तृणराजनामकः। नालिकेरः । "नारिकेरः । नारिकेलः । नाडिकेरः । नारीकेलः । नारिकेलिः । नारीकेली ।" लांगली । द्वेनारिकेलस्य । " नारळइतिख्यातस्य । लांगलीस्त्री । ङीषंतः । इन्नंतःपुंसीत्येके ॥ १६८ ॥

घोंटा । पुगः । क्रमुकः । गुवाकः । "गूवाकः । गुवाकोपिचगूवाकइतितारपालः । "खपुरः । पंचपूगवृक्षस्य । सुपारीपोफळीइतिख्यातस्य। "अस्य फलंउद्वेगमित्युच्यते। एतेतालनालिकेरपूगास्त्रयः । हिंतालस्तालभेद ः सतुअल्पपरिमाणःतत्सहिताः । एवंचत्वारः । खर्जूरादयश्चत्वारश्च । एवमष्टौए तेतृणद्रुमाइत्युच्यंते। एकं । तत्रखर्जूरःखाजूरइतिख्यातः । केतकीङ्कीषंता केगत । "केतक"इतिख्याता । एवंताली तालीभेदः । खर्जूरीखर्जूरभेदः

घोंटातुपूगःक्रमुकोगुँवाकःखपुरोस्यतु ॥ फलमुद्वेगमेतेचहिंतालसहितास्त्रयः॥ १६९ ॥ खर्जूरः
केतकीतालीखर्जूरीचतृणद्रुमाः॥ इतिवनौषधिवर्गः॥ ॥ ४ ॥ सिंहोमृगेंद्रःपंचास्योहर्यक्षः
केसरीहरिः॥ "कंठीरवोमृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः॥ पुंडरीकःपंचनखचित्रकायमृगद्विषः॥ १ ॥"

॥ १६९ ॥ इतिवनौषधिवर्गः ॥ ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । मृगेंद्रः । पंचास्यः । हर्यक्षः । केसरी । हरिः । षट्सिंहस्य ।.केसरीइन्नंतः । ताल व्यमध्योपि । पंचंविस्तृतमास्यमस्यपंचास्यः । "पचिविस्तारे। मुखंपादाश्चपंचास्यानीवयस्येतिवा " कंठीरवोमृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनइत्यादयोप्य स्यपर्यायाः ॥ १ ॥

शार्दूलः। द्वीपी। व्याघ्रः। त्रीणिव्याघ्रस्य। तरक्षुः। "तरक्षः"। मृगादनः। द्वे कुक्कुराकृतेःकृष्णरेखाचित्रितस्यमृगविशेषस्य। "तरसइतिख्यातस्य।"। वराहः। सूकरः। घृष्टिः। "गृष्टिः।" कोलः। पोत्री। किरिः। "किरः। "किटिः। दंष्ट्री। घोणी। स्तब्धरोमा। क्रोडः। भूदारः। द्वादशसूकरस्य। तालव्यादिरपिशूकरः। साहचर्याद्घृष्टिःपुंसि। पोत्रिणौ। दंष्ट्रिणौ। घोणिनौ। स्तब्धरोमाणौ। ॥ २ ॥ कपिः। प्लवंगः। प्लवगः। शाखामृगः। वलीमुखः। "बलिमुखः। बलीमुखः।"मर्कटः। वानरः। कीशः। वनौकाः। नवकं वानरस्य। वनौकसौ। "शाखाचारीमृगःशाखामृगः।"भल्लुकः॥ ३॥ऋक्षः।

शार्दूलद्वीपिनौव्याघ्रेतरक्षुस्तुमृगादनः॥ १ ॥ वराहःसूकरोघृष्टिःकोलःपोत्रीकिरिःकिटिः॥ दंष्ट्रीघोणीस्तब्धरोमाक्रोडोभूदारइत्यपि॥ २ ॥ कपिप्लवंगःप्लवगशाखामृगवलीमुखाः॥ मर्कटोवानरःकीशोवनौका अथभल्लुके॥३॥ ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूकागंडकेखड्गखड्गिनौ॥ लुलायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभाः॥४॥

अच्छभल्लः। भल्लूकः। "भालुकः। भाल्लूकः।"चतुष्कमच्छभल्लस्य। आस्वल,रीसइतिख्यातस्य। "केचनभालुइतिख्यातायाः नामचतुष्कमितिवदंति। "ह्रस्वमध्योपि। भल्लकइति। अच्छभल्लपरिषद्विरहतीतिप्रयोगः। अच्छइतिच। अच्छस्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वितिमेदिनी। गंडकः। खड्गः।खड्गी। त्रीणि गंडशृंग"गेंडा"इति। लुलायः। "लुलापइतिओष्ठ्यांतोपि"।महिषः। वाहद्विषत्।कासरः। सैरिभःपंच महिषस्य।"गवाइतिख्यातस्य"॥ ४॥

शिवा । भूरिमायः । गोमायुः । मृगधूर्त्तकः । शृगालः । "सृगालः" वंचुकः । "वंचकः । वंचकस्तुखलेधूर्त्तेगृहबभ्रौचजंबुकइतिकोशांतरात् । "क्रोष्टा । फेरुः । फेरवः । जंबुकः। दश जंबुकस्य,कोल्हाइतिख्यातस्य । स्त्रियामिति पुंव्यक्तावपिशिवाशब्दोनित्यंस्त्रीलिंगइत्यर्थः । चतुष्पदांद्विलिंगतावक्ष्य तेतदपवादोयं । " सृगालोदंत्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्यरूपाणितु । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ क्रोष्टून् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुनेत्या

स्त्रियांशिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः॥ शृगालवंचुकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः॥ ५॥
ओतुर्बिडालोमार्जारोवृषदंशकआखुभुक्॥ त्रयोगौधेरगौधारगौधेयागोधिकात्मजे॥ ६॥

दि । दीर्घमध्योपि जंबूकइति ॥ ५ ॥ ओतुः । बिडालः । " विडालः । " मार्जारः । वृषदंशकः । आखुभुक् । पंच मार्जारस्य । गौधेरः । गौधारः । गौधेयः । एतेत्रयः शब्दागोधिकात्मजे स्थलगोधिकायाअपत्येंऽगारइतिख्याते । " अयंकृष्णसर्पाद्गोधायांघोरपडइतिख्यातायांचतुष्पाज्जायते । अ स्यसर्पस्यदंशेनमानवोऽवश्यंम्रियते । " ॥ ६ ॥

श्वावित् । शल्यः । द्वे शल्यस्य । साळई "साळी" इतिख्यातस्य । श्वानंविध्यतिलोम्ना श्वावित् श्वाविधौ । तस्यशल्यस्यलोम्निशलली । शललं । शलं । इतित्रीणि । शललीस्त्रियां । इदंसीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते । वातप्रमीः । वातमृगः । द्वेवातमृगस्य । वाघूळइतिख्यातस्य । वातप्रमीरीदंतः पुंसि । रूपाणितु । वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । वातप्रमीं । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । सप्तम्यैकवचनेतु सवर्णदीर्घः वातप्रमी स्त्रियांतुलक्ष्मीवत् । कोकः । ईहामृगः । वृकः । त्रीणि वृकस्य लांडगाइतिख्यातस्य ।" ॥७॥ मृगः । कुरंगः । वातायुः । "वानायुः । वनायुः ।" हरिणः ।

श्वावित्तुशल्यस्तल्लोम्निशललीशललंशलं॥ वातप्रमीर्वातमृगःकोकस्त्वीहामृगोवृकः ॥ ७ ॥ मृगेकुरंगवातायुहरिणाऽजिनयोनयः॥ ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभेत्रिषु॥ ८ ॥ कदलीकंदलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि॥ समूरुश्चेतिहरिणाअमीअजिनयोनयः॥ ९ ॥

अजिनयोनिः । पंच हरिणस्य । एण्याहरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते । एकं । प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् । एणस्यतुचर्माद्यंऐणमित्युच्यते । एकं । उभे ऐणेयंऐणंचत्रिषुस्पष्टं ॥८॥ कदली । कंदली । चीनः । चमूरुः । प्रियकः । समूरुः । एतेषट् हरिणभेदाः । एकैकं । कदलीकंदल्यौङीषंतेस्त्रियां । स्वामिमतेतुइन्नंतौपुंसि । अमीषट्हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्चअजिनयोनयउच्यंते । यत एतेचर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥

कृष्णसारः । " कृष्णशारः । कृष्णश्वासौसारश्च । वर्णोवर्णेनेतिसमासः । शारः शबलवातयोरितितालव्यादौरभसः । " रुरुः । न्यंकुः । रंकुः । शंबरः । " शंवरः । संवरः । शंवृणोति वृञ्वरणे । रौहिषः । " रोहिषः । रोहिषंकत्तृणेज्ञेयंरोहिषोहरिणांतरइतिविश्वप्रकाशः । " गोकर्णः । पृषतः । ऐणः । ऋश्यः । "ऋष्यः । एणःकुरंगमोरिष्यः सादृश्यश्चारुलोचनइतित्रिकांडशेषात् । तत्ररिष्योपि । " रोहितः । " लोहितः " चमरः । एतेद्वादशमृगाः मृगभेदाः । एकैकं । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेनमिश्रः कृष्णमृगइतिख्यातः । रुरुर्देशांतरभाषायां भुवार "रोहें" इतिख्यातः । न्यंकुनार्गुणइतिख्यातः

कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशंबररौहिषाः ॥ गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगाः ॥ १० ॥ गंधर्वःशरभोरामःसृमरोगवयःशशः ॥ इत्यादयोमृगेंद्राद्यागवाद्याःपशुजातयः ॥ ११ ॥

"शंबरभेदः" । रंकुः चिता । "चितळ जंडियारमृगविशेष" इतिख्यातः । शंबरः । सांबा । "सांबर" इतिख्यातः । रौहिषः रोही इतिख्यातः । गोकर्णः । गोंवइतिख्यातः । पृषतः बिंदुविशिष्टः पुषिवइतिख्यातः एणश्चारुनेत्रः । ऋष्यःशीघ्रगामी । रोहितोरक्तवर्णः । चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गंधर्वः । शरभः । रामः । सृमरः । गवयः । शशः । एते षट्मृगभेदाः । "शरभस्तालव्यादिः । " तत्रगंधर्वोगंधविशिष्टः । शरभोलष्ठीसराइतिप्रसिद्धः । रामोरमणीयरूपोमृगभेदः । सृमरःसरणशीलः । गवयः गवाइतिख्यातः । शशःससाइतिख्यातः ।एकैकं । इत्यादयःगंधर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्तावनपोतादयोयेचपूर्वोक्तामृगेंद्राद्याः सिंहाद्याश्चमरांताः येचवर्गांतरे वक्ष्यमाणागवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः तेसर्वेपशुजातयः पशुशब्दवाच्याइत्यर्थः । एकं ॥ ११ ॥

अधोगंता । खनकः । वृकः । पुंध्वजः । उंदुरः । पंचक्षेपकश्लोकगतनामानिमूषकस्य । " उंदुरुः । मूषकः । " ह्रस्वोपधदीर्घोपधमुषमूषधातुभ्यां कुनिमुषकःमूषकइतिद्वयं । " आखुः । त्रयंमूषकस्य, उंदुरुंदुरुरुंदुरइतिशब्दार्णवे । गिरिका । बालमूषिका । द्वेस्वल्पमूषकजातेः । " खर्वाखुर्बालमूषिकेतिदुर्गः । " छुछुंदरीगंधमुखीदीर्घतुंडीदिवांधिकेतिश्लोकार्धकेचिदत्रपठंति । सरटः । कृकलासः । " कृकलाशः । कृकुलासः । " द्वेसरडाइतिख्यातस्य । मुसली । गृहगोधिका । "गृहगोलिकेत्यपिपाठः ।" द्वे गृहगोधायाः । "पालइतिख्याताया: ।" मुसतिसंशयंखंडयतिशुभाशुभसूचकत्वात् मुसलीङीषंता । मुशलीति । तालव्यमध्यापि । ज्येष्ठास्त्रीकुड्यमत्स्याचगृहगोधागृहालिकेतिकोशांतरं ॥ १२॥ लूता । तंतुवायः । "तंत्रवायः ।"

"अधोगंतातुखनकोवृकःपुंध्वजउंदुरः॥ उंदुरुर्मूषकोप्याखुर्गिरिकाबालमूषिका ॥ सरटःकृकलासःस्यान्मुसली गृहगोधिका॥ १२॥ लूतास्त्रीतंतुवायोर्णनाभमर्कटकाःसमाः॥ नीलंगुस्तुक्रमिःकर्णजलौकाःशतपद्युभे॥ १३॥

ऊर्णनाभः । मर्कटकः । चत्वारिऊर्णनाभस्य । " कोष्टी कोळी इतिख्यातस्य । तत्रलूतानित्यंस्त्री । नीलंगुः । क्रमिः । " क्रिमिः । क्रिमिर्नाक्रमिवत्कीटेलाक्षायांक्रमिलेखर इतिमेदिनी । क्रुमामयेभवेत्पुंसिकीटेचक्रमिवक्रिमिरितिरभसः । " द्वेअपिपुंसि । क्षुद्रकीटमात्रस्य । "कुसुरडा घुलेंइतिख्यातस्य" नीलांगुरितिदीर्घमध्योपि । " नीलंगुरपिनीलांगुरितिद्विरूपकोशः ।" कर्णजलौकाः । शतपदी । द्वेस्त्रीलिंगे । कर्णजलूका । "घोण, गोम, वळोंजी" इतिख्याताया: शतंपादायस्याःसा । " कर्णजलौकाः सांता । कर्णजलूकाकर्णजलौकेतिचटाबंतापि" ॥ १३ ॥

वृश्चिकः । शूककीटः । द्वेशूककीटस्य । "ऊर्णादिभक्षकस्य कसरइतिख्यातस्य ।" शूकंशूकाकारंलोमतद्युक्तसर्वांगःकीटः शूककीटः । अलिः । "आलिः ।" वृश्चिकोद्रुणआलिःस्यादितिबोपालितः । आली । अथालीस्याद्वृश्चिकेभ्रमरेपुमानितिकोशांतरं ।" द्रुणः । "द्रोणः ।" वृश्चिकः । त्रीणि विंचूइतिख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदंतइन्नंतश्च । पारावतः । "पारापतः । पारापतःकलरवःपत्रीश्येनःशशादनइतिरभसः ।" कलरवः । कपोतः । त्रीणिपारावतस्य । पारवा । "खबूतर" इतिख्यातस्य । पारावतःकपोतःस्यात्कपोतोविहगांतरइतिविश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री ।

वृश्चिकःशूककीटःस्यादलिद्रुणौतुवृश्चिके॥ पारावतःकलरवःकपोतोथशशादनः॥ १४ ॥
पत्रीश्येनउलूकस्तुवायसारातिपेचकौ॥ "दिवांधःकौशिकोघूकोदिवाभीतोनिशाटनः॥"
व्याघ्राटःस्याद्भरद्वाजःखंजरीटस्तुखंजनः॥ १५॥

श्येनः । त्रयं ससाणाइतिख्यातस्य । उलूकः । वायसारातिः । पेचकः । त्रयमुलूकस्य । घूक । "घुबड पेंचापक्षी" इतिख्यातस्य । "दिवांधः कौशिकः । घूकः । दिवाभीतः । निशाटनः । पंचकमप्युलूकस्य ।" व्याघ्राटः । भरद्वाजः । द्वेभरद्वाजस्यपक्षिणः । "कुकुडकोंबा । कुंभारकोंबाइतिख्यातस्य ।" खंजरीटः । खंजनः । द्वेचलत्पुष्पस्यपक्षिविशेषस्य । " ताजवा तध्यरइतिख्यातस्य ।" ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठः । कंकः । द्वेबाणोपयोगिपत्रस्यपक्षिभेदस्य । चाषः । "चासः । इक्षुपक्षिभिदोश्वासइतिदंत्यांतेषुरुद्रः ।" किकीदिविः । "किकीदीविः । किकिदिविः । किकिदिवः । किकीदिवीः । किकीदिवः । किकिः । किकी । दिवः । चाषोदिविःकिकिःस्मृतइतिव्याडिः ।" द्वे चारगा । "चाष. चास. तास. " इतिख्यातस्य । कलिंगः । भृंगः । धूम्याटः । त्रीणिफेंचुहार । "मस्तकचूडपक्षी" इतिख्यातस्य । "धूमसमूहइवाटतीतिधूम्याटः ।" शतपत्रकः ॥ १६॥ दार्वाघाटः । द्वे वटफोरा ।"सुतारपक्षी । काष्ठकुट्ट टांकारी ।" इतिख्यातस्य । सारंगः । शारंगः । शारंगश्चातकेख्यातःशबलेहरिणे

लोहपृष्ठस्तुकंकःस्यादथचाषःकिकीदिविः॥ कलिंगभृंगधूम्याटाअथस्याच्छतपत्रकः॥ १६॥
दार्वाघाटोऽथसारंगस्तोककश्चातकःसमाः ॥ कृकवाकुस्ताम्रचूडःकुक्कुटश्चरणायुधः॥ १७॥
चटकःकलविंकःस्यात्तस्यस्त्रीचटकातयोः ॥पुमपत्येचाटकैरस्त्र्यपत्येचटकैवसा॥ १८॥

पिचेतितालव्यादावजयः ।" तोककः । चातकः । त्रीणिचातकस्य । कृकवाकुः । ताम्रचूडः । कुक्कुटः । चरणायुधः । चत्वारिकुक्कुटस्य । "कोंबडे इतिख्यातस्य ।" ॥१७॥ चटकः । कलविंकः । द्वेचटकस्य ॥ "चिमणी इतिख्यातस्य ।" तस्यचटकस्यस्त्रीचटकेत्येकं । तयोश्चटकस्य चटकाया श्चपुमपत्ये चाटकैरइत्येकं । तयोरुर्व्यपत्येस्त्रीरूपेऽपत्येचटकेत्येकं ॥ १८॥

कर्करेटुः । "कर्कराटुः ।" करेटुः । "करटुः" । द्वे अशुभवादिनिपक्षिभेदे । कंकरेट । " करढोंकपक्षी ।" इति ख्याते । "करेटुःकर्करेटुःस्यात्करटुः कर्कराटुकइतिरभसः ।" कृकणः । क्रकरः । द्वे करकइतिख्यातस्य करेटुभेदस्य । कृइतिकणतिशब्दंकरोति कृकेनाणति शब्दंकरोतिवा ।" वन

कर्करेटुःकरेटुःस्यात्कृकणक्रकरौसमौ ॥ वनप्रियःपरभृतःकोकिलःपिकइत्यपि ॥ १९ ॥
काकेतुकरटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥ ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसाअपि ॥
"सएवचचिरंजीवीचैकदृष्टिश्चमौकुलिः ॥" २० ॥

प्रियः । परभृतः । कोकिलः । पिकः । चत्वारिकोकिलस्य ॥ १९ ॥ काकः । करटः । अरिष्टः । बलिपुष्टः । सकृत्प्रजाः । ध्वांक्षः । आत्मघोषः । परभृत् । बलिभुक् । वायसः । दशकाकस्य । "चिरंजीवी । एकदृष्टिः । मौकुलिः । मौकलिरपि । एतदपित्रयंकाकस्य । " परभृतौ । बलिभुजौ ॥ २० ॥

द्रोणकाकः । काकोलः । द्वे काकभेदस्य । "डोंबकावळा । कृष्णकावळा ।" इतिख्यातस्य । " द्रोणोस्त्रियामाढकेस्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतौकृष्णकाकेस्त्रीनीवृदंतर इतिमेदिनी । द्रोणःकृपीपतौकृष्णकाकइतिविश्वप्रकाशः । द्रोणकाकोदग्धकाकोवृद्धकाकोवनाश्रयइति त्रिकांडशेषः ।" दात्यूहः । "दात्यौहः ।" कालकंठकः । द्वे डाहृद " अंधकाक । जलकाक "इतिख्यातस्य । कालेवर्षाकालेकंठोऽस्यकालकंठकः । आतापी । " आतायी । आतापिनिभवेच्चिल्लइतिविश्वप्रकाशः । " चिल्लः । द्वेचिल्लस्य । घारइतिप्रसिद्धस्य । आतापिनौ । दाक्षाय्यः । गृध्रः । द्वेगृध्रस्य ।

द्रोणकाकस्तुकाकोलोदात्यूहःकालकंठकः ॥ आतापिचिल्लौदाक्षाय्यगृध्रौकीरशुकौसमौ ॥ २१ ॥
क्रुङ्क्रौंचोथबकःकह्वःपुष्कराह्वस्तुसारसः ॥ कोकश्चक्रश्चक्रवाकोरथांगाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

गीधइतिख्यातस्य । दाक्षाय्य इतिद्वितालव्यसंयुक्तांत्यपाठः सर्वत्रदृश्यते । दक्षवद्धौशीघ्रार्थेच शुदक्षिस्पृहिगृहीत्याय्यः । दक्षाय्यः । दक्षाय्यस्यायं अणू दाक्षाय्यः " कीरः । शुकः द्वेकीरस्य । " रावा । राघू. पोपटइतिख्यातस्य ।" ॥ २१ ॥ क्रुङ् । क्रौंचः ।।" क्रुंचः " द्वे ठेक । " कुरकुंचा " इतिख्यातस्य । तत्रक्रुङ् चांतः । क्रुंचौ । बकः । कह्वः । द्वेबकस्य । " बगळाइतिख्यातस्य " केजलेह्वयते शब्दंकुरुतेकह्वः । कंकइतिपाठः ।" अयं पाठःकुत्रास्तीतिनदृश्यते । किंतुसर्वत्रकह्वइत्येव ।" पुष्कराह्वः । सारसः । द्वे सारसस्य । पुष्कराह्वः पद्मपर्यायनामकः । कोकः । " कुकः । " चक्रः । चक्रवाकः । रथांगः । चत्वारिचक्रवाकस्य । रथांगस्यचक्रस्ययेआह्वयाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥

कादंबः । कलहंसः । द्वे कलोमधुरवाक्सचासौहंसश्चतस्य बदकइतिप्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः । कुररः । द्वेकुररस्य । कुररीइतिप्रसिद्धस्य ।" हंसः । श्वेतगरुत् । चक्रांगः । मानसौकाः । चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायांबहुवचनं ॥ २३ ॥ येसिताः देहेनशुक्लाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिताहंसास्ते राजहंसाःस्युरित्येकं । चंचुसहिताश्चरणास्तैरितिविग्रहः । अन्यथाप्राण्यंगत्वादेकवचनंदुर्वारं । लक्षणेतृतीया । "हंसानांराजाराजहंसः ।" मलिनै

कादंबःकलहंसःस्यादुत्क्रोशकुररौसमौ ॥ हंसास्तुश्वेतगरुतश्चक्रांगामानसौकसः ॥ २३ ॥
राजहंसास्तुतेचंचुचरणैर्लोहितैःसिताः ॥ मलिनैर्मल्लिकाक्षास्तेधार्तराष्ट्राःसितेतरैः ॥ २४ ॥

रीषद्धूम्रैश्चंचुचरणैस्तेसिताहंसामल्लिकाक्षाइत्युच्यंते । एकं । मल्लिकाकाराणिअक्षीणियेषांते ।"मल्लिकाख्याइत्यपि"। सितेतरैः कृष्णवर्णैःचंचुचरणैः लक्षितास्तेधार्तराष्ट्राःस्युः । एकं ॥ २४ ॥

शरारिः। "शरातिः । शरालिः ।शराली । शराटिः । शराडिः । आडिःशरालिर्वरटीगंधोलीवानरीकपीतिस्त्रीलिंगकांडेरत्नकोशः ।" आटिः। "आटी ।" आडिः। "आडी" त्रयंस्त्रीलिंगं ।आडीतिख्यातस्य पक्षिणः। "आटिःपुल्लिंगोपिक्वचित् ।" बलाका । बिसकंठिका ।द्वे बालेढोंक। "बगळा" इतिख्यातस्य बकभेदस्य । बिसमिवदीर्घः कंठोऽस्याः बिसकंठिका । हंसस्ययोषित्स्त्रीवरटास्यादित्येकं। सारसस्यस्त्रीतुलक्ष्मणेत्युच्यते। "निर्मकारोपि। लक्ष्मणश्चैवसारसइत्यमरमाला । लक्षणंनाम्निचिन्हेचसारस्यालक्षणाक्वचिदितिविश्वः ।" एकं ॥२५॥ जतुका।

शरारिराटिराडिश्चबलाकाबिसकंठिका॥ हंसस्ययोषिद्वरटासारसस्यतुलक्ष्मणा॥ २५॥
जतुकाजिनपत्रास्यात्परोष्णीतैलपायिका॥ वर्वणामक्षिकानीलासरघामधुमक्षिका॥ २६॥

"जतूका" अजिनपत्रा । द्वे बटुरी । "चामचिराई" इतिख्यातेपक्षिभेदे । अजिनंचर्म तद्रूपेपत्रेपक्षौयस्याःसा । परोष्णी । "परोष्टी।" तैलपायिका । द्वे पक्षयुक्तेकीटकविशेषे तेंलडुवा । "वाघूळ" इतिख्याते । तैलंपिबतीवतैलपायिका । चत्वार्यपिजतुकायाइत्येके। वर्वणा "बर्बणा" मक्षिका। "मक्षीका ।" नीला । त्रयंमक्षिकायाः । सरघा । मधुमक्षिका। द्वे मक्षिकाभेदस्य । "मधमाशीइतिख्यातस्य।" ॥ २६ ॥

पतंगिका । पुत्तिका द्वेमधुमक्षिकाभेदस्य । इयंतुसरघातः क्षुद्रा यन्निमित्तोमधुभेदः । माक्षिकंतैलवर्णस्याद्घृतवर्णंतुपौत्तिकमिति । दंशः । वनमक्षिका । द्वे "मोठीडांस रानमाशी ।" इतिख्यातस्य । तेषांदंशानांजातिर्याऽल्पासादंशीत्युच्यते । " एकं डांस इतिख्यातस्य ।" गंधोली । वरटा । "वरटी । वरटावरटीहंस्योस्तत्पतौवरटःस्मृतइतितारपालः । " द्वेवरटी । " गांधीणमाशी " इतिख्यातस्य । तत्रगंधोलीङीषंता । वरटास्त्रीपुंसयोः ॥ २७ ॥ भृं

पतंगिकापुत्तिकास्याद्दंशस्तुवनमक्षिका ॥ दंशीतज्जातिरल्पास्याद्गंधोलीवरटाद्वयोः ॥ २७ ॥
भृंगारीझीरुकाचीरीझिल्लिकाचसमाइमाः ॥ समौपतंगशलभौखद्योतोज्योतिरिंगणः ॥ २८ ॥

गारी । झीरुका । "झीरिका । झिरुका । झिरिका । झिरीका ।" चीरी । झिल्लिका । "झिल्लीका । झिल्लुका । चीलिका । चिल्लुका ।" चत्वारिझिल्ली "मुरकूट चिलटइत्यादिख्यातस्य ।" झीइतिरौतिझीरुका । चीइतिरौतिचीरी । याहिरात्रौअदृश्यासतीस्वनति । तथाचप्रयोगः । अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलैरिति । समाइत्यनेनचतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तं । इमाइतिस्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः । शलभः । द्वे टोळ " दीपपतंग " इतिख्यातस्य । खद्योतः । ज्योतिरिंगणः । द्वे खद्योतस्य । " काजवाइतिख्यातस्य " ॥ २८ ॥

मधुव्रतः । मधुकरः । मधुलिट् । मधुपः । अली । द्विरेफः । पुष्पलिट् । भृंगः । षट्पदः भ्रमरः । अलिः । एकादशभ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधुकिरतिविक्षिपतीतिवा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः । बर्हिणः । बर्ही । नीलकंठः । भुजंगभुक् । शिखावलः । शिखी । केकी । मेघनादानुलासी । नव मयूरस्य । बर्हिणोदंतः । बर्हीइन्नंतः । भुजंगभुजौ । शिख्यादित्रयमिन्नंतं । मेघनादमनुलसत्यवश्यंमेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ म

मधुव्रतोमधुकरोमधुलिण्मधुपालिनः ॥ द्विरेफपुष्पलिड्भृंगषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
मयूरोबर्हिणोबर्हीनीलकंठोभुजंगभुक् ॥ शिखावलःशिखीकेकीमेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
केकावाणीमयूरस्यसमौचंद्रकमेचकौ ॥ शिखाचूडाशिखंडस्तुपिच्छबर्हेनपुंसके ॥ ३१ ॥
खगेविहंगविहगविहंगमविहायसः ॥ शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

यूरवाणीकेकेत्युच्यते । एकं । चंद्रकः । मेचकः । द्वेपिच्छस्य नेत्राकारचिन्हस्य । " बर्हिकंठसमंवर्णमेचकंब्रुवतेबुधाइतिकात्यः । " शिखा । चूडा द्वे मयूरशिखायां । शिखंडः । पिच्छं । बर्हं । त्रीणिमयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । विहंगः । विहगः । विहंगमः । विहायाः । शकुंतिः । पक्षी । शकुनिः । शकुंतः । शकुनः । द्विजः ॥ ३२ ॥

पतत्री । पत्री । पतगः । पतन् । पत्ररथः । अंडजः । नगौकाः । वाजी । विकिरः । विः । विष्किरः । पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडोद्भवः । गरुत्मान् । पि
त्सन् । नभसंगमः । सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुंतिरिदंतः । शकुंतोदंतः । विरित्येकाक्षरंनाम । नभसंगमइति पंचाक्षरं । अथतेषांविशेषावक्ष्यं
तइतिशेषः । हारीतोदेशांतरभाषया हारिल " तिलगिरूपक्षी " इतिख्यातः । "हारितइतीकारऱ्हस्वोपि ।" मद्गुः । जलकाकः । " पाणकावळाइति

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथांडजाः॥ नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवागरुत्मंतःपित्संतोनभसंगमाः॥ तेषांविशेषाहारीतोमद्गुःकारंडवःप्लवः॥ ३४॥

ख्यातः । " कारंडवः । करढुवाइतिख्यातः । " अयंकाकतुंडोदीर्घपादः कृष्णवर्णः । " प्लवः । पुडेरी "पाणकोंबडा " इतिख्यातः । " प्लवःप्लक्षेप्लु
तौकपौ । शब्देकरंडवेम्लेंच्छजातौभेलकभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागेकुलकेजलवायसे । जलांतरेप्लवंगंधतृणेमुस्तकभिद्यपीतिहेमचंद्रः ।"॥३४॥

तित्तिरिः । " तित्तिरः । कपोतलावतित्तिराइतिवाचस्पतिः । " तित्तिरपक्षीइतिप्रसिद्धः । कुक्कुभोवनकुक्कुटः । लावोलता " लावापक्षी " इतिप्रसिद्धः । जीवंजीवोमयूरतुल्यपत्रकः । " जीवंजीवयतीति जीवंजीवः । तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवोजिवाजिवश्चेत्यपि । " चकोरकश्चकोरः । योयंचंद्रिकयातृप्यति । कोयष्टिकः । कौंढाइतिख्यातः । टिट्टिभकः । "टिटिभकः । टिट्टिभइत्यपि । " टिटवीइतिख्यातः । वर्तकश्चित्र

तित्तिरिःकुक्कुभोलावोजीवंजीवश्चकोरकः ॥ कोयष्टिकष्टिट्टिभकोवर्तकोवर्त्तिकादयः ॥ ३५ ॥
गरुत्पक्षच्छदाःपत्रंपतत्रंचतनूरुहं ॥ स्त्रीपक्षतिःपक्षमूलंचंचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

पक्ष : पक्षिभेदः । " गांजीणपक्षी इतिख्यातः ।" वर्त्तिका । वटई " वनचटक" इतिप्रसिद्धा । स्त्रियांवर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिंजलादयः । एकैकं ॥ ३५ ॥ गरुत् । पक्षः । छदः । पत्रं । पतत्रं । तनूरुहं । षट्पक्षस्य । गरुतौ । पक्षौ । छदौ । पक्षसीचस्मृतौपक्षाविति शुभांकः । " गरुत्पक्षेतरौछदमितिक्लीबकांडेवोपालितः । " पक्षस्यमूलंपक्षतिरित्युच्यते । " पक्षतीतिङीषंतोपि " एकं । चंचुः । त्रोटिः । द्वे पक्षितुंडस्य । चंचूश्चंचुस्तथात्रोटिरिति हलायुधः ॥ ३६ ॥

प्रडीनं । उड्डीनं । संडीनं । एतास्तिस्रःखगानांगतिक्रियाः गमनव्यापाराः । गतिविशेषाइत्यर्थः । तत्रप्रडीनं तिर्यग्गमनं । उड्डीनंऊर्ध्वगमनं संडीनं सं गतगमनं । पेशी । "पेशिः" कोशः । "कोषः । " अंडं । त्रयमंडस्य । तत्रपेशीस्त्री । कोशोस्त्रियां । अंडंद्विहीने । क्लीबेइत्यर्थः । रूपभेदेनैवक्ली बत्वेसिद्धेद्विहीनइत्युक्तिः साहचर्यैणप्राप्तमस्त्रीत्वंवारयति "पेशीनांमांसखंडानांकोशोभांडागारइतिनामैक्यमितिस्वामी । " कुलायः । नीडं । द्वेप क्षिगृहस्य । "घरटा, खोंपा, कोटें इतिप्रसिद्धस्य ॥ ३७ ॥" पोतः । पाकः । अर्भकः । डिंभः । पृथुकः । शावकः । शिशुः । सप्तकं शिशुमात्रस्य ।

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताःखगगतिक्रियाः॥ पेशीकोशौद्विहीनेंडंकुलायोनीडमस्त्रियां॥ ३७॥
पोतःपाकोर्भकोडिंभःपृथुकःशावकःशिशुः॥ स्त्रीपुंसौमिथुनंद्वंद्वंयुग्मंतुयुगुलंयुगं॥ ३८॥

"स्त्रियांतुपोतीङीबंता । पाका । अर्भका । डिंभा । पृथुका । एतेचटाबंताः । " स्त्रीपुंसौ । मिथुनं । द्वंद्वं । त्रीणिस्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्रीचपु मांश्वस्त्रीपुंसौ । अचतुरविचतुरेतिसाधुः । द्वंद्वशब्दस्यस्त्रीपुंसपरत्वेकालिदासप्रयोगः । द्वंद्वानिभावंक्रियया विवव्रुरिति । युग्मं । युगुलं । युगं । त्रयं युग्मस्य । केचित्तुद्वंद्वयुग्मेइतिसमस्तंपठित्वाद्वंद्वादिचतुष्टयंसमानमाहुः ॥ ३८ ॥

समूहः । निवहः । व्यूहः । संदोहः । विसरः । व्रजः । स्तोमः । ओघः । निकरः । व्रातः । वारः । संघातः । संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः । समुदयः । समवायः । चयः । गणः । संहतिः । वृंदं । निकुरंबं । कदंबकं । द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्रसंहतिःस्त्रियां । "वारःसूर्यादिदिवसेद्वारेऽवसरवृंदयोः । कुब्जवृक्षेहरेवारोवारंमद्यस्यभाजनइतिविश्वप्रकाशः।" ॥ ४० ॥ वृंदभेदाः । समुदायविशेषावक्ष्यंतइतिशेषः समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वासमूहो

समूहोनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥ स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥ समुदायःसमुदयः
समवायश्चयोगणः ॥ स्त्रियांतुसंहतिर्वृंदंनिकुरंबंकदंबकं ॥ ४० ॥ वृंदभेदाःसमैर्वर्गःसंघसार्थौतुजंतुभिः ॥
सजातीयैःकुलंयूथंतिरश्चांपुन्नपुंसकं ॥ ४१ ॥ पशूनांसमजोन्येषांसमाजोऽथसधर्मिणां ॥ स्यान्निकायः
पुंजराशीतूत्करःकूटमस्त्रियां ॥ ४२ ॥

वर्गइत्युच्यते । एकं । यथामनुष्यवर्गः । शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपिजंतुभिः प्राणिभिरेवसमूहः संघः सार्थइतिचोच्यते । द्वे यथापशुसंघः । वणिक्सार्थः । सजातीयैर्जंतुभिरेवकुलं यथाविप्रकुलं । एकं । तिरश्चामेवसजातीयानां समूहोयूथं । यथामृगयूथं । एकं ॥ ४१ ॥ पशूनामेववृंदं समजइत्युच्यते । एकं । अन्येषांपश्वतिरिक्तानांवृंदंसमाजः । यथाश्रोत्रियसमाजः । एकं । सधर्मिणां एकधर्मवतांसमूहोनिकायः । यथाश्रोत्रियनिकायः । पुंजः । "पिंजः ।" राशिः । उत्करः । कूटं । चत्वारि धान्यादिराशेः । "कूटं पुन्नपुंसकं ।" ॥ ४२ ॥

तद्गणेतेषांकपोतादीनांसमूहेकापोतादीनिस्युः । यथाकपोतानांसमूहः कापोतं । शुकानांसमूहः शौकं । एवंमयूराणांसमूहःमायूरं । तित्तिराणांसमूहो तैत्तिरं । कपोतादिभ्यः अनुदात्तादेरञ् । आदिशब्दात्काकमित्यादि । येगृहासक्ताः क्रीडार्थंपंजरादौस्थापिताइतियावत् । तेपक्षिमृगाः छेकागृह्य काइतिचस्युः । द्वे । गृह्याएवगृह्यकाः स्वार्थेकन् ॥ इतिसिंहादिवर्गः ॥ ॥ ७ ॥ मनुष्याः । मानुषाः । मर्त्याः । मनुजाः । मानवाः । नराः । पु मांसः । पंचजनाः । पुरुषाः । पूरुषाः । नरः । एकादश मनुष्याणां । नृशब्दस्यैकवचनंतुना । पुमांसइत्यादि पंचकंतुपुंव्यक्तावपिप्रायेणप्रयुज्यते । य

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनितद्गणे॥गृहासक्ताःपक्षिमृगाश्छेकास्तेगृह्यकाश्चते॥४३॥ इतिसिंहा दिवर्गः॥ ॥७॥ मनुष्यामानुषामर्त्यामनुजामानवानराः ॥ स्युःपुमांसःपंचजनाःपुरुषाःपूरु षानरः॥१॥ स्त्रीयोषिदबलायोषानारीसीमंतिनीवधूः॥ प्रतीपदर्शिनीवामावनितामहिलातथा॥ २॥

थापुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री । योषित् । "जोषित् । जोषिता । योषितेत्यपि । स्त्रीवधूर्योषितांगनेतित्रिकांडशेषः ।" अबला । योषा । "जोषेतिचवर्ग तृतीयादिः ।" नारी । सीमंतिनी । वधूः । प्रतीपदर्शिनी । वामा । वनिता । महिला "महस्योत्सवस्यइलाभूमिरितिविग्रहे महेला । महंउत्सवंलातीति महलापि ।" एकादशस्त्रियाः । स्त्रियौ । योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥

विशेषाः स्त्रीणांभेदावक्ष्यंतइतिशेषः । अंगनेत्येकंप्रशस्तांग्याः । एवंरामापर्यंतमेकैकं । तत्रभीरुर्भयशीला । "भीरूरितिदीर्घोकारांता । भीलुर्भीलूश्च ।" कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती । कांता मनोहरा । ललनाललनयुक्ता । नितंबिनी ॥३॥ सुंदरी शोभनावयवा । "सुंदरापि" । रमणी रमयंती । "रमणापि" रामा रममाणा । कोपना । "कोपनी । कोपिनी ।" भामिनी । द्वेकोपशीलायाः । वरारोहा । "वरःआरोहोनितंबोस्याः" मत्तकाशिनी । "मत्तकासिनी ।" उत्तमा । वरवर्णिनी । "वरः वर्णोस्त्यस्याः" चत्वारिगुणैरुत्कृ

विशेषास्त्वंगनाभीरुःकामिनीवामलोचना ॥ प्रमदामानिनीकांताललनाचनितंबिनी ॥ ३ ॥
सुंदरीरमणीरामाकोपनासैवभामिनी ॥ वरारोहामत्तकाशिन्युत्तमावरवर्णिनी ॥ ४ ॥
कृताभिषेकामहिषीभोगिन्योऽन्यानृपस्त्रियः ॥ पत्नीपाणिगृहीतीचद्वितीयासहधर्मिणी ॥ ५ ॥

ष्टायाः स्त्रियाः । यद्वाउत्तमेतिनपर्यायः किंतुउत्तमास्त्रीसैतत्पर्याया ज्ञेयेतितदर्थः । शीतेसुखोष्णसर्वांगीग्रीष्मेयासुखशीतला । भर्तृभक्ताच यानारी विज्ञेयावरवर्णिनीतिरुद्रः ॥ ४ ॥ याकृताभिषेकानृपपत्नीसामहिषीत्येकं । अन्याअकृताभिषेकानृपस्त्रियोभोगिन्यइत्युच्यंते । एकं । पत्नी । पाणिगृहीती । द्वितीया । "द्वयोः पूरणीद्वितीया । द्वितीयातिथिगेहिन्योद्वितीयःपूरणेद्वयोरितिहेमचंद्रः ।" सधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या । जाया । "जायतेऽस्यां । जायायास्तद्धिजायात्वंयदस्यां जायतेपतिरितिमनुः ।" दाराः । "दारयंतिभातॄन् । दॄविदारणेणिजंतः ।" सप्त परि णीतायाःस्त्रियाः । तत्रदारशब्दोनित्यंपुंसिबहुवचनांतश्च । "दारशब्दष्टाबंतोपि । क्रोडाहारातथादारात्रयएतेयथाक्रमं । क्रोडेहारेचदारेषुशब्दाःप्रो क्तामनीषिभिरितिहेमचंद्रात् ।" पाणिर्गृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती । ङीषंता कुटुंबिनी । पुरंध्री । "पुरंध्रिः" द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा । स

भार्याजायाथपुंभूम्निदाराःस्यात्तुकुटुंबिनी॥ पुरंध्रीसुचरित्रातुसतीसाध्वीपतिव्रता॥ ६॥
कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाथस्वयंवरा॥ पतिंवराचवर्याथकुलस्त्रीकुलपालिका॥ ७॥

ती । साध्वी । पतिव्रता । चत्वारिपतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका । अध्यूढा । अधिविन्ना । त्रीणिकृतानेकविवाहस्य । पुंसोयाप्रथमोढा स्त्रीतस्याः । कृतंसापत्निकंसपत्नीभावोस्याःसा । "कृतसापत्नकेतिपाठः ।" स्वयंवरा । पतिंवरा । वर्या । त्रीणिस्वेच्छयापतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुतेस्वयंवरा । कुलस्त्री । कुलपालिका । द्वेकुलवत्याः ॥ ७ ॥

कन्या । कुमारी । द्वे प्रथमवयसिवर्तमानायाः । गौरी । नग्निका । अनागतार्तवा । त्रीणिअदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अप्राप्तंरजोयस्याःसा । अष्ट वर्षाभवेद्गौरीदशमेनग्निकाभवेदितितस्यावांतरभेदः । मध्यमा । दृष्टरजाः । द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी । तृप्लवनतरणयोः । त्रोरश्चलोवेत्यन न् । " तलुनी । तलूनः । पवनेयूनियुवत्यांतलुनीस्मृतेतिमेदिनी ।" युवतिः । "युवतीतिङीषंतेतिकेचित् । यूनीतिङीषंतोन्यत्र " द्वेमध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा । जनी । "जनिः । " वधूः । त्रयंपुत्रादिभार्यायाः । "वधूःपत्न्यांस्नुषानार्योःस्पृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायांचेतिहै

कन्याकुमारीगौरीतुनग्निकाऽनागतार्तवा॥ स्यान्मध्यमादृष्टरजास्तरुणीयुवतिः समे॥ ८॥
समास्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटीतुसुवासिनी॥ इच्छावतीकामुकास्याद्वृषस्यंतीतुकामुकी॥ ९॥

मातृवधूरित्येकं नवोढायाःस्त्रियाअपि ।" चिरिंटी । " चिरंटी । चिरंटीतुसुवासिन्यांस्याद्वितीयवयस्त्रियामितिविश्वप्रकाशः । " सुवासिनी । द्वे किंचिल्लब्धयौवनायां परिणीतायां । सुष्टुवसतिसुवासिनी । "स्ववासिनीत्यपिपाठः । तत्रस्वेषुपित्रादिषुवस्तुंशीलमस्याइतिविग्रहः । स्ववासिन्यां चिरिंटीस्याद्वितीयेवयसिस्त्रियामितिरुद्रः ।" इच्छावती । कामुका । द्वे यभनादीच्छावत्याः । वृषस्यंती । कामुकी । द्वे " अश्ववृषवत् " मैथुने च्छावत्यां ॥ ९ ॥

याकांतार्थिनी भर्त्तुः संकेतस्थानंगच्छतिसाऽभिसारिका । यदुक्तं । हित्वालज्जाभयेश्लिष्टामदेनमदनेनया। अभिसारयतेकांतंसाभवेदभिसारिकेति। एकं । पुंश्चली । धर्षिणी । " धर्षणी । कृषधातोरनिः कर्षणिः । " बंधकी । असती । कुलटा । इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी । पांशुला । अष्टस्वैरिण्याः। याशिशुनारहिता सा अशिश्वी । एकं । निष्पतिसुतापतिपुत्ररहितासाअवीरा । एकं । " पतिपुत्रवतीवीरेतिनाममाला । " विश्वस्ता । विधवा ।

कांतार्थिनीतुयायातिसंकेतंसाऽभिसारिका ॥ पुंश्चलीधर्षिणीबंधक्यसतीकुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणीपांशुलाचस्यादशिश्वीशिशुनाविना ॥ अवीरानिष्पतिसुताविश्वस्ताविधवेसमे ॥ ११ ॥
आलिःसखीवयस्याऽथपतिवत्नीसभर्तृका ॥ वृद्धापलिक्नीप्राज्ञीतुप्रज्ञाप्राज्ञातुधीमती ॥ १२ ॥

द्वे रंडायाः ॥ ११ ॥ आलिः । सखी । वयस्या । त्रयंसख्याः । " आलिःसखीसंतुरालिरालिरावलिरिष्यतइतिशाश्वतः ।" पतिवत्नी । सभर्तृका । द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा । पलिक्नी । द्वे पक्वकेश्यां । प्राज्ञी । प्रज्ञा । द्वे यायत्किमपिस्वयंप्रकर्षेण जानाति तस्याः । प्राज्ञा । धीमती । द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥

याशूद्रस्यभार्यासाविजातीयाऽपिशूद्रीत्युच्यते । एकं । तज्जातिः । शूद्रजातिः । "अन्यभार्यापि" शूद्रेत्युच्यते । आभीरी । महाशूद्री । द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयोगयोः । महाशूद्रस्यजातौ महाशूद्रस्यस्त्रीत्येवंरूपपुंयोगेच समा । उभयत्रापिनामद्वयंङीष्प्रत्ययांतमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी आर्या । द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयंवैश्यजातिः भार्यातुयस्यकस्यचिदस्तुइत्यर्थोबोध्यः । एवंक्षत्रिया । क्षत्रियाणी । द्वे स्वयंक्षत्रियजातिः भार्यातुयस्यकस्यचित् । उपाध्याया । उपाध्यायी । द्वे स्वयंयाअध्यापिका तस्यां । उपेत्याधीयतेतस्याः सकाशादित्युपाध्याया । पुराकल्पेतुनारीणांव्रतबंधनमिष्यते । अध्यापनंचवेदानां

शूद्रीशूद्रस्यभार्यास्याच्छूद्रातज्जातिरेवच ॥ आभीरीतुमहाशूद्रीजातिपुंयोगयोःसमा ॥ १३ ॥ अर्याणीस्वयमर्यास्यात्क्षत्रियाक्षत्रियाण्यपि ॥ उपाध्यायाप्युपाध्यायीस्यादाचार्यापिचस्वतः ॥ १४ ॥ आचार्यानीतुपुंयोगेस्यादर्यीक्षत्रियीतथा ॥ उपाध्यायान्युपाध्यायीपोटास्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

सावित्रीवचनंतथेतिपाराशरमाधवीयेयमः । तथास्वतःस्वयं मंत्रव्याख्याकृदाचार्यास्यात् । एकं । त्रयमपिसमानार्थमित्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगेआचार्यस्यस्त्रीत्येवंरूपेऽर्थेआचार्यानीत्येकं । आचार्यादणत्वंचेतिणत्वाभावः । तथाअर्यस्यस्त्रीत्यर्थेअर्यीत्येकं । एवंक्षत्रियस्यस्त्रीत्यर्थेक्षत्रियी । एकं । उपाध्यायानी । उपाध्यायी । द्वे उपाध्यायस्य भार्यायां । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेणस्त्रीपुंसचिन्हेनयुक्तापोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥

वीरपत्नी । वीरभार्या । द्वे वीरस्यभार्यायाः । वीरमाता । वीरसूः । द्वे वीरस्यमातरि । जातापत्या । प्रजाता । प्रसूता । प्रसूतिका । चत्वारि प्रसूतायाः । ॥ १६ ॥ यानग्निका नग्नास्त्री कोटवीत्येकं । "कोट्टवीत्यपि ।" दूती बाहुलकात्क्तिन् । दूतिः । संचारिका । द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयतिस्वा मिसंदेशमितिसंचारिका । अर्द्धवृद्धाकाषायवस्त्राऽधवेतिविशेषणत्रयविशिष्टाया साकात्यायनीत्युच्यते । एकं । अर्द्धवृद्धेतिधर्मप्रधानत्वादर्द्धवृद्ध

वीरपत्नीवीरभार्यावीरमातातुवीरसूः॥ जातापत्याप्रजाताचप्रसूताचप्रसूतिका॥ १६॥
स्त्रीनग्निकाकोटवीस्याद्दूतीसंचारिकेसमे॥ कात्यायन्यर्द्धवृद्धायाकाषायवसनाऽधवा॥ १७॥
सैरंध्रीपरवेश्मस्थास्ववशाशिल्पकारिका॥ असिक्नीस्यादवृद्धायाप्रेष्यांतःपुरचारिणी॥ १८॥

त्वेनयुक्तेत्यर्थः ॥१७॥ या परवेश्मस्था स्वतंत्राकेशप्रसाधनादिशिल्पकारिणीचेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरंध्रीतिनामैकं । "सैरंध्रीतीकारमध्य पाठः । उक्तंतुकात्येन । चतुःषष्टिकलाभिज्ञाशीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञासैरंध्रीपरिकीर्तितेति ।" अवृद्धाप्रेष्यांतःपुरचारिणीतिचविशे षणत्रयोपेताया साऽसिक्नीस्यादित्येकं । प्रेष्यतेराज्ञीभिरितिप्रेष्या ॥१८ ॥

वारस्त्री। गणिका। वेश्या। "मूर्द्धन्यमध्यपाठोपि।" रूपाजीवा। चत्वारिवेश्यायाः। "वारस्यवृंदस्यस्त्रीवारस्त्री।" रूपमाजीवोजीविकायस्याः सारूपाजीवा। सावेश्यागुणवत्त्वाज्जनैः सत्कृतासती वारमुख्यास्यात्। एकं। "वारेवेश्यावृंदे मुख्यावारमुख्या" कुट्टनी। शंभली। संभलीतितालव्यादिरपि। द्वे परनारीपुंसायोजयित्र्यां। "शंसुखंभलतेवदतीतिशंभली।"॥ १९॥ विप्रश्निका। ईक्षणिका। दैवज्ञा। त्रयंशुभाशुभनिरूपिण्याः। रजस्वला। स्त्रीधर्मिणी। अविः। आत्रेयी। मलिनी। पुष्पवती॥ २०॥ ऋतुमती। उदक्या। अष्टरजस्वलायाः। स्त्रीधर्मोरजःसोऽस्तिअस्याःसास्त्रीधर्मिणी। अविस्त्रीधर्मिणीविद्यादितिकात्यः। "अवीतिदीर्घांतापि। आत्रेयीवदगम्यत्वादात्रेयी। आत्रेयिकेत्यन्यत्र। रजः। पुष्पं। आर्तवं। त्रीणिस्त्रीरजसः। ऋतुरेवार्तवंप्रज्ञाद्यण्"। श्रद्धालुः। दोहदवती। द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः। "दोहदंगर्भिण्यभिलाषोस्त्यस्याः" निष्कला। "निष्कली।" विगतार्तवा। द्वेहीनरजस्कायाः। "निर्गतंकलंशुक्रमस्याःनिष्कला।"॥ २१॥

वारस्त्रीगणिकावेश्यारूपाजीवाऽथसाजनैः॥ सत्कृतावारमुख्यास्यात्कुट्टनीशंभलीसमे॥ १९॥
विप्रश्निकात्वीक्षणिकादैवज्ञाथरजस्वला॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलिनीपुष्पवत्यपि॥ २०॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापिस्याद्रजःपुष्पमार्तवं॥ श्रद्धालुर्दोहदवतीनिष्कलाविगतार्तवा॥ २१॥

आपन्नसत्वा । गुर्विणी । अंतर्वत्नी । गर्भिणी । चत्वारिगर्भिण्याः । "अंतरस्त्यस्यां गर्भोऽतर्वत्नी ।" गणिकादेर्गणेसमूहेगाणिक्यादि । यथागणिकानां समूहोगाणिक्यं । गर्भिणीनांसमूहोगार्भिणं । युवतीनांसमूहोयौवतं । एकैकं ॥ २ २ ॥ याद्विरूढा द्विवारंवृता तत्रपुनर्भूः । दिधिषूः । "दिधीषूः । दिधिषुरपि ।" द्वेपूर्वमेकस्यभूत्वापुनरन्यस्यभवतीतिपुनर्भूः । "अक्षताचक्षताचैवपुनर्भूःसंस्कृतापुनरित्युक्तं । मनुस्तु । ज्येष्ठायांयद्यनूढायांकन्यायामूह्यतेऽनुजा । साचाग्रेदिधिषूर्ज्ञेयापूर्वातुदिधिषुर्मतेत्याह ।" दिधिष्वौ । तस्याद्विरूढायाःपतिर्दिधिषुरित्युच्यते । एकं । "पुनर्भूःपतिरुक्तश्चपुनर्भूर्दिधिषूस्त

आपन्नसत्वास्याद्गुर्विण्यंतर्वत्नीचगर्भिणी ॥ गणिकादेस्तुगाणिक्यंगार्भिणंयौवतंगणे ॥ २ २ ॥
पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विस्तस्यादिधिषुःपतिः ॥ सतुद्विजोग्रेदिधिषूःसैवयस्यकुटुंबिनी ॥ २ ३ ॥
कानीनःकन्यकाजातःसुतोऽथसुभगासुतः ॥ सौभागिनेयःस्यात्पारस्त्रैणेयस्तुपरस्त्रियाः ॥ २ ४ ॥

थेत्येषोप्यूदंतइतिस्वामी ।" सापुनर्भूर्यस्यद्विजस्यकुटुंबिनी कुटुंबंपुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सोग्रेदिधिषूरित्येकं । "अग्रेदिधिषुरितिर्ह्स्वांतोपि । दिधिषूःपरपूर्वाग्रेदिधिषुस्तत्पुरंध्रिकइतिनाममाला ।" द्विजशब्देनवर्णत्रयस्यापिग्रहणं ॥ २ ३ ॥ कन्यकायाअनूढायाजातःसुतः कानीनइत्युच्यते । एकं । सुभगासुतः । सौभागिनेयः । द्वेसुभगापुत्रस्य । यः परस्त्रियाःसुतःपारस्त्रैणेयः । एकं ॥ २४ ॥

पितृष्वसुः पितृभगिन्याः सुतःपैतृष्वसेयः । पैतृष्वस्रीयः । द्वे । मातृष्वसुः सुतोप्येवं । यथामातृष्वसेयः । मातृष्वस्रीयः । द्वे । विमाता मातुःसपत्नी तस्याः पुत्रोवैमात्रेयइत्युच्यते । एकं । "वैमात्रोप्यन्यत्र ।" ॥ २५॥ बांधकिनेयः । बंधुलः । असतीसुतः । कौलटेरः । कौलटेयः । पंच कुलटापुत्रस्य ॥ २६॥ यदितुसतीभिक्षुकीभिक्षार्थिनी तर्हितस्याआत्मजः कौलटिनेयः । कौलटेयः । द्वे कुलानिभिक्षार्थंअटति नतुजारार्थंतस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इतरस्याः कौलटेरइतिभेदः । कुलंजनपदेगृहइतिविश्वः । आत्मजः । तनयः । सूनुः । सुतः । पुत्रः । पंचकंपुत्रस्य । "पुन्नाम्नोनरकाद्य

पैतृष्वसेयःस्यात्पैतृष्वस्रीयश्चपितृष्वसुः॥ सुतोमातृष्वसुश्चैवंवैमात्रेयोविमातृजः॥ २५॥ अथबांधकिनेयः स्याद्बंधुलश्चासतीसुतः॥ कौलटेरःकौलटेयोभिक्षुकीतुसतीयदि॥ २६॥ तदाकौलटिनेयोऽस्याःकौलटेयोपिचात्मजः॥ आत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियांत्वमी॥ २७॥ आहुर्दुहितरंसर्वेऽपत्यंतोकंतयोःसमे॥ स्वजातेत्वौरसौरस्यौतातस्तुजनकःपिता॥ २८॥

स्मात्पितरंत्रायतेसुतः॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःस्वयमेवस्वयंभुवेति ।" अमीआत्मजादयःसर्वेस्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७॥ दुहितरं आहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सूनुः । सुता । पुत्री । दुहितेत्यपि ऋदंतं । अपत्यं । तोकं । द्वेतयोःसमे पुत्रेदुहितरिचक्लीबलिंगे एवेत्यर्थः । औरसः । उरस्यः । "औरस्यइत्यपि ।" द्वे स्वजातेसवर्णायामूढायांस्वस्माज्जाते पुत्रेनतुदत्त्रिमादौ । तातः । जनकः । पिता । त्रीणिपितुः ॥ २८॥

जनयित्री। "अंतर्भावितण्यर्थाज्जनित्री।" प्रसूः। माता। जननी। "जननिः" चत्वारि जनन्याः। भगिनी। स्वसा। द्वे स्वसुः॥ यापत्युःस्वसासान नांदेत्येकं। ऋदंतमिदं। ननंदेत्यपि। ननांदातुस्वसापत्युर्ननंदानंदिनीचसेतिरभसः।" नप्त्री। पौत्री। द्वे सुतस्यसुतायाश्चात्मजातत्र॥२९॥ भ्रातृव र्गस्यभार्याःपरस्परंयातरःस्युः। एकं। प्रजावती। भ्रातृजाया। द्वे भ्रातुर्जायायां। मातुलानी। मातुली। "मातुलेत्यपि" द्वेमातुलभार्यायाः॥३०॥ पत्युः पत्न्याश्चप्रसूर्माताश्वश्रूरित्युच्यते। एकं। तयोःपतिपत्न्योः पिताश्वशुरइत्युच्यते। "श्वश्रूशिशुश्वशुराइतिशभेदाद्धितालव्यः।" एकं पितुःभ्राता

जनयित्रीप्रसूर्माताजननीभगिनीस्वसा॥ ननांदातुस्वसापत्युर्नप्त्रीपौत्रीसुतात्मजा॥ २९॥ भार्यास्तुभ्रातृवर्ग स्ययातरःस्युःपरस्परं॥ प्रजावतीभ्रातृजायामातुलानीतुमातुली॥३०॥ पतिपत्न्योःप्रसूःश्वश्रूःश्वशुरस्तुपितात योः॥ पितुर्भ्रातापितृव्यःस्यान्मातुर्भ्रातातुमातुलः॥ ३१॥ श्यालाःस्युर्भ्रातरःपत्न्याःस्वामिनोदेवृदेवरौ॥ स्वस्रीयोभागिनेयःस्याज्जामाताद्दुहितुःपतिः॥३२॥

पितृव्यः। एकं। मातुःभ्रातामातुलइत्युच्यते। एकं॥ ३१॥ पत्न्याः भ्रातरःश्याला इत्येकं। श्यालाशब्दस्तालव्यादिर्दंत्यादिर्वा "उच्छिष्टमधुपर्कवाचीश्यालशब्दः। श्यालातीतिश्यालः।" स्वामिनःपत्युर्भ्रातरिकनिष्ठेदेवा। देवरः। देवृ शब्दस्यदेवादेवरौइत्यादि। "देवृदेवरदेवानइतिशब्दार्णवादन्यत्रनांतोपिदेवेति।" स्वस्रीयः। "घेकृतेर्वास्रियः। ढकि। स्वस्रेयः।" भागिनेयः। द्वे भगिन्याःपुत्रे। दुहितुःपतिः जामातास्यात्। एकं॥ ३२॥

पितामहः । पितृपिता । द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इत्येकं । एवं मातुः पित्रादौ मातामहादि । यथा मातुः पिता मातामहः । एकं तत्पिता प्रमातामहः । एकं । सपिंडाः । सनाभयः । द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत इति स्मृतेः । "समान एकः पिंडो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य सपिंडेनवर्तत इति वा सपिंडः । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य सनाभिः ।" ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः । सोदर्यः । सगर्भ्यः । सहजः । च

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥ मातुर्मातामहाद्येवं सपिंडास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥ सगोत्रबांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

त्वारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः । बांधवः । ज्ञातिः । बंधुः । स्वः । स्वजनः । षट् सगोत्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः । स्वौ । स्वाः । इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बंधुता स्यात् यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं । एकं । बंधूनां समूहो बंधुता । एकं । धवः । प्रियः । पतिः । भर्ता । चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे । मुख्यादन्यस्य भर्तुः । "उपमितः पत्या उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः ।" ॥ ३५ ॥

अमृतेभर्तरि जाराज्जातः कुंडइत्युच्यते। एकं। "कुंडयतेकुलमनेनकुंडः। कुडिदाहे। स्त्रियांतुकुंडी।" मृतेभर्तरिजाराज्जातो गोलक इत्येकं। भ्रात्रीयः। "भ्रातृव्यः।" भ्रातृजः। द्वेभ्रातृपुत्रस्य। भ्रातृभगिन्यौभ्रातराविति स्यातां। एकं। उभाविति सहोक्तौसत्यामिति सूचनार्थं। भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ। भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामित्येकशेषः॥ ३६॥ मातापितरौ। पितरौ। मातरपितरौ। प्रसूजनयितारौ। चत्वारि द्विवचनांतानिमाद्यासहोक्तेपितरि। माताचपिताचपितरौ। पितामात्रेत्येकशेषः। मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोररङ्भावोनिपात्यते। नमातरपितराभ्यामितिप्रयोगइतिन्यासः

अमृतेजारजःकुंडोमृतेभर्तरिगोलकः॥ भ्रात्रीयोभ्रातृजोभ्रातृभगिन्यौभ्रातरावुभौ॥ ३६॥ मातापितरौपितरौ मातरपितरौप्रसूजनयितारौ॥ श्वश्रूश्वशुरौश्वशुरौपुत्रौपुत्रश्चदुहिताच॥ ३७॥ दंपतीजंपतीजायापतीभार्यापतीचतौ॥ गर्भाशयोजरायुःस्यादुल्बंचकललोस्त्रियां॥ ३८॥

श्वश्रूश्वशुरौ। श्वशुरौ। द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः। पुत्रश्चदुहिताच एकशेषेपुत्रौस्यातामित्यर्थः। एकं॥ ३७॥ दंपती। जंपती। जायापती। भार्यापती। चत्वारिदंपत्योः। तावित्यनेनैतेशब्दाद्विवचनांताःपुंसीति सूचितं। "शाल्मलीमैथलीमैत्रीदंपतीजंपतीसचेतिवाचस्पतौस्त्रीत्वमप्युक्तं।" गर्भाशयः। जरायुः। उल्बं। त्रीणियेनवेष्टितोगर्भः कुक्षौतिष्ठति। तस्यचर्मणः। गर्भआशेतेऽत्रगर्भाशयः। जरायुरुदंतः। कललइत्येकं शुक्रशोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्यपर्यायोनोक्तः किंतुअस्त्रीत्वमात्रंविधीयते। उल्बपर्यायः कललइत्येके। यदाहुः। तदुल्बंकललंचतदिति॥ ३८॥

सूतिमासः । वैजननः । द्वे प्रसवमासस्य । यत्रनवमेवादशमेमासिप्रसूयतेतस्येत्यर्थः । " विजायतेऽस्मिन्विजननः ।" विजनन एववैजननः । गर्भः । भ्रूणः । द्वे कुक्षिस्थस्यप्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः । षंढः । क्लीबः । पंडः । नपुंसकः । पंचनपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरितिषडक्षरंनाम संज्ञापूरण्योश्चे तिनिषेधान्नपुंवद्भावः । तृतीयप्रकृतिरित्यपि नञ्घटितमितिन्यायेनउक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः । षंढःस्यात्पुंसिगोपतौ । आकृष्टांडेवर्षवरेतृतीयप्रकृतावपीतिकोशांतरात् ।" तत्रप्रथमाप्रकृतिःस्त्री । द्वितीयापुमान् । तृतीयाक्लीबइति । षंढोमूर्द्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं । शैशवं ।

सूतिमासोवैजननोगर्भोभ्रूणइमौसमौ ॥ तृतीयाप्रकृतिःषंढःक्लीबःपंडोनपुंसके ॥ ३९ ॥ शिशुत्वंशैशवंबाल्यंतारुण्यंयौवनंसमे ॥ स्यात्स्थाविरंतुवृद्धत्वंवृद्धसंघेपिवार्धकं ॥ ४० ॥ पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादौविस्रसाजरा ॥ स्याद्धुत्तानशयाडिंभास्तनपाचस्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बाल्यं । त्रयंबालत्वे । तारुण्यं । यौवनं द्वे । स्थाविरं । वृद्धत्वं । वार्धकं । " वार्धक्यमित्यपि । वार्द्धक्यंवार्द्धकेवृद्धसंघातेवृद्धकर्मणीतिविश्वः ।" त्रीणिवृद्धत्वे । तत्रवार्द्धकमित्येकं वृद्धसंघेपिवृद्धानांसमूहेपि ॥ ४० ॥ केशादौजरसायंतुशौक्ल्यं धवलिमातत्पलितमुच्यते । आदिनालोम्नांग्रहणं । विस्रसा । जरा । द्वेजरायाः । विस्रस्यतेऽनयाविस्रसा । जीर्यत्यंगमनयाजरा । उत्तानशया । डिंभा । स्तनपा । स्तनंधयी । चत्वारिस्तनंधयस्य । त्रिषुवक्ष्यंते । स्त्रीत्वेननिर्देशः स्त्रीत्वेरूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिंभशब्दः सिंहादिवर्गेउक्तोपिस्त्रियांटाबंतत्वप्रदर्शनायपुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥

बालः । माणवकः । द्वे बालस्य । आषोडशाद्बालः । वयस्थः । वयसितिष्ठतीतिवयस्थइत्यपि । वयःपक्षिणिबाल्यादौवयोयौवनमात्रकइतिविश्वः ।
तरुणः । युवा । त्रयंयूनः । प्रवयाः । स्थविरः । वृद्धः । जीनः । जीर्णः । जरन् । षट्कंवृद्धस्य । प्रवयसौ । जरंतौ ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् । दशमी । ज्यायान् ।
त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेनवृद्धोवर्षीयान् । वर्षीयांसौ । " दशमोवस्थाविशेषोऽस्यास्तीतिदशमी । वयसिपूरणादिनिः । " दशमिनौ । ज्यायांसौ ।
पूर्वजः । अग्रियः । " अग्रीयः " अग्रजः । त्रीणिज्येष्ठभ्रातुः । " पूर्वस्मिन्कालेजातः पूर्वजः ॥" जघन्यजः । कनिष्ठः । " कनीयानित्यपि " यवीया

बालस्तुस्यान्माणवकोवयस्थस्तरुणोयुवा ॥ प्रवयाःस्थविरोवृद्धोजीनोजीर्णोजरन्नपि ॥ ४२ ॥ वर्षीयान्दशमी
ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥ जघन्यजेस्युःकनिष्ठयवीयोवरजानुजाः ॥ ४३ ॥ अमांसोदुर्बलश्छातोबलवान्मां
सलोंऽसलः ॥ तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदीबृहत्कुक्षिःपिचंडिलः ॥ ४४ ॥

न् । " यविष्ठः । अतिशायनइतीष्ठन् । " अवरजः । अनुजः । पं
चकं कनिष्ठभ्रातुः । " जघन्येवरकालेजातः जघन्यजः । अवरस्मिन्कालेजातःअवरजः । " ॥ ४३ ॥ अमांसः । दुर्बलः । छातः । त्रीणिअबलस्य । छा
तश्ववर्गादिः । छोछेदने । शातइतिपाठः । बलवान् । मांसलः । अंसलः । त्रीणिबलवतः । "अंसोबलमस्यास्तीत्यंसलः । " तुंदिलः । "तुंडिलः । तुंदिकः
तुंदितः । " तुंदिभः । "तुंडिभः । " तुंदी । "तुंडी । " बृहत्कुक्षिः । पिचंडिलः । " पिचिंडिलः । " पंचबृहदुदरस्य । तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । तुंडिभौ ॥ ४४ ॥

अवटीटः । अवनाटः । अवभ्रटः । नतनासिकः । चत्वारिचिपिटनासिकस्य । केशवः । केशिकः । "केशवान्" । केशी । त्रयंप्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः केशाःसंत्यस्य केशवः । बलिनः । बलिभः द्वे जरयाश्लथचर्मणः । बलिस्त्वक्संकोचोस्तियस्यसः बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलांगः । अपोगंडः । द्वे निसर्गतोन्यूनावयवस्य । अपकृष्टंगच्छतीत्यपोगंडः । पृषोदरादिः । " पौगंड एकदेशोऽस्य पोगंडः पौगंडश्चेत्यपि । पोगंडोविकलांग

अवटीटोऽवनाटश्चाऽवभ्रटोनतनासिके ॥ केशवःकेशिकःकेशीबलिनोबलिभःसमौ ॥ ४५ ॥
विकलांगस्त्वपोगंडःखर्वोह्रस्वश्चवामनः ॥ खरणाःस्यात्खरणसोविग्रस्तुगतनासिकः ॥ ४६ ॥

कइतिरत्नकोशः । पौगंडोविकलांगःस्यादितिहलायुधश्च ।" खर्वः । ह्रस्वः । वामनः । त्रयंह्रस्वस्य । "खुजाइतिख्यातस्य ।" खरणाः । खरणसः । द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । " सरळनाकीलइतिख्यातस्य ।" खरणाःसांतः । विग्रः । " विख्रः । विखुः । विख्यः । विग्रोविखुर्विनासिकइतिरभसः ।" गतनासिकः । द्वेगतनासिकस्य ।"नकटाइतिख्यातस्य ।" ॥ ४६ ॥

खुरणाः । खुरणसः । द्वे विकटनासिकस्य । खुरःशफं तद्वन्नासिकस्य । खुरणसौ । प्रज्ञुः । " प्रज्ञः । " प्रगतजानुकः । द्वे यस्यजान्वोर्महदंतरालंवर्त तेतस्य । "फेंगडाइतिख्यातस्य । " ऊर्ध्वज्ञुः । " ऊर्ध्वज्ञः " ऊर्ध्वजानुः । द्वेतिष्ठतोयस्यजानुनीऊर्ध्वेभवतस्तस्य । संज्ञुः । "संज्ञः" संहतजानुकः । द्वे संलग्नजानुकस्य । " प्रज्ञुःप्रगतजानुःस्यात्प्रज्ञोप्यत्रैवदृश्यते । संज्ञुःसंहतजानौचभवेत्संज्ञोपितत्रहि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुःस्यादूर्ध्वज्ञोप्यूर्ध्वजानुकइ तिसाहसांकः "॥ ४७ ॥ एडः । बधिरः । द्वे श्रवणेंद्रियहीनस्य । " बहिराइतिख्यातस्य ।" कुब्जः । " न्युब्जः । कुब्जोवृक्षप्रभेदेनान्युब्जःस्याद्वाच्य

खुरणाःस्यात्खुरणसःप्रज्ञुःप्रगतजानुकः॥ ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुःस्यात्संज्ञुःसंहतजानुकः॥ ४७ ॥
स्यादेडेबधिरःकुब्जेगडुलःकुकरेकुणिः॥ पृश्निरल्पतनौश्रोणःपंगौमुंडस्तुमुंडिते ॥ ४८ ॥

लिंगकइतिमेदिनी ।" गडुलः " गडुरः । गडुःपृष्ठगडेकुब्जे इतिमेदिन्यां ।" द्वेकुब्जस्य । " कुबडाइतिख्यातस्य ।" कुकरः । कुणिः । " कूणिः । नि सर्गतःकूणिपंगुपौगंडाइतिनाममाला ।" द्वे रोगादिनादूषितकरस्य । पृश्निः । "पृष्णिः" अल्पतनुः । द्वे अल्पातनुर्यस्य तस्यअमानुषप्रायस्य । श्रोणः। पंगुः । द्वे जंघाविकलस्य । मुंडः । मुंडितः । द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥

बलिरः । केकरः । द्वे नेत्रवियुक्तस्य । " काणा, कैरा, तिरवाइतिख्यातस्य ।" केमूर्ध्निकर्तुंशीलमस्येतिकेकरः । खोडः । "खोरः । खोलः । अथ खंजकेखोडखोराविति रभसः ।" खंजः । द्वे गतिविकलस्य । " लंगडाइतिख्यातस्य । त्रिष्विति । जरावराः । जराशब्दाद्वराः अर्वाक्पठिताः । उत्तानशयाद्याः खंजांतास्त्रिषुवाच्यलिंगाइत्यर्थः । जडुलः । " जठुलः ।" कालकः । पिप्लुः । त्रयंकृष्णवर्णस्य देहगतचिन्हविशेषस्य । " लासेंइति

बलिरःकेकरेखोडेखंजस्त्रिषुजरावराः ॥ जडुलःकालकःपिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयंस्यादारोग्यंचिकित्सारुक्प्रतिक्रिया ॥ भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरित्यपि ॥ ५० ॥

ख्यातस्य ।" तिलकः । तिलकालकः । द्वे आकृतितो वर्णतश्चकृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिन्हस्य । तिलइवकालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं । आरोग्यं । द्वे रोगाभावस्य । " आमयस्याभावः अनामयं ।" चिकित्सा । रुक्प्रतिक्रिया । द्वे रोगप्रतीकारस्य । "रुजःप्रति प्रतिक्रियानिरसनंरुक्प्रतिक्रिया ।" भेषजं । औषधं । भैषज्यं । "भैषजं । भेषंरोगंजयतिभेषजं ।" अगदः । जायुः । पंचौषधस्य । अगदसाहचर्याज्जायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥

रुक् । रुजा । उपतापः । रोगः । व्याधिः । गदः । आमयः । सप्तरोगमात्रस्य । तत्ररुक्जकारांता । रुजाठाबंता । उभेस्त्रियौ । क्षयः । शोषः । यक्ष्मा । त्रीणिक्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः । पीनसः । द्वे पीनसरोगस्य । पडसेंइतिख्यातस्य । अयंमुहुर्नासाजलस्रावी । "आपीनसः प्रतिश्यास्यादितिरभसात् । प्रतिश्येत्यपिनाम ।"॥ ५१ ॥ क्षुत् । क्षुतं । क्षवः । त्रीणिक्षुतः । शिंकेतिख्याताया: । कासः । क्षवथुः । द्वे कासरोगस्य । "खोकलाइतिख्यातस्य ।" शोफः । श्वयथुः । शोथः । त्रीणिशोथस्य । "सूजइतिख्यातस्य" पादस्फोटः । विपादिका । द्वे पादस्फोटस्य । "खोंटाफुटण्याचारोगइतिख्यातस्य" ॥ ५२ ॥

स्त्रीरुग्रुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥ क्षयःशोषश्चयक्ष्माचप्रतिश्यायस्तुपीनसः ॥ ५१ ॥ स्त्रीक्षुत्क्षुतंक्षवः पुंसिकासस्तुक्षवथुःपुमान् ॥ शोफस्तुश्वयथुःशोथःपादस्फोटोविपादिका ॥ ५२ ॥ किलाससिध्मेकच्छ्वांतुपाम पामाविचर्चिका ॥ कंडूःखर्जूश्चकंडूयाविस्फोटःपिटकःस्त्रियां ॥ ५३ ॥

किलासं । सिध्मं । द्वे सिध्मस्य । शिवें "श्वेतकुष्ठ" इतिख्यातस्य । कच्छूः । पामा । पामा । विचर्चिका । चतुष्कंस्त्रीलिंगं । खर्जूविशेषस्य । "ओलीखरूज" इतिख्यातस्य । अत्रपामेत्येकंनांतं । पामानौ । अपरंटाबंतं । पामे । कंडूः "कंडुः खर्जूःखर्जूरीकोटकंडुष्विति हैमः ।" खर्जूः । कंडूया । त्रयंस्त्रीलिंगं । खर्ज्वाः । "सुकीखरूजइतिख्याताया: ।" विस्फोटः । पिटकः । "विस्फोटाविटिकास्त्रियामित्यमरमालायां वकारादिरपि विटिकेति ।" द्वे फोडइतिख्यातस्य । स्त्रियांतुपिटका । क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥

व्रणः । ईर्मं । अरुः । त्रीणिव्रणस्य । ईर्मं । अरुषी । योव्रणःसदागलतितत्रनाडीव्रणइत्येके । पुमानितिपुंस्त्वावधारणार्थंनिर्देशः । कोठः । मंडलकं । कुष्ठं । चित्रं । चत्वारिकुष्ठस्य । कोठइतिद्वयंमंडलाकृतिकुष्ठस्य "गजकर्णइतिप्रसिद्धस्य ।" कुष्ठादिद्वयंश्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं । अर्शः । द्वे अर्शोरोगस्य । " मूळव्याध, अर्श, ।" इतिख्यातस्य । अर्शमितिक्लीबमप्यन्यत्र ।" ॥ ५४॥ आनाहः । निबंधः । द्वेमलमूत्रनिरोधस्य । " मल

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुःक्लीबेनाडीव्रणःपुमान् ॥ कोठोमंडलकंकुष्ठंश्वित्रेदुर्नामकार्श्यसी ॥ ५४ ॥
आनाहस्तुनिबंधःस्याद्ग्रहणीरुक्प्रवाहिका ॥ प्रच्छर्दिकावमिश्चस्त्रीपुमांस्तुवमथुःसमाः ॥ ५५ ॥

बद्धरोगइतिख्यातस्य ।" ग्रहणीरुक् । प्रवाहिका । द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेणवहतिबहुस्रवतिगुदमस्यांसाप्रवाहिका । मलप्रवहणंप्रवाहिकेति स्वामी । " प्रवाहिकारुकूरोगःग्रहणीस्यादित्यन्वयोवा । ग्रहणिरितीकारह्रस्वोपि ।" प्रच्छर्दिका । वमिः " वमी ।" वमइतिपुंल्लिंगोपि " वमथुः । त्रीणिवमनरोगस्य । तत्राद्यंद्वयंस्त्रियां । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाःसमानार्थाः ॥ ५५ ॥

अथव्याधिभेदावक्ष्यंते । विद्रधिरुदरादौगंडभेदः । विद्रंदधातीतिविद्रधिः स्त्रियां । "आदिशब्देनकपालकर्णप्रमेहानांपिटकाज्ञेयाः ।" ज्वरःप्रसिद्धः मेहतिमूत्रयतेऽनेनमेहः । सचरक्तमेहः शुभ्रमेहइत्यादिभेदेनबहुविधः । भगंदरोगुह्यसमीपेविस्फोटविशेषः । "श्लीपदं । पादवल्मीकं । द्वयंश्लीपदरोगस्य । वारुळइतिख्यातस्य । केशघ्नः । इंद्रलुप्तकः । द्वयंमस्तककेशरोगस्य । चाईइतिप्रसिद्धस्य ।" अश्मरी । मूत्रकृच्छ्रं । द्वे अश्मर्याः । अश्माकारंशुक्रंरातिददातीत्यश्मरीस्यादित्यनेनमूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्यायइतिसूचितं मूत्रविघ्नमात्रेमूत्रकृच्छ्रमितिनायमश्मर्याः पर्यायइतिकेचित् ।

व्याधिभेदाविद्रधिःस्त्रीज्वरमेहभगंदराः ॥ "श्लीपदंपादवल्मीकंकेशघ्नस्त्विंद्रलुप्तकः"
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रंस्यात्पूर्वेशुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥ रोगहार्यगदंकारोभिषग्वैद्यौचिकित्सके ॥ वार्तोनिरामयःकल्यउल्लाघोनिर्गतोगदात् ॥ ५७ ॥

इतःपरंशुक्रावधेःवक्ष्यमाणात्शुक्रशब्दात्पूर्वेमूर्छितांतास्त्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी । अगदंकारः । भिषक् । वैद्यः । चिकित्सकः पंचवैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्तः । निरामयः । कल्यः । त्रीणिरोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यांतः । "कल्यंप्रभातेमधुनिसज्जेवत्तेनिरामये कल्याकल्याणवाचिस्यादितिहैमः ।" उल्लाघइत्येकंरोगान्मुक्तस्य । अयमपिपूर्वस्यैवपर्यायइत्येके ॥ ५७ ॥

ग्लानः । ग्लास्नुः । द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी । विकृतः । व्याधितः अपटुः । आतुरः । अभ्यमितः । अभ्यांतः । सप्तकं रोगिणः । पामनः । कच्छुरः । द्वे पामायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः । "दद्रूणः । दर्द्रुणः । दर्द्रूणः ।" दद्रुरोगी । द्वे दद्रुयुक्तस्य । दद्रुःखर्जूभेदः । "दादइतिप्रसिद्धा ।" अर्शोरोगेणयुतः अर्शसइत्युच्यते । एकं । वातकी । वातरोगी । द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः । अतिसारकी । द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लि

ग्लानग्लास्नूआमयावीविकृतोव्याधितोपटुः ॥ आतुरोभ्यमितोभ्यांतःसमौपामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥
दद्रुणोदद्रुरोगीस्यादर्शोरोगयुतोर्शसः ॥ वातकीवातरोगीस्यात्सातिसारोतिसारकी ॥ ५९ ॥
स्युःक्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाःक्लिन्नेक्ष्णिचाप्यमी ॥ उन्मत्तउन्मादवतिश्लेष्मलःश्लेष्मणःकफी ॥ ६० ॥

न्नाक्षः । चुल्लः । चिल्लः । पिल्लः । चत्वारिक्लेदयुक्तेअक्षिणीयस्य तस्यपुंसः । "चिपडाइतिख्यातः ।" अमीचुल्लचिल्लपिल्लास्त्रयः क्लिन्नेक्ष्णिचक्ले दयुक्तेनेत्रेपिवर्तंते । "चिपडेडोळेइतिख्यातेषु" उन्मत्तः । उन्मादवान् । द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादोवातपित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः । श्लेष्मणः । कफी । त्रीणिकफयुक्तस्य ॥ ६० ॥

रुजारोगेण भुग्नोवक्रपृष्ठोधोमुखस्तत्रन्युब्जइत्येके । वृद्धनाभिः । तुंदिलः । "तुंडिलः" तुंदिभः । "तुंडिभः ।" त्रीणिवातादिनोन्नतनाभेः । किलासी । सिध्मलः । द्वे सिध्मयुक्तस्य । " शिब्याइतिख्यातस्य ।" अंधः । अदृक् । द्वे दृष्टिहीनस्य । " अंधळा इतिख्यातस्य ।" अदृशौ । मूर्छालः । मूर्तः । मूर्छितः । त्रीणिमूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं । तेजः । रेतः । बीजं । वीर्यं । इंद्रियं । षट्रेतसः । मायुः । पित्तं । द्वे पित्तस्य । मायुरुदंतः पुंसि ।

न्युब्जोभुग्नेरुजावृद्धनाभौतुंदिलतुंदिभौ॥ किलासीसिध्मलोंधोदृक्मूर्च्छालेमूर्तमूर्छितौ॥ ६१ ॥
शुक्रंतेजोरेतसीचबीजवीर्येंद्रियाणिच॥ मायुःपित्तंकफःश्लेष्मास्त्रियांतुत्वगसृग्धरा॥ ६२ ॥
पिशितंतरसंमांसंपललंक्रव्यमामिषं॥ उत्तप्तंशुष्कमांसंस्यात्तद्वल्लूरंत्रिलिंगकं॥ ६३ ॥

कफः । श्लेष्मा । द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् । असृक्धरा । " असृक्धारेत्येके ।" द्वे चर्मणः । त्वचौ । "त्वचइत्यदंतः । त्वचेतिटाबंतश्चान्यत्र ।" ॥ ६२ ॥ पिशितं । तरसं । मांसं । पललं । क्रव्यं । आमिषं । षट्कं मांसस्य । उत्तप्तं । शुष्कमांसं । वल्लूरं । "वल्लुरमितिह्रस्वोकारमपि ।" त्रीणिशुष्कमांसस्य । तत्रवल्लूरंत्रिषु । वल्लुरा ॥ ६३ ॥

रुधिरं । असृक् । लोहितं । अस्रं । रक्तं । क्षतजं । शोणितं । सप्त रक्तस्य । असृजी । बुक्का । " वूक्का । अग्रमांसं । द्वे हृदयांतर्गतपद्माकारमांस भेदस्य । " काळीजइतिख्यातस्य ।" बुक्कास्त्री । " बुक्काग्रमांसमितिसमस्तमपि ।" हृदयं । हृत् । द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं स मानार्थमित्येके । हृदी । हृंदि । मेदः । वपा । वसा । त्रीणिमांसजन्यस्नेहस्य । " चरबी । मांदेंइतिख्यातस्य ।" मेदसी ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शि रोग्रीवाशिरा । यापश्चात्स्थिताग्रीवाशिरासामन्येत्युच्यते । एकं । नाडी । धमनिः । शिरा । त्रयंशिरायाः । " नाडीइतिख्याताया: ।" शिरेति दंत्या

रुधिरेऽसृक्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितं ॥ बुक्काग्रमांसंहृदयंहृन्मेदस्तुवपावसा ॥ ६४ ॥
पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्यानाडीतुधमनिःशिरा ॥ तिलकंक्लोममस्तिष्कंगोर्दंकिट्टंमलोऽस्त्रियां ॥ ६५ ॥

दिरपि । कदिकारादक्तिनइतिङीषिधमनीत्यपि । तिलकं । क्लोम । द्वे मांसपिंडविशेषस्य । पुप्फुसइतिख्यातस्य । क्लोममित्यदंतमपि । मस्तिष्कं । " मस्तिस्कं । अथमस्तिस्कोमस्तुलिंगोपीतित्रिकांडशेषः ।" गोर्दं । " गोदः " द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य । " गोद. मेंदू " इतिख्यातस्य । किट्टं । मलः । द्वे कर्णादिगतमलस्य । " वसाशुक्रमसृक्मज्जाकर्णविण्मूत्रविण्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः ।" ॥ ६५ ॥

अंत्रं । "आंत्रमित्यपिमनोरमायामुक्तं ।" पुरीतत् । द्वे अंत्रस्य । "आंतडें इतिख्यातस्य ।" पुरीतती । पुरीतंति । "पुरीतदस्त्रियामितिवाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि ।" गुल्मः । प्लीहा । द्वे वामकुक्षिस्थमांसपिंडविशेषस्य । प्लीहानौ । "प्लीहाशब्दष्टाबंतोपि ।" वस्नसा । स्नायुः । द्वे अंगप्रत्यंगसंधिबंधनरूपायाः स्नायोः । "शिराइतिख्याताया: ।" कालखंडं । यकृत् । द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिंडस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका । "सृणीका ।" स्यंदिनी । लाला । त्रीणिलालायाः । "लाळइतिख्याताया: ।" स्यंदिनीदंत्यादिः । दूषिकेत्येकंनेत्रयोर्मलस्य । "उकीर. पूं. इतिख्यातस्य । दूषिकादीर्घमध्यापि । दूषि

अंत्रंपुरीततगुल्मस्तुप्लीहापुंस्यथवस्नसा ॥ स्नायुःस्त्रियांकालखंडयकृतीतुसमेइमे ॥ ६६ ॥ सृणिकास्यंदिनीलाला दूषिकानेत्रयोर्मलं ॥ "नासामलंतुसिंघाणंपिंजूषंकर्णयोर्मलं ॥" मूत्रंप्रस्रावउच्चारावस्करौशमलंशकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषंगूथवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशौस्त्रियौ ॥ स्यात्कर्परःकपालोस्त्रीकीकसंकुल्यमस्थिच ॥ ६८ ॥

दूषीचेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकंनासामलस्य । सिंहाणंसिंहानंचेत्यपि । पिंजूषइत्येकंकर्णमलस्य " मूत्रं । प्रस्रावः । द्वे मूत्रस्य । उच्चारः । अवस्करः । शमलं । शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं । गूथं । वर्चस्कं । विष्ठा । विट् । नवविष्ठायाः । "उच्चार्यतेत्यज्यतेइत्युच्चारः । अवकीर्यतेअधःक्षिप्यतइत्यवस्करः ।" गूथंवर्चस्कंपुंसिक्लीबेच । शकृती । "विट्तालव्यमूर्धन्यांत्यः । विशौ । विषौ । गूथं । पुरीषंवर्चस्कमित्यपिपाठः ।" कर्परः । कपालः । द्वे शिरोस्थिखंडस्य । कपालमस्त्रियां । कीकसं । कुल्यं । अस्थि । त्रीणिअस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥

कंकालइत्येकंशरीरगतास्थिपंजरस्य । "सांगाडा. पिंजराइतिख्यातस्य ।" कशेरुकेत्येकंपृष्ठमध्यगतास्थिदंडस्य ।" कणाइतिख्यातस्य " करोटि रित्येकंशिरोगतास्थिसंघस्य । " करोटीतिङीषंतापि । यदाह पुष्पदंतः । नृकरोटीपरिकरइति" पर्शुकेत्येकंपार्श्वगतास्थिनि । "बरगडी इतिख्याते ।" ॥६९॥अंगं । प्रतीकः । अवयवः । अपघनः । चतुष्कं देहावयवस्य । कलेवरं । गात्रं । वपुः । संहननं । शरीरं । वर्ष्म । विग्रहः ॥७०॥ कायः । देहः ।

स्याच्छरीरास्थिकंकालःपृष्ठास्थितुकशेरुका॥ शिरोस्थनिकरोटिःस्त्रीपार्श्वास्थनितुपर्शुका॥ ६९ ॥
अंगंप्रतीकोवयवोऽपघनोथकलेवरं॥ गात्रंवपुःसंहननंशरीरंवर्ष्मविग्रहः ॥ ७० ॥ कायोदेहःक्लीब
पुंसोःस्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः॥ पादाग्रंप्रपदंपादःपदंघ्रिश्चरणोस्त्रियां॥ ७१ ॥

मूर्तिः । तनुः । तनूः । द्वादश देहस्य । वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्रं । प्रपदं । द्वे पादाग्रस्य । चवडाइतिख्यातस्य । पादः । पत् । अंघ्रिः । चरणः । चत्वारि चरणस्य । दांतःपत् । " पदोंघ्रिरितिपाठे अदंतः पदशब्दः ।" ॥ ७१ ॥

तद्ग्रंथीपादस्य पार्श्वस्थौग्रंथिविशेषौघुटिकेगुल्फाविितिचोच्येते । द्वयं । "पायांचाघोंटाइतिख्यातस्य ।" घुटिकेस्त्रियां द्वित्वाद्द्विवचनं नतुनित्यं । तयोः गुल्फयोरधःप्रदेशः पार्ष्णिरित्येकं । खोंटइतिख्यातस्य । "पार्ष्णिःस्त्रीपुंसयोःपादमूलेस्यात्ध्वजिनीकटाविितितुरंतिदेवः । जंघा । प्रसृता । द्वे जंघायाः । पोटरी इतिप्रसिद्धायाः । जानु । ऊरुपर्व । अष्ठीवत् । त्रयंजानूरुसंधेः । ढोंपर "गुडघाइतिख्यातस्य ।" तत्राष्ठीवदस्त्रियां । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवंतौ ॥ ७२ ॥ सक्थि । ऊरुः । द्वे जानूपरिभागस्य । "मांडीइतिख्यातस्य ।" ऊरोरुपरिभागःसक्थीतिकचिद्भेदोदृश्यते । तस्योरोः

तद्ग्रंथीघुटिकेगुल्फौपुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥ जंघातुप्रसृताजानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियां ॥ ७२ ॥ सक्थिक्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिःपुंसिवंक्षणः ॥ गुदंत्वपानंपायुर्नावस्तिर्नाभेरधोद्वयोः ॥ ७३ ॥ कटोनाश्रोणिफलकंकटिः श्रोणिःककुद्मती ॥ पश्चान्नितंबःस्त्रीकट्याःक्लीबेतुजघनंपुरः ॥ ७४ ॥

संधिः वंक्षणइत्येकं । गुदं । अपानं । पायुः । त्रीणि विष्ठानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदंतोनापुमान् । वस्तिरित्येकंस्त्रीपुंसलिंगंनाभेरधोमूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिःकटिस्तस्याःफलकं कटइत्युच्यते । सपुमान् । एकं । कटिः । "कटीतिङीषंतापि ।" श्रोणिः । "श्रोणी ।" ककुद्मती । त्रयंस्त्रीलिंगंकट्याः । "ककुद्वृषांसइवमासपिंडःसोऽतिशयितोस्यां ककुद्मती ।" स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः । तस्याःपश्चाद्भागोनितंबइत्येकं । "निभृतंतम्यते कामुकैः नितंबः । तमुकांक्षायां ।" जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । "वांद्न ओंटीइतिख्याते ।" ॥ ७४ ॥

नितंबस्थौ पृष्ठवंशादधोभागेविद्यमानौ कूपकौगर्तौकुकुंदरेस्यातां। "अकारादिरपि" एकं। द्वयहीनेक्लीबे। द्वित्वमनित्यं। स्फिचौ। कटिप्रोथौ। द्वे कटिस्थमांसपिंडयोः। "कुलेइतिख्यातयोः। कटिःतस्याः प्रोथौमांसपिंडौ कटिप्रोथौ। स्त्रियांस्फिचौ कटिप्रोथौकटिप्रोथौचपूलकावितिरभसः। कटीप्रोथावितिनामद्वयंवा। प्रोथोश्वघोणाध्वगयोः कट्यामितिहैमः।" वक्ष्यमाणयोर्भगेशिश्नेचउपस्थइत्येकं ॥ ७५ ॥ भगं। योनिः। द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य। द्वयोरित्यस्ययोनिनान्वयः। शिश्नः। मेंढ्रः। मेहनं। शेफः। "शेपः" चत्वारिशिश्नस्य। मुष्कः। अंडकोशः। "मूर्धन्यांतोपि" वृषणः। त्रीण्यंडकोशस्य। "आंडकुलीइतिख्यातस्य।" पृष्ठवंशाधरेत्रिभिरस्थिभिर्घटितंस्थानंत्रिकंइत्येकं। "माकडहाड इतिख्यातस्य।" ॥७६॥ पिचंडः। "पिचिंडः।" कुक्षिः। जठरं। उदरं। तुंदं। पंच जठरस्य तत्रपिचंडकुक्षीपुंसि। "जठरंविकल्पेनपुंसि। जठरोनस्त्रियांकुक्षौवृद्धकर्कटयोस्त्रिष्वितिमेदिनी।" कुचः। स्तनः। द्वे वक्षोजस्य। चूचुकं। कुचाग्रं। द्वयंस्तनाग्रस्य। चूचुकोनाकुचाननमितिरत्नकोशः। "चूष्यतेपीयतइतिचूचुकं।" क्रोडं। भुजांतरं ॥ ७७ ॥

कूपकौतुनितंबस्थौद्वयहीनेकुकुंदरे॥ स्त्रियांस्फिचौकटिप्रोथावुपस्थोवक्ष्यमाणयोः॥ ७५ ॥ भगंयोनिर्द्वयोःशिश्नोमेंढ्रोमेहनशेफसी॥ मुष्कोंडकोशोवृषणःपृष्ठवंशाधरेत्रिकं ॥ ७६ ॥ पिचंडकुक्षीजठरोदरंतुंदंस्तनौकुचौ ॥ चूचुकंतुकुचाग्रंस्यान्ननाक्रोडंभुजांतरं॥ ७७ ॥

उरः । वत्सः । वक्षः । पंचवक्षसि । तत्रक्रोडंननाकिंतुस्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियांतुक्रोडा । तनोः शरीरस्यचरमंपश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकं । स्कंधः । भुज शिरः । अंसः । त्रीणिभुजशिरसः । " खांदाइतिख्यातस्य ।" तस्यस्कंधस्यसंधी जत्रुशब्दवाच्यौ । एकं । "नपुंसकं।" ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं । कक्षः। द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः । पार्श्वमित्येकं । मध्यमं । अवलग्नं । मध्यः । त्रीणि तनुमध्यस्य । माज. " कमर " इतिख्यातस्य । अस्त्रीतिमध्य मादिशब्दत्रयेप्यन्वेति ।" परौद्वौभुजबाहुशब्दौस्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः । बाहुः । बाहः । बाहोश्वभुजयोः पुमानितिदामोदरः । बाहोबाहुरिति

उरोवत्संचवक्षश्चपृष्ठंतुचरमंतनोः॥ स्कंधोभुजशिरोंसोऽस्त्रीसंधीतस्यैवजत्रुणी॥ ७८॥
बाहुमूलेउभेकक्षौपार्श्वमस्त्रीतयोरधः॥ मध्यमंचावलग्नंचमध्योऽस्त्रीद्वौपरौद्वयोः॥ ७९॥
भुजबाहूप्रवेष्टोदोःस्यात्कफोणिस्तुकूर्परः॥ अस्योपरिप्रगंडःस्यात्प्रकोष्ठस्तस्यचाप्यधः॥ ८०॥

स्मृतइतिदेशीकोशः ।" प्रवेष्टः । दोः । चत्वारिभुजस्य । "स्त्रियांतुभुजा । बाहा ।" दोषौ । शसादौदोषः । दोष्णेत्यादि । "दोर्दोषाचभुजोबाहुःपाणि र्हस्तःकरस्तथेतिधनंजयात् । दोषेतिटाबंतोपिवर्तते ।" कफोणिः । "कफणिः । कपोणिः । कफणिर्द्वयोरितिशब्दार्णवः ।" कूर्परः । "कर्परः " द्वे कोंपरइतिख्यातस्य । अस्यकूर्परस्योपरिभागेप्रगंडइत्येकं । तस्यकूर्परस्याधोभागेप्रकोष्ठइत्येकं ॥ ८० ॥

पाणिप्रकोष्ठसंधिर्मणिबंधः । तमारभ्यकनिष्ठापर्यंतंकरस्यमांसलोबहिर्भागः करभइत्युच्यते । एकं । पंचशाखः । शयः । । "शमः । पाणिः शमःशयोहस्तइत्यमरमाला ।" पाणिः । त्रीणि करस्य । तर्जनी । प्रदेशिनी । "प्रदेशनीत्यपि ।" द्वे अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ॥ ८१ ॥ अंगुली । करशाखा । द्वे अंगुलीमात्रस्य । ताअंगुल्यः । क्रमेण अंगुष्ठः । प्रदेशिनी । मध्यमा । अनामिका । कनिष्ठिका । इतिसंज्ञाभिरुच्यंते । एकैकं । त

मणिबंधादाकनिष्ठंकरस्यकरभोबहिः ॥ पंचशाखःशयःपाणिस्तर्जनीस्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अंगुल्यःकरशाखाःस्युःपुंस्यंगुष्ठःप्रदेशिनी ॥ मध्यमानामिकाचापिकनिष्ठाचेतिताःक्रमात् ॥ ८२ ॥
पुनर्भवःकररुहोनखोस्त्रीनखरोस्त्रियां ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुतेतते ॥ ८३ ॥

त्रांगुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापिप्रदेशिनीतत्स्वरूपदर्शनार्थमिहपुनरुक्तेतिनदोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः । "पुनर्नवः" । कररुहः । नखः । नखरः । चत्वारिन खस्य । "नखरःपुंसिक्लीबेच । नखरंत्रिष्वितिअमरमाला ।" तर्जन्यादिभिस्तिसृभिरंगुलिभिर्युतेंगुष्ठेविस्तृतेप्रादेशादयःक्रमात्स्युः । "प्रादेशइतिव्ह स्वादिरपि ।" एकैकं । तथाहितर्जनीसहितांगुष्ठेविस्तृतेप्रादेशः । एवंमध्यमासहितांगुष्ठेविस्तारे तालः । अनामिकायुतेऽगुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥

कनिष्ठासहितेंगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः । द्वादशांगुलः । द्वे साहचर्याद्वितस्तिः पुंसि । स्त्रियामितिसुभूतिः । चपेटः । 'चर्पटः । चर्पटःस्फारविपुलेचपेटे चर्पटेपिचेतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" प्रतलः प्रहस्तः । त्रीणि विस्तृतांगुलिकेपाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौद्वौप्रतलौ । संहतौचेत्संहतलःस्यात् । "सिं हतलइत्यपिपाठः । संहतलःप्रतलश्चेतिनामद्वयंवा । तत्रसंहतलप्रतलावित्यविसर्गपाठः । प्रततेप्रश्लिष्टेवातलेऽत्रप्रतलः ।" निकुब्जोनिःशेषेणकुब्जी कृतः पाणिःप्रसृतिःस्यात् । "प्रसृतइतिपाठः तत्रप्रकृष्टंसृतमस्येतिविग्रहः । प्रसृतःसुप्रसोरस्याद्विनीतेवेगितेत्रिषु । अर्द्धांजलौतुपुल्लिंगोजंघायांप्रसृ

अंगुष्ठेसकनिष्ठेस्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥ पाणौचपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृतांगुलौ ॥ ८४ ॥ द्वौसंहतौसंहतलःप्रतलौ वामदक्षिणौ ॥ पाणिर्निकुब्जःप्रसृतिस्तौयुतावंजलिःपुमान् ॥ ८५ ॥ प्रकोष्ठेविस्तृतकरेहस्तोमुष्ट्यातुबद्धया ॥ सर त्निःस्यादरत्निस्तुनिष्कनिष्ठेनमुष्टिना ॥ ८६ ॥

तामतेतिमेदिनी ।" एकं । द्वौद्वौप्रसृतीसंहतौचेदंजलिरित्येकंपुंसि ॥ ८५ ॥ वि स्तृतःकरोयत्रतादृशेप्रकोष्ठे कूर्पराधोभागेहस्तइत्येकं । अयंचतुर्विंशत्यंगुलमितोज्ञेयः । सतुबद्धयामुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं । "मुंढाहातइतिख्या तस्य । सरत्निरित्यपिस्त्रियामपि ।" निष्कनिष्ठेनविस्तृतकनिष्ठेनमुष्टिनोपलक्षितोहस्तः अरत्निरित्येकंस्त्रियां । "अरत्निःपुमानपि । नारत्निः कफणौ हस्तेप्रकोष्ठेविततांगुलावितिरुद्रविश्वप्रकाशौ ।" मुष्ट्यामुष्टिनेतिनिर्देशेनमुष्टिर्द्वयोरितिज्ञापितं ॥ ८६ ॥

तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरंतरंव्यामः। ऊर्ध्वविस्तृतदोषौभुजौपाणीचयेनतस्यनुःपुंसोयन्मानंतत्रपौरुषमित्येकंत्रिषु। स्त्रियांतुपौरुषी। ॥ ८७ ॥ कंठः। गलः। द्वे "ग्रीवाग्रभागस्य। गोंकनळी. गोंकटी. नरडीइतिख्यातस्य।" ग्रीवा। शिरोधिः। कंधरा। त्रीणिमानइतिख्यातस्य।" शिरोधिरपिस्त्री। सात्रीवातिसृभीरेखाभिर्विशिष्टाकंबुग्रीवास्यादित्येकं। अवटुः। घाटा। कृकाटिका। त्रीणिग्रीवाशिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य। "ग्री

व्यामोबाह्वोःसकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरं॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमानेपौरुषंत्रिषु॥ ८७॥
कंठोगलोऽथग्रीवायांशिरोधिःकंधरेत्यपि॥ कंबुग्रीवात्रिरेखासाऽवटुर्घाटाकृकाटिका॥ ८८॥
वक्त्रास्येवदनंतुंडमाननंलपनंमुखं॥ क्लीबेघ्राणंगंधवहाघोणानासाचनासिका॥ ८९॥

वायामुन्नतभागस्य घांटीइतिख्यातस्येतिकेचित्।" तत्राऽवटुःपुंसि॥ ८८॥ वक्त्रं। आस्यं। वदनं। तुंडं। आननं। लपनं। मुखं। सप्त मुखस्य। "आस्यंतेवर्णायेनअस्यतेग्रासोवाऽस्मिन्तदास्यं। ण्यत्। मुखंमुखांतरालंचद्वयमास्यमितीरितमितिशाश्वतः।" घ्राणं। गंधवहा। घोणा। नासा "न सा। नस्या। घ्राणंगंधवहानासानसानस्याचनासिकेतिसाहसांकः।" नासिका। पंच नासिकायाः॥ ८९॥

ओष्ठः । अधरः । रदनच्छदः । दशनवासः । चत्वारिओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यांसहितावधरौ । केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधरइतिमन्वते । तद्युक्तं । अध रोष्ठः बिंबोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । चिबुकमित्येकंअधस्तात् अधराधोभागे । गंडः । कपोलः । द्वे कपोलस्य । " गालइतिख्यातस्य ।" तत्रापिनेत्रक पोलमध्यदेशोगंडइतिग्रंथांतरं । ताभ्यांकपोलाभ्यांपराचिबुकस्याधोहनुरित्येकं । हनुःपुंस्यपि । प्रायेणस्त्रियां ॥ ९० ॥ रदनः । दशनः । दंतः । रदः । चत्वारिदंतस्य । तालु । काकुदं । द्वे तालुनः । रसज्ञा । रसना । "तालव्याअपिदंत्याश्चेत्यादौजिव्हायां रसनातथेत्युक्तेःरसनाशब्दोदंत्यतालव्यमध्यः।

ओष्ठाधरौतुरदनच्छदौदशनवाससी ॥ अधस्ताच्चिबुकंगंडौकपोलौतत्पराहनुः ॥ ९० ॥
रदनादशनादंतारदास्तालुतुकाकुदं ॥ रसज्ञारसनाजिव्हाप्रांतावोष्ठस्यसृक्किणी ॥ ९१ ॥

रसनमितिक्लीबमपि । रसनंस्वेदनेध्वनौ । जिव्हायांतुनपुंसिस्यादितिमेदिनी ।" जिव्हा । त्रीणिजिव्हायाः । प्रांतावितिओष्ठद्वयस्यवामदक्षिणौप्रांतौ सृक्किणीस्यातां । ईबंतस्यस्त्रियामेकवचनं । नांतस्यक्लीबे वाद्विवचनमेतत् । सृक्किइतिइदंतस्यक्लीबेद्विवचनंवा । सृक्किण्यांसृक्किसृक्कचेतिशब्दभे दात् । " सृक्केतिनांतस्यक्लीबेसृक्किणीतिपाठः । कवयुक्तमितिमतेतु । यथासृक्किणीस्त्रियां । सृक्किनांतमिदंतंच । सृक्वेतिनांतं । सृकसृक्कमदंतंचेत्य न्यत्र " एकं ॥ ९१ ॥

ललाटं । अलिकं । गोधिः । त्रीणिभालस्य ।"अलिकंव्हस्वदीर्घमध्यमितिराजदेवः ।" गोधिःपुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वंभागौभ्रुवौ । एकं । भ्रूः । नासोप
रिभ्रुवोर्मध्येकूर्चइत्येकं । अक्ष्णः । कनीनिकामध्यगतकृष्णमंडलंतारकेत्युच्यते । एकं ॥ १२ ॥ लोचनं । नयनं । नेत्रं । ईक्षणं । चक्षुः । अक्षि ।
दृक् । दृष्टिः । अष्टौनेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ । अस्रु । नेत्रांबु । रोदनं । अस्रं । अश्रुपंचनेत्रोदकस्य । अस्रुदंतमध्यं । अंत्यंतालव्यमध्यं । अस्रमदंतंदं

ललाटमलिकंगोधिरूर्ध्वेदृग्भ्यांभ्रुवौस्त्रियौ ॥ कूर्चमस्त्रीभ्रुवोर्मध्यंतारकाक्ष्णःकनीनिका ॥ १२ ॥
लोचनंनयनंनेत्रमीक्षणंचक्षुरक्षिणी ॥ दृग्दृष्टीचास्रुनेत्रांबुरोदनंचास्रमश्रुच ॥ १३ ॥
अपांगौनेत्रयोरंतौकटाक्षोपांगदर्शने ॥ कर्णशब्दग्रहौश्रोत्रंश्रुतिःस्त्रीश्रवणंश्रवः ॥ १४ ॥
उत्तमांगंशिरःशीर्षंमूर्धानामस्तकोस्त्रियां ॥ ॥चिकुरःकुंतलोवालःकचःकेशःशिरोरुहः ॥ १५ ॥

त्यमध्यं ।"तालव्यमध्यमपि ।" ॥ १३ ॥ नेत्रयोरंतौअपांगौ । एकं । अपांगेनदर्शनेचेष्टायांकटाक्षइत्युच्यते । कर्णः । शब्दग्रहः । श्रोत्रं । श्रुतिः । श्र
वणं । श्रवः । षट् कर्णस्य । स्त्रीतिविशेषविधानात् संकरोनिर्दोषाय । श्रवसी ॥ १४ ॥ उत्तमांगं । शिरः । शीर्षं । मूर्धा । मस्तकः । पंच शिरसः । नापुमा
न् । चिकुरः । "चिकूरः । कुंतलामूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकूराश्चिकुराःकचाइतिदुर्गः ।" कुंतलः । वालः । कचः । केशः । शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ १५ ॥

कैशिकं । कैश्यं । द्वेतद्वृंदे । केशानांसमूहे । अलकाः । चूर्णकुंतलाः । द्वे कुटिलकेशानां । ते अलकाः ललाटेलंबमानाः भ्रमरकाःस्युः । काकप
क्षः । शिखंडकः । "शिखंडिकः । शिखांडकः । शिखांडकशिखंडिकावितिवाचस्पतिसुभूती । शिखंडोबर्हचूडयोरितिमेदिन्यां " द्वे कुमारचूडा
याः ॥ १६ ॥ कबरी । केशवेशः । द्वे केशबंधरचनायाः । कबरीस्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहोधम्मिल्लइत्येकं । "बुचडाइ

तद्वृंदेकैशिकंकैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः ॥ तेललाटेभ्रमरकाःकाकपक्षःशिखंडकः ॥ १६ ॥
कबरीकेशवेशोथधम्मिल्लःसंयताःकचाः ॥ शिखाचूडाकेशपाशीव्रतिनस्तुसटाजटा ॥ १७ ॥
वेणिःप्रवेणीशीर्षण्यशिरस्यौविशदेकचे ॥ पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परे ॥ १८ ॥

तिख्यातस्य ।" शिखा । चूडा । केशपाशी । त्रीणिशिखायाः । केशपाश्यौ । सटा । जटा । द्वे व्रतिनः शिखायां ॥ १७ ॥ वेणिः । प्रवेणी । द्वे सर्पाकारर
चितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । "प्रवेणिरित्यपि । प्रवेणिःस्त्रीकुथावेण्योरितिमेदिनी ।" शीर्षण्यः । शिरस्यः । द्वे विशदेनिर्मलेकेशे । कचादित्यर्थप्रधा
नोनिर्देशः तेनकचपर्यायात् । परेपाशादयस्त्रयः कलापार्थाःकेशसमूहवाचिनइत्यर्थः । यथाकचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुंतलहस्तः ॥ १८ ॥

तनूरुहं । रोम । लोम । त्रयंरोम्णः । पुंमुखेपुंसोवक्त्रेतस्यरोम्णोवद्धौसत्यांतद्रोमश्मश्रुस्यात् । एकं । "दाढीइतिख्यातस्य । श्मश्रुणी । आकल्पः । वेषः । "वेशइतितालव्यांतोपि । वेशोवेश्यागृहेगृहे । नेपथ्येचेतिमेदिनी ।" नेपथ्यं । प्रतिकर्म । प्रसाधनं । पंचअलंकृतस्यशोभायां । नेपथ्यंतुप्र साधने । रंगभूमौवेषभेदइतिहैमः । नेपथ्यशब्दःपुंस्यपि । नेपथ्यःस्यादलंकाररंगज्यायांनपुंसकमितिमेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादिद्वयमलं करणस्य

तनूरुहंरोमलोमतद्वृद्धौश्मश्रुपुंमुखे ॥ आकल्पवेषौनेपथ्यंप्रतिकर्मप्रसाधनं ॥ ९९ ॥
दशैतेत्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्चमंडितः ॥ प्रसाधितोलंकृतश्चभूषितश्चपरिष्कृतः ॥ १०० ॥
विभ्राट्भ्राजिष्णुरोचिष्णुभूषणंस्यादलंक्रिया ॥ अलंकारस्त्वाभरणंपरिष्कारोविभूषणं ॥ १०१ ॥

वा ॥ ९९ ॥ एतेअलंकर्त्रादयःवक्ष्यमाणादशशब्दास्त्रिषु । वाच्यलिंगाः । अलंकर्ता । अलंकरिष्णुः । द्वे अलंकर्तरि । अलंकर्तुंशीलमस्यालंकरि ष्णुः । मंडितः । प्रसाधितः । अलंकृतः । भूषितः । परिष्कृतः । "परिस्कृतः ।" पंच अलंकृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राट् । भ्राजिष्णुः । रोचिष्णुः । त्रय मतिशयेनशोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं । अलंक्रिया । द्वे भूषणक्रियायाः । " भूषातुस्यादलंक्रियेत्यपिपाठः ।" अलंकारः । आभरणं । परि ष्कारः । परिस्कारः । विभूषणं ॥ १०१ ॥

मंडनं । पंचालंकारस्य । मुकुटं । "मकुटं ।" किरीटं । द्वे "किरीटस्य । तत्रकिरीटं पुंसिक्लीबेच ।" चूडामणिः । शिरोरत्नं । द्वे शिरोमणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतोनायकमणिः तरलःस्यात् । एकं ॥ १०२ ॥ वालपाश्या । पारितथ्या । द्वे सीमंतभूषणस्य । "स्वामीतुप्रथमंवालंबंधनंमुक्तावलीनामित्याह । परितस्तथाभूतैवपारितथ्या ।" पत्रपाश्या । ललाटिका । द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका । तालपत्रं । "ताडपत्रं ।" द्वे ताटंकस्य ।

मंडनंचाथमुकुटंकिरीटंपुन्नपुंसकं॥ चूडामणिःशिरोरत्नंतरलोहारमध्यगः॥ १०२॥
वालपाश्यापारितथ्यापत्रपाश्याललाटिका॥ कर्णिकातालपत्रंस्यात्कुंडलंकर्णवेष्टनं॥ १०३॥
ग्रैवेयकंकंठभूषालंबनंस्याल्ललंतिका॥ स्वर्णैःप्रालंबिकाथोरःसूत्रिकामौक्तिकैःकृता॥ १०४॥

तानवडइतिख्यातस्य । कुंडलं । कर्णवेष्टनं । द्वे कुंडलस्य । तत्रकर्णिकास्त्रीभिरेवधार्यते । इदंपुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयकं । कंठभूषा । द्वे ग्रीवाभरणस्य । "ग्रैवेयग्रैवंचेत्यन्यत्र" लंबनं । ललंतिका । द्वे आनाभिलंबितकंठिकायां । सैवललंतिकास्वर्णैःकृता प्रालंबिकास्यात् । एकं । सैवललंतिकामौक्तिकैरचिताचेदुरःसूत्रिकेत्येकं ॥ १०४ ॥

हारः। मुक्तावली "द्वे मुक्ताहारस्य" असौमुक्तावली शतयष्टिकाशतलतिकाचेत् देवच्छंदः। एकं। देवच्छंदो। यष्टिभेदाल्लुतानांभेदात् गुच्छादयो हारभेदाःस्युः। "गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाइत्यपिपाठः।" तेयथा। द्वात्रिंशद्यष्टिकोगुच्छः। चतुर्विंशतियष्टिकोगुच्छार्द्धः। चतुर्यष्टिकोगोस्तनः॥ १०५॥ द्वादशयष्टिकोऽर्धहारः। विंशतियष्टिकोमाणवकः। एकयष्टिकाएकावली। सैवैकावलीसप्तविंशतिमौक्तिकैःकृता नक्षत्रमालास्यात्। एकैकं। ॥ १०६॥ आवापकः। पारिहार्यः। कटकः। वलयः। चत्वारिप्रकोष्ठाभरणस्य। "पोंचीइत्यादिख्यातस्य।" केयूरं। अंगदं। द्वे प्रगंडभूषणस्य।

हारोमुक्तावलीदेवच्छंदोसौशतयष्टिका॥ हारभेदायष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः॥ १०५॥
अर्धहारोमाणवकएकावल्येकयष्टिका॥ सैवनक्षत्रमालास्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः॥ १०६॥
आवापकःपारिहार्यःकटकोवलयोस्त्रियां॥ केयूरमंगदंतुल्येअंगुलीयकमूर्मिका॥ १०७॥
साक्षरांगुलिमुद्रास्यात्कंकणंकरभूषणं॥ स्त्रीकट्यांमेखलाकांचीसप्तकीरशनातथा॥ १०८॥

"बाहुवटे. बाजुबंदइतिख्यातस्य।" केबाहुशिरसियौतिकेयूरं। युमिश्रणे। अंगुलीयकं ऊर्मिका। द्वे अंगुल्याभरणस्य। आंगठीइतिख्यातस्य। ॥ १०७॥ ऊर्मिकैवरामनामाद्यक्षरयुताचेदंगुलिमुद्रेत्येकं। कंकणं। करभूषणं। द्वे मणिबंधभूषणस्य। "कांकणें इतिख्यातस्य।" कंकणोनाप्रतीसरइतिरत्नकोशः। मेखला। कांची। "कांचिः।" सप्तकी। रशना। "दंतमध्यापि"॥ १०८॥

सारसनं । पंचस्त्रीणांकटिभूषणस्य । "दाव. कंबरपट्टाइतिख्यातस्य । एकयष्टिर्भवेत्कांचीमेखलात्वष्टयष्टिका । रसनाषोडशज्ञेयाकलापःपंचविंश कइतिभेदास्त्विहनोक्ताः ।" शृंखलमित्येकंपुंसःकटिभूषणस्य । "कडदोराइतिख्यातस्य ।" शृंखला । शृंखलः । पादांगुदं । तुलाकोटिः । "तुला कोटी " मंजीरः । "मजीलः " नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः । पादकटकः । षट्कंनूपुरस्य । "तोरड्या. पैजणइतिख्यातस्य । हंसकादिद्वयंपादकटक स्य । वाळेइतिख्यातस्येतिमतं ।" तुलाकोटिःस्त्री । मंजीरोनस्त्रियां । किंकिणी । "किंकिणिः । कंकणी । कंकणःस्यात्प्रतिसरःकंकणीक्षुद्रघंटिके

क्लीबेसारसनंचाथपुंस्कट्यांशृंखलंत्रिषु ॥ पादांगुदंतुलाकोटिर्मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियां ॥ १०९ ॥
हंसकःपादकटकःकिंकिणीक्षुद्रघंटिका ॥ त्वक्फलकृमिरोमाणिवस्त्रयोनिर्दशत्रिषु ॥ ११० ॥

तिभागुरिः ।" क्षुद्रघंटिका । द्वे घागरी । "घुंगुर " इतिख्याताया: । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणांयोनिःकारणं । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणांचातुर्विध्य मितिभावः । क्षौमादित्येतद्भिनावाल्कफालादयोनिष्प्रवाण्यंतादशत्रिषु । तंत्रकंचेतिचकारादेकादशंतंत्रकंचत्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव । त्रिष्वित्येके ॥११० ॥

त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादिवस्त्रंवाल्कंज्ञेयं । क्षुमाअतसीतद्विकारः क्षौमं । आदिनाशाणमित्यादि । एकं । त्वङ्मयस्य । फालं कार्पासं । बादरं । त्रीणिकार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थंकौशेयंस्यात् । मृगरोमजंवस्त्रंरांकवमित्येकं । "अत्रमृगशब्देनपशुमात्रंग्राह्यं । तेनकंबलाद्यपि" ॥ १११ ॥ अनाहतं । निष्प्रवाणि । तंत्रकं । नवांबरं । चत्वारिनूतनवस्त्रस्य ।

वाल्कंक्षौमादिफालंतुकार्पासंबादरंचतत् ॥ कौशेयंकृमिकोशोत्थंरांकवंमृगरोमजं ॥ १११ ॥
अनाहतंनिष्प्रवाणितंत्रकंचनवांबरं ॥ तत्स्यादुद्गमनीयंयद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं ॥ ११२ ॥
पत्रोर्णंधौतकौशेयंबहुमूल्यंमहाधनं ॥ क्षौमंदुकूलंस्याद्द्वेतुनिवीतंप्रावृतंत्रिषु ॥ ११३ ॥

कोरेंवस्त्रइतिप्रसिद्धस्य । निर्गताप्रवाणीतंतुवायशलाकाऽस्मात्निष्प्रवाणि धौतयोर्वस्त्रयोर्युगंयत्तदुद्गमनीयमित्येकं । " युगमित्यविवक्षणं ।" ॥ ११२ ॥ यद्धौतंकौशेयंतत्पत्रोर्णं । एकं । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकंतन्महाधनमित्येकं । त्रिलिंगं । क्षौमं । दुकूलं । द्वे पट्टवस्त्रस्य । "पाटांबइतिख्यातस्य ।" निवीतं । प्रावृतं । द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥

वस्त्रस्यद्वयोर्वस्तयोः प्रांतयोः दशाःस्युः । एकं स्त्रीलिंगंबहुवचनांतंचनित्यं । "वस्तयोर्द्वयोरितिपाठेतु । दशाः । वस्तयः । द्वे वस्त्रप्रांतयोः । तत्रस्त्रियां बहुत्वेदशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वेचवस्तयः । दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रांतेभूम्नियोषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूहेनाभ्यधोभूम्निदशासुचेतिमेदिनी ।" दैर्घ्यं । आयामः । आरोहः । "आनाहइतिरामाश्रमीकारः ।" त्रयंवस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य । "लांबीइतिख्यातस्य ।" परिणाहः । विशालता । द्वे विस्तारस्य । रुंदीइतिख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटच्चरं । जीर्णवस्त्रं । द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः । "लक्तकइत्यपि ।" कर्पटः । द्वे जीर्णवस्त्रखंडस्य । "फडकें. छाटीइतिख्यातस्य ।" वस्त्रं । आच्छादनं । वासः । चैलं । 'चेलं । चेलोधमेत्रिषु । नपुंसकं तुवसनइतिविश्वः ।" वसनं । अंशुकं । षट्वस्त्रस्य । " अंशुकंशुक्लवस्त्रेस्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरितिरभसः ॥ ११५॥ सुचेलकः । पटः । द्वे शोभनवस्त्रस्य तत्रपटोऽस्त्री । वराशिः । "वरासिः । वरासिःस्यात्खड्गवरेवरसिःस्थूलशाटकइतिदंत्यांतेषुरभसः ।" स्थूलशाटकः । द्वे स्थूलवाससः । निचोलः । "निचुलोपि । निचुलस्तुनिचोलेस्यादितिमेदिनी ।" प्रच्छदपटः । द्वे येनवीणाडोलिकादिकंकिमपिधीयतेतस्य । रल्लकः । कंबलः । द्वे कंबलस्य ॥ ११६॥

स्त्रियांबहुत्वेवस्त्रस्यदशाःस्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥ दैर्घ्यमायामआरोहःपरिणाहोविशालता ॥ ११४ ॥ पटच्चरंजीर्णवस्त्रं समौनक्तककर्पटौ ॥ वस्त्रमाच्छादनंवासश्चैलंवसनमंशुकं ॥ ११५॥ सुचेलकःपटोऽस्त्रीस्याद्वराशिःस्थूलशाटकः ॥ निचोलःप्रच्छदपटःसमौरल्लककंबलौ ॥ ११६ ॥

अंतरीयं । उपसंव्यानं । परिधानं । अधोंशुकं । चत्वारिपरिहितेवाससि । "अधोदेहभागस्यांशुकं अधोंशुकं ।" प्रावारः । "प्रावरः" उत्तरासंगः । बृहतिका ॥ ११७ ॥ संव्यानं । उत्तरीयं । पंच वामस्कंधे यद्धार्यतेतस्यउत्तरीयस्य । "उत्तरस्मिन् देहभागे आसज्जतइत्युत्तरासंगः ।" चोलः । कूर्पासकः । द्वे स्त्रीणांस्तनादिपिधायकस्य । कंचुकीतिप्रसिद्धस्य । "गौरादित्वात्ङीषिचोलीत्यपि । कूर्परेआस्तेकूर्पासकः । पुंसिक्लीबेच ।" हिमानि

अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके ॥ द्वौप्रावारोत्तरासंगौसमौबृहतिकातथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयंस्याच्चोलःकूर्पासकोस्त्रियां ॥ नीशारःस्यात्प्रावरणेहिमाऽनिलनिवारणे ॥ ११८ ॥
अर्धोरुकंवरस्त्रीणांस्याच्चंडातकमस्त्रियां ॥ स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनंतत्प्राप्नोत्याप्रपदंहियत् ॥ ११९ ॥

लयोर्निवारणंयस्मात्तादृशेप्रावरणेनीशार इत्येकं । "रजई इत्यादिख्यातस्य । नितरांशीर्यतेहिमानिलावचानेनवा ।" गौरिवाकृतनीशारइतिप्रयोगः । ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणांअर्धोरुकं अर्धोरुपिधायिकंवस्त्रंतच्चंडातकंस्यात् । एकं । "परकर. लहंगाइतिख्यातस्य" ऊर्वोरर्धमर्द्धोरु तत्रस्थितत्वाल्लक्षणयावस्त्रमप्यर्धोरु स्वार्थेकम् । यत्आप्रपदंपादाग्रपर्यंतंप्राप्नोतिवस्त्रादिततआप्रपदीनं । त्रिषु । एकं ॥ ११९ ॥

वितानं । उल्लोचः । द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिबद्धस्य चंद्रकाख्यस्य वाससः । "चांदवाइतिख्यातस्य ।" पुंसिवितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे । एकं । "दूष्यमितितालव्यमध्यमपि" । आद्यशब्दात्पटकुटी । "डेराराहुटी" इत्यादि । प्रतिसीरा । जवनिका । "यमनिका" तिरस्करिणी । "तिरस्कारिणी ।" त्रयंजवनिकायाः । पडदा "कनाथ" इतिख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म । अंगसंस्कारः । द्वे कुंकुमादिनाशरीरे संस्कारमात्रस्य । "परिमलवर्जनार्थाक्रियापरिकर्म । प्रतिकर्मेतिक्वचित्पाठः । मार्ष्टिः । मार्जना । मृजा । प्रोक्षणादिनादेहनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्तनं ।

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्मांगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥ उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोथ प्रबोधनं ॥ अनुबोधः पत्रलेखा पत्रांगुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

उत्सादनं । द्वे पिष्टादिनाशरीरमलापकरणस्य । आप्लावः । आप्लवः ॥ १२१ ॥ स्नानं । त्रीणिस्नानस्य । चर्चा । चार्चिक्यं । स्थासकः । त्रीणिचंदनादिना देहविलेपविशेषस्य । उटीइतिख्यातस्य । चर्चिकैवचार्चिक्यं ।" प्रबोधनं । अनुबोधः । द्वयंगतगंधस्य । पुनर्गंधव्यक्तीकरणे । यथाकस्तूरिकादेर्मद्यादिना । पत्रलेखा । पत्रांगुलिः । द्वे कस्तूरिकाकेशरादिनाकपोलादौरचितपत्रवल्ल्याः । पत्राकृतिर्लेखापत्रलेखा । कलिंगादिदेशेषुप्रसिद्धेयं ॥ १२२ ॥

तमालपत्रं । तिलकं । चित्रकं । विशेषकं । चत्वारिललाटेकस्तूर्यादिनाकृततिलकस्य । "तमालस्तिलकेखड्गइतिविश्वात्तमालइत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयंतिलकमितितुरीयंविशेषकमितिचद्वे नस्त्रियां । किंतुपुन्नपुंसकयोः । कुंकुमं ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म । अग्निशिखं । वरं । बाल्हीकं । "बाल्हिकं । बाह्लीकंबाह्लिकंधीर हिंगुनोर्नाश्वदेशयोरितित्रिकांडशेषः ।" पीतनं । रक्तं । संकोचनं । पिशुनं । धीरं । लोहितचंदनं । एकादशकुंकुम

तमालपत्रतिलकचित्रकाणिविशेषकं ॥ द्वितीयंचतुरीयंचनस्त्रियामथकुंकुमं ॥ १२३ ॥
काश्मीरजन्माग्निशिखंवरंबाह्लीकपीतने ॥ रक्तसंकोचपिशुनंधीरंलोहितचंदनं ॥ १२४ ॥
लाक्षाराक्षाजतुक्लीबेयावोलक्तोद्रुमामयः ॥ लवंगंदेवकुसुमंश्रीसंज्ञमथजायकं ॥ १२५ ॥

स्य । रक्तनील्यादिरंजिते कुंकुमइतिहैमः । संकोचोमीनभेदेचबुधेक्लीबंतुकुंकुमइतिविश्वमेदिन्यौ । पिशुनं कुंकुमेपिचेतिमेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा । राक्षा । जतु । यावः । अलक्तकः । द्रुमामयः । षट्कंलाक्षायाः । "नलक्तोस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयोद्रुमामयः ।" लवंगं । देवकुसुमं । श्रीसंज्ञं । त्रीणिलवंगस्य । देवानांकुसुमं कुसुमेषुदेवइवदेवयोग्यंकुसुमंवा । श्रीसंज्ञंलक्ष्मीपर्यायनामकं । जायकं ॥ १२५ ॥

कालीयकं । कालानुसार्यं । त्रयंजायकाख्यगंधद्रव्यस्य । पीतचंदनइतिख्यातस्य । जयतिगंधांतरं जायकं । कालीयकंचकालेयंवर्णकंकांतिदायक मितिव्याडिः । वंशिकं । " वंशकं । अगुरु । राजार्हं । लोहं । कृमिजं । जोंगकं ॥ १२६ ॥ कालागुरु । सप्तकंसमार्थकं । कृष्णागुरुणः पर्यायाइत्यर्थः " नगुरुर्यस्मातदगुरुः । अगुरुर्जोंगकेलघाविति हैमादगुरुःपुंस्यपि । अगरुरितिकचित् । लोहोऽस्त्रीशस्त्रकेलौहेजांगकेसर्वतैजसइतिमेदिनीकोशाल्लोहं पुंस्यपि । " अगरुइत्यस्ययच्छब्देनसंबंधःस्यादित्यस्यत्वंतत्वाडुत्तरेणसंबंधः । यदगुरुमल्लिगंधि सामंगल्यास्यादित्येकं । "अत्रजोंगकांतानिअगुरु

कालीयकंचकालानुसार्यंचाथसमार्थकं ॥ वंशिकागुरुराजार्हलोहंकृमिजजोंगकं ॥ १२६ ॥ कालागुर्व गुरुस्यात्तुमंगल्यामल्लिगंधियत् ॥ यक्षधूपःसर्जरसोरालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥ बहुरूपोप्यथवृकधूपकृ त्रिमधूपकौ ॥ तुरुष्कःपिंडकःसिह्लोयावनोप्यथपायसः ॥ १२८ ॥

णः । कालागुर्वादिद्वयंकृष्णागुरुणः । त्वित्यत्रतदितिपाठ स्तत्रयदगुरुमल्लिगंधितन्मंगल्येत्यर्थः । यक्षधूपः । सर्जरसः । रालः । सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहु रूपः । पंचधूपस्य " राळइतिख्यातस्य । अरालइतिवा । रालःसर्जरसोरालोधूपकोवन्हिवल्लभइतिरभसः । वृकधूपः । कृत्रिमधूपकः । द्वे अनेकपदार्थ कृतधूपस्य । तुरुष्कः । पिंडकः । सिह्लः । यावनः । चत्वारिसिल्हाख्यगंधद्रव्यस्य । "ऊद· लोबानइतिख्यातस्य " पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासः । वृकधूपः । श्रीवेष्टः । "श्रीपिष्टः । सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताह्वयइतिरभसः ।" सरलद्रवः । पंचसरलद्रवस्य । " विशेषनामकधूपइतिख्यातस्य । पयसोद्रुमस्यक्षीरस्यवाविकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । पायसस्तुक्लीबपुंसोःश्रीवासपरमान्नयोरितिमेदिनी । मृगनाभिः । मृगमदः । कस्तूरी । त्रयंकस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । मृगनाभिर्मृगमदोमृगःकस्तूरिकापिचेतिमाधवः । मदोरेतसिकस्तूर्यामितिमेदि

श्रीवासोवृकधूपोपिश्रीवेष्टसरलद्रवौ॥ मृगनाभिर्मृगमदःकस्तूरीचाथकोलकं॥ १२९॥

कंकोलकंकोशफलमथकर्पूरमस्त्रियां॥ घनसारश्चंद्रसंज्ञःसिताभ्रोहिमवालुका॥ १३०॥

नी । मुख्यराट्क्षत्रियोनाभिःपुंसिप्राण्यंगकेद्वयोः । चक्रमध्येप्रपानेचस्त्रियांकस्तूरिकामदइतिरभसः ।" कोलकं । कोरकं । कोरकोऽस्त्रीकुड्मलेस्यात्कंकोलकमृणालयोरितिमेदिनी ॥ १२९ ॥ कंकोलकं । कोशफलं । त्रीणिकंकोळ· गवलाइतिख्यातस्य । कर्पूरं । घनसारः । चंद्रः । सिताभ्रः । सिताभइत्यपि । हिमवालुका । पंचकर्पूरस्य । चंद्रसंज्ञश्चंद्रपर्यायनामकः । पुंसिकर्पूरः ॥ १३० ॥

गंधसारः । मलयजः । भद्रश्रीः । चंदनः । चत्वारिचंदनस्य । "मलयागुरु । मैलागिरिइतिख्यातस्य ।" भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकंधवलशीत
लचंदनविशेषस्य । गोशीर्षकमित्येकंउत्पलगंधिचंदनस्य हरिचंदनमित्येकं कपिलवर्णचंदनस्य । एवंत्रयोभेदाः । तिलपर्णेवृक्षभेदेजातातैलपर्णी ।
स्वार्थेकन् । तैलपर्णगोशीर्षौगिरी आकरावस्येतिस्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी । पत्रांगं । रंजनं । रक्तचंदनं । कुचंदनं । पंच रक्तचंदनस्य । "ति

गंधसारोमलयजोभद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियां ॥ तैलपर्णिकगोशीर्षेहरिचंदनमस्त्रियां ॥ १३१ ॥
तिलपर्णीतुपत्रांगंरंजनंरक्तचंदनं ॥ कुचंदनंचाथजातीकोशजातीफलेसमे ॥ १३२ ॥

लपर्णीनदीआकरोऽस्यास्तिअच् । ङीष्च ।" जातीकोशं । जातीफलं । जातिकोशंजातिफलमित्यपिपाठः । जातिः । जातीवा । कोशं । फलं ।
इतिपृथगपि । जातिर्जातिफलेपिचेतिरभसः । कोशोऽस्त्रीकुड्मलेपत्रेदिव्येखड्गपिधानके । जातिकोशेइतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलंलाभेजाति
कोशेबाणाग्रेफलकेपिचेतिरुद्रः । द्वे जायफळइतिख्यातस्य ॥ १३२ ॥

कर्पूरादिभिः समभागैः पिंडीकृतोलेपविशेषोयक्षकर्दमइत्येकं । "कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलघुसृणानिच । एकीकृतमिदंसर्वंयक्षकर्दमइष्यतइति व्याडिः । घुसृणंकेशरं । अन्यत्स्पष्टं । कुंकुमागरुकस्तूरीकर्पूरंचंदनंतथा । महासुगंधिरित्युक्तंनामतोयक्षकर्दमइतिधन्वंतरिः ।" गात्राऽनुलेपनी । वर्त्तिः । वर्णकं । विलेपनं । चत्वारि "गात्रानुलेपयोग्यस्य । पिष्टघृष्टसुगंधिद्रव्यस्य । उटणेंइतिख्यातस्य । गात्रानुलेपनीवर्तिर्विगंध्यथविलेपनं ।

कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमः ॥ गात्रानुलेपनीवर्तिर्वर्णकंस्याद्विलेपनं ॥ १३३ ॥
चूर्णानिवासयोगाःस्युर्भावितंवासितंत्रिषु ॥ संस्कारोगंधमाल्याद्यैर्यःस्यात्तदधिवासनं ॥ १३४ ॥

वर्णकंचाथविच्छित्तिःस्त्रीकषायोंगरागकइतिरभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयंघृष्टचंदनादिलेपमात्रस्य ।" ॥ १३३ ॥ चूर्णं । वासयोगः । द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । "वासेसुगंधिकरणे योगउपायोवासयोगः ।" भावितं । वासितं । द्वे गंधद्रव्येणवासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गंधमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः । "वस्त्रतांबूलादीनां ।" सौरभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकं ॥ १३४ ॥

माल्यं । माला । स्रक् । त्रयंमूर्ध्निधृतायाःकुसुमावलेः । उपचारादन्यत्रापिप्रयोगः । केशमध्येधृतामालागर्भकइत्युच्यते । एकं । यन्माल्यंशिखायां लंबमानंतत्प्रभ्रष्टकमित्येकं । पुरोन्यस्तं ललाटपर्यंतंक्षिप्तं ललामकमित्येकं ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कंठादृजुलंबिसरलंलंबमानंतत्प्रालंबमित्येकं । यन्माल्यंतिर्यगुपवीतमनृजुउरसिक्षिप्तंतत्वैकक्षिकमित्येकंचतुरक्षरं । "विकक्षमुरस्तत्रभवंवैकक्षकमित्यपि ।" आपीडः । शेखरः । द्वे शिखास्वन्यस्त माल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना । परिस्यंदः । द्वे माल्यादिरचनायाः । "परिस्पंदइत्यपिपाठः ।" आभोगः । परिपूर्णता । द्वे सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः ।

माल्यंमालास्रजौमूर्ध्निकेशमध्येतुगर्भकः ॥ प्रभ्रष्टकंशिखालंबिपुरोन्यस्तंललामकं ॥ १३५ ॥ प्रालंबमृजुलंबि स्यात्कंठाद्वैकक्षिकंतुतत् ॥ यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसिशिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥ रचनास्यात्परिस्यंदआभोगःपरि पूर्णता ॥ उपधानंतूपबर्हःशय्यायांशयनीयवत् ॥ १३७ ॥ शयनंमंचपर्यंकपल्यंकाःखट्वयासमाः ॥ गेंदुकःकंदु कोदीपःप्रदीपःपीठमासनं ॥ १३८ ॥

उपधानं । उपबर्हः । द्वे उच्छीर्षस्य । "उशीइतिख्यातस्य" उपधीयते आरोप्यतेशिरोत्र उप धानं । शय्या । शयनीयं ॥ १३७ ॥ शयनं । त्रीणिशय्यायाः । वदितिउत्तरेणसमत्वद्योतनाय । मंचः । पर्यंकः । पल्यंकः । खट्वा । चत्वारिखट्वायाः । पलंग बाजइतिख्यातायाः" गेंदुकः । "गेंडुकः । गंडूकः ।" कंदुकः । द्वे चेंडूइतिख्यातस्य । क्रीडाकारणस्य । "गिरदी. गालउशीइतिख्यातस्येति केचित् ।" दीपः । प्रदीपः । द्वे दीपस्य । पीठं । आसनं । द्वे "विष्टरःपीठमस्त्रियामितित्रिकांडशेषः ।" ॥ १३८ ॥

समुद्गकः । संपुटकः । द्वे संपुटस्य । "उबा. चौफुलाइत्यादिख्यातस्य ।" प्रतिग्राहः । "प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहःस्वीकरणेसैन्यपृष्ठेपतद्ग्रहे । विप्रेभ्योविधि वद्देयेतद्ग्रहेचग्रहांतरइतिमेदिनी ।" पतद्ग्रहः । द्वे "पिकदानीइतिख्यातस्य ।" प्रसाधनी । कंकतिका । द्वे गजदंतादिरचितायाः केशमार्जन्याः । फणीइतिख्यातायाः । कंकतंतुप्रसाधनमितिक्लीबकांडेऽमरमाला । पिष्टातः । पटवासकः । द्वे बुकाइतिख्यातस्यचूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः । मुकुरः । "मकुरः । मकुरःस्यान्मकुरवद्दर्पणेबकुलद्रुमे । कुलालदंडे इतिमेदिनी । मंकुरइत्यपिकेचित् ।" आदर्शः । त्रीणि दर्पणस्य । "आरसाइति

समुद्गकःसंपुटकःप्रतिग्राहःपतद्ग्रहः॥ प्रसाधनीकंकतिकापिष्टातःपटवासकः ॥ १३९ ॥
दर्पणेमुकुरादर्शौव्यजनंतालवृंतकं॥ ॥ इतिमनुष्यवर्गः॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥
संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥ वंशोन्ववायःसंतानोवर्णाःस्युर्ब्राह्मणादयः॥ १ ॥

ख्यातस्य ।" साहचर्याद्दर्पणःपुंस्येव । आदर्शोदर्पणः प्रोक्तइत्यमरमाला ।" व्यजनं । तालवृंतकं । द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुर नेनव्यजनं ॥ ॥ इतिमनुष्यवर्गः ॥ ॥ ७ ॥ संततिः । गोत्रं । जननं । कुलं । अभिजनः । अन्वयः । वंशः । अन्ववायः । संतानः । नव वं शस्य । तत्रसंततिःस्त्री । ब्राह्मणादयोवर्णाःस्युः । एकं ॥ १ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकं । राजबीजी । राजवंश्यः । द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः । कुलसंभवः । द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः । "माहाकुलः ।" कुलीनः । आर्यः । सभ्यः । सज्जनः । साधुः । षट्संज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारोपिआश्रमशब्दवाच्याइत्यर्थः । एकं । "वनमेवप्रस्थः प्रदेशस्तत्रभवः वानप्रस्थः । अत्रभिक्षुर्यतिः ॥३ ॥ द्विजातिः । अग्रजन्मा । भूदेवः । वाडवः । विप्रः । ब्राह्म

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमितिस्मृतं ॥ राजबीजीराजवंश्योबीज्यस्तुकुलसंभवः ॥ २ ॥
महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥ ब्रह्मचारीगृहीवानप्रस्थोभिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोस्त्रीद्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥ विप्रश्चब्राह्मणोऽसौषट्कर्मायागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥
विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञःसन्सुधीःकोविदोबुधः ॥ धीरोमनीषीज्ञःप्राज्ञःसंख्यावान्पंडितःकविः ॥ ५ ॥

णः । षट्ब्राह्मणस्य । "वडवायांजातोवाडवः । वडवाद्विजयोषितीतिमेदिनी ।" असौब्राह्मणोयागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मास्यात् । तदुक्तं । ईज्याध्ययनदानानियाजनाध्यापनेतथा । प्रतिग्रहश्चतैर्युक्तःषट्कर्माविप्रउच्यतइति । एकं ॥ ४ ॥ विद्वान् । विपश्चित् । दोषज्ञः । सन् । सुधीः । कोविदः । बुधः । धीरः । मनीषी । ज्ञः । प्राज्ञः । "प्रज्ञः । प्रज्ञस्तुपंडितेवाच्यलिंगोबुद्धौतुयोषितीतिमेदिनी ।" संख्यावान् । पंडितः । कविः ॥ ५ ॥

धीमान् । सूरिः । कृती । कृष्टिः । लब्धवर्णः । विचक्षणः। दूरदर्शी । दीर्घदर्शी । द्वाविंशतिःपंडितस्य । विद्वांसौ । विपश्चितौ । संतौ । ज्ञौ । संख्यावंतौ । कृतिनौ । "संख्याविचारणास्यस्य संख्यावान् । लब्धोवर्णः स्तुतिर्येनलब्धवर्णः । दूरान्दूराद्वापश्यतीतिदूरदर्शी ।" श्रोत्रियः । छांदसः । द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिपद्यद्वयमत्रकेचित्पठंति । तदत्रत्यंनेत्युपेक्षितं । तस्येयं बालबोधार्थंव्याख्या । मीमांसकः । जैमिनीयः । द्वे

धीमान्सूरिःकृतीकृष्टिर्लब्धवर्णोविचक्षणः॥दूरदर्शीदीर्घदर्शीश्रोत्रियच्छांदसौसमौ॥ ६॥
मीमांसकोजैमिनीयेवेदांतीब्रह्मवादिनी ॥ वैशेषिकेस्यादौलूक्यःसौगतःशून्यवादिनि॥ १ ॥
नैयायिकस्त्वक्षपादःस्यात्स्याद्वादिकआर्हकः ॥ चार्वाकलौकायतिकौसत्कार्येसांख्यकापिलौ॥ २॥

मीमांसाशास्त्रवेत्तुः वेदांती। ब्रह्मवादिनी। द्वे वेदांतशास्त्रज्ञस्य। वैशेषिकः । औलूक्यः । द्वे सप्तपदार्थवादिनः। सौगतः । शून्यवादी । द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलंबिनोनास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैयायिकः । अक्षपादः । आक्षपादोवा । द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । स्याद्वादिकः । आर्हकः । द्वे मोक्षोऽस्तिस्यान्नास्तिस्यादिति वादिनः । चार्वाकः। लौकायतिकः । लोकायतिकोवा । द्वे देहात्मवादिनोबौद्धस्य। सांख्यः। कापिलः। द्वे तदेवेदं कार्यंजगदितिमानिनः। सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥

उपाध्यायः। अध्यापकः। द्वे "उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः। अध्यापयतीत्यध्यापकः।" निषेकोगर्भाधानं। आदिनापुंसवनादि। तस्यकर्मणःकर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात्। एकं। मंत्रोवेदस्तस्यव्याख्याकृत्आचार्यःस्यात्। एकं। व्याख्यालक्षणंतु। पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना। आक्षेपोथसमाधानंव्याख्यानंपंचलक्षणमित्युक्तं। अध्वरे यागविषये यऋत्विजामादेष्टा सव्रती॥ ७॥ यष्टा। यजमानः। इतित्रयेणोच्यते "आ दिष्टीत्यपिपाठः।" व्रतिनौ। यष्टारौ। सयजमानः सोमवतियागे आदिष्टादीक्षितइत्युच्यते। एकं। इज्याशीलः। यायजूकः। द्वे यजनशीलस्य

उपाध्यायोध्यापकोऽथस्यान्निषेकादिकृद्गुरुः॥ मंत्रव्याख्याकृदाचार्यआदेष्टात्वध्वरेव्रती॥ ७॥
यष्टाचयजमानश्चससोमवतिदीक्षितः॥ इज्याशीलोयायजूकोयज्वातुविधिनेष्टवान्॥ ८॥
सगीष्पतीष्ट्यास्थपतिःसोमपीथीतुसोमपाः॥ सर्ववेदाःसयेनेष्टोयागःसर्वस्वदक्षिणः॥ ९॥

"पुनःपुनः भृशंवायजतेयायजूकः।" विधिनासोमेनयजतेत्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागंकृतवान् सयज्वास्यात्। एकं। यज्वानौ। ॥ ८॥ यः गीष्पतीष्ट्याबृहस्पतिसवविधिनाइष्टवान्सस्थपतिरित्युच्यते। वाजपेयेनष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेतेतितद्विधिः। एकं। सोमपीथी। "सोमपीति। सोमपीवी।" सोमपाः। "सोमपः। द्वे सोमयाजिनः। सोमपीथिनौ "सर्वदाऽयंदीक्षितस्तुतत्कालं।" येनसर्वस्वदक्षिणोविश्वजिन्नामायागइष्टः ससर्ववेदाःस्यात्। एकं। "सर्वस्वंदक्षिणायत्र। सर्ववेदयतिसर्ववेदाः। विद्लृलाभे" सर्ववेदसौ॥ ९॥

सांगेशिक्षाद्यंगोपेतेप्रवचनेवेदेअधीतीकृताध्ययनोनूचानइत्येकं । योनूचानोगुरोःसकाशात् गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तये लब्धानुज्ञः समावृत्तःस्यात् । एकं । अभिषवेस्नानेकृतेसतिसुत्वास्यात् । सुयजोर्ङ्वनिबितिसुनोतेर्भूतेङ्वनिप् । सुतवान् । सुत्वा । सुत्वानौ । अभिषवःस्नपनेपीडनस्नानेसुरासंधानेच ॥ १० ॥ छात्रः । अंतेवासी । "अंतवासीत्यपि । शिष्यः । त्रीणिगुरोर्दोषाच्छादनं छात्रंतच्छीलमस्यछात्रः । अंतेसमीपे वस्तुंशीलमस्यांतेवासी ।" शैक्षाः । प्राथमकल्पिकाः । द्वे आरब्धाध्ययनानांबटूनांशिक्षालभंतेतेशैक्षाः । प्रथमकल्पः आद्यारंभः प्रयोजनं येषांतेप्राथमकल्पिकाः । एकःसमानो

अनूचानःप्रवचनेसांगेधीतीगुरोस्तुयः॥ लब्धानुज्ञःसमावृत्तःसुत्वात्वभिषवेकृते ॥ १० ॥ छात्रांतेवासिनौशिष्ये शैक्षाःप्राथमकल्पिकाः॥ एकब्रह्मव्रताचारामिथःसब्रह्मचारिणः॥ ११ ॥ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवःश्चितवानग्निमग्निचित्॥ पारंपर्योपदेशेस्यादैतिह्यमितिहाव्ययं॥ १२॥

ब्रह्मव्रताचारोवेदव्रताचरणं येषांते । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथःपरस्परंसब्रह्मचारिणइत्युच्यंते । चरणेब्रह्मचारिणीतिसमानस्यसभावः । एकं ॥ ११ ॥ एकःसमानोगुरुर्येषांते परस्परं सतीर्थ्याःस्युः । समानतीर्थेवासीतियत्प्रत्ययः । तीर्थेयेइतिसमानस्यसः । एकं । योऽग्निंचितवान्सोऽग्निचित् । एकं । कृताग्निचयनस्य । ऐतिह्यं । इतिह द्वयं पारंपर्येणलोकपरंपरयायउपदेशस्तस्मिन् । इतिहेत्यव्ययं ॥ १२ ॥

यत्प्रथमं ज्ञानं सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रंथस्य पाणिनेरुपज्ञा । एकं । ज्ञात्वा य आरंभः स उपक्रमः । यथा ग्रंथस्योपक्रमः । ज्ञानपूर्वक आरंभ इत्यर्थः । एकं । यज्ञः । सवः । अध्वरः । यागः । सप्ततंतुः । मखः । क्रतुः । सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पाठादयः पंच ब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः । एकं । तत्र पाठो विधिना वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अन्नादिना तोषणं स मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितॄणां मन्नोदकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः बलिहरणं स भूतयज्ञः । "पठनं पाठः भावे घञ् । मनुः । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति ।" ॥ १४ ॥ समज्या । परिषत् । गोष्ठी । सभा । समितिः । संसत् । आस्थानी । आस्थानं । सदः । नव सभायाः । परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सांतं क्लीबे । स्त्रीत्वे तु सदाः । "समजंति गच्छंत्यस्यां समज्या । गावो नेकावाचस्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी । सह सम । नावा भांत्यस्यां सभा । संयंति गच्छंत्यस्यां समितिः । संसीदंत्यस्यां संसत् । आतिष्ठंत्यस्यामास्थानी । सीदंत्यस्यां सदः ।" ॥ १५ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारंभ उपक्रमः ॥ यज्ञः सवोध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥
पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ॥ एते पंच महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
समज्या परिषद्गोष्ठी सभा समिति संसदः ॥ आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकं । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोरर्पितं दीर्घकाष्ठं प्राग्वंश इति केचित् । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रियाकलापं ये पश्यंति ते सदस्याः । "ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः ।" एकं । सभासदः । सभास्तारा: । सभ्याः । सामाजिकाः । चत्वारि सभ्येषु । "सभां स्तृणंति सभास्ताराः । स्तृञ् आच्छादने । सभायां साधवः सभ्याः । समाजं रक्षंति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्वित् ऋत्विगध्वर्युः । एकं । सामविदुद्गाता । एकं । ऋग्वेदवित् होता । एकं । धनैर्वार्याः यजमानेन धनादिदत्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः । याजकाः । द्वे "आग्नीध्र आद्यो येषां आद्यशब्दाद्ब्र

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥ आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वरे ॥ चषालो यूपकटकः कुंबा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

ह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वादयः षोडश । ऋतौ यजंति ते ऋत्विजः । कात्यस्तु वृताः कुर्वंति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च त इति ॥ १७ ॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते । एकं । वेदीत्यपि । स्थंडिलं । चत्वरं । द्वे यज्ञार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः । यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठविकारश्चषालः स्यात् । एकं । यागभूमावंत्यजादिदर्शनवारणाय सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुंबा स्यात् । "एकं स्त्रियां" ॥ १८ ॥

यूपाग्रं । तर्म । द्वे यूपाग्रे । तर्मणी । निर्मंथ्यदारुणिअग्निसिद्ध्यथ निर्मंथनीयेकाष्ठे अरणिरित्येकंस्त्रीपुंसयोः । "अरणीतिस्त्रियां ।" दक्षिणाग्निः । गार्हपत्यः । आहवनीयः । एतेत्रयोऽग्नयःअग्निविशेषाःस्युः । एकैकं । "क्वचित्तुत्रयाणांद्वंद्वःपठ्यते ।"॥ १९॥ इदमग्नित्रयंत्रेतास्यात् । एकं । "त्रित्वंइता" त्रेताग्नी । त्रेते । मंत्रादिनासंस्कृतोऽग्निःप्रणीतइत्येकं । समूह्यः । परिचाय्यः । उपचाय्यः । एतेत्रयः अग्नौप्रयोगोस्तियेषांतेअग्निधारणार्थे

यूपाग्रंतर्मनिर्मंथ्यदारुणित्वरणिर्द्वयोः॥ दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौत्रयोऽग्नयः॥ १९ ॥
अग्नित्रयमिदंत्रेताप्रणीतःसंस्कृतोऽनलः॥ समूह्यःपरिचाय्योपचाय्यावग्नौप्रयोगिणः॥ २० ॥
योगार्हपत्यादानीयदक्षिणाग्निःप्रणीयते॥ तस्मिन्नानाय्योऽथाग्नायीस्वाहाचहुतभुक्प्रिया॥ २१ ॥

स्थलविशेषेप्रयुक्ताः ॥२० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्ययोदक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेश्यते तत्रआनाय्यइत्येकं । अग्नायी । स्वाहा । हुतभुक्प्रिया । त्रयमग्नेःप्रियायां । अस्यस्वाहाशब्दस्यनाव्ययत्वं द्रव्यवाचित्वात् । अतएवस्वाहांतुदक्षिणेपार्श्वेइतिप्रयोगःसंगच्छते ॥ २१ ॥

अग्निसमिंधनेसमित्प्रक्षेपेणवन्हिज्वलनेयाऋक्प्रयुज्यतेसासामिधेनी धाय्याचस्यात् । द्वे गायत्र्युष्णिगित्यादिछंदःस्यात् । एकंसांतंक्लीब । हव्यपाके ऽग्निमुखेहूयमानेऽन्नेचरुरित्येकं । "हव्यस्यपाकःहव्यपाकः । अनवस्रावितांतरूष्मपाकओदनश्चरुरितियाज्ञिकाः । चर्यतेभक्ष्यतइतिचरुः । मीमांसकैरपित्रिवृच्चर्वधिकरणे ऽन्नपरत्वंचरुशब्दस्याभ्युपगतं । विश्वप्रकाशेतु । चरुर्भांडेचहव्यान्नइत्यनेकार्थतोक्ता । अथपुमान्चरुर्हव्यान्नभांडयोरिति मेदिनीच ।" ॥ २२ ॥ शृतंपक्वंचतदुष्णंचतस्मिन्क्षीरेदधियोगतोयाविकृतिःसाआमिक्षास्यात् । एकं । मृगचर्मणारचितंयद्व्यजनंतद्धवित्रमित्येकं ।

ऋक्सामिधेनीधाय्याचयास्यादग्निसमिंधने ॥ गायत्रीप्रमुखंछंदोहव्यपाकेचरुःपुमान् ॥ २२ ॥
आमिक्षासाशृतोष्णेयाक्षीरेस्याद्दधियोगतः ॥ धवित्रंव्यजनंतद्यद्रचितंमृगचर्मणा ॥ २३ ॥
पृषदाज्यंसदध्याज्येपरमान्नंतुपायसं ॥ हव्यकव्येदैवपित्र्येअन्नेपात्रंस्रुवादिकं ॥ २४ ॥

"धुवित्रमित्यपि" ॥ २३ ॥ दधियुक्तेघृतेपृषदाज्यमित्येकं । "पृषातकं । पृषातकंसदध्याज्येपृषदाज्यंतदुच्यतइतिहेमचंद्रः ।" परमान्नं । पायसं । द्वेक्षीरान्नस्य । दैवपित्र्येदेवपितृसंबंधिनिअन्नेक्रमेणहव्यकव्येस्यातां । "हूयंतेप्रीण्यंतेदेवायेनहव्यं । कूयतेपितृभ्यःकव्यं । कुशब्दे ।" देवेभ्योदीयमानमन्नंहव्यं । पितृभ्योदीयमानमन्नंकव्यमित्यर्थः । "पैत्रमित्यपि । तस्येदमित्यण् ।" एकैकं । स्रुवचमसादिकंपात्रंस्यात् । एकं ॥ २४ ॥

ध्रुवा । उपभृत् । जुहूः । एतेत्रयःस्रुचोभेदाः । स्त्रियः । स्रुवः एकंपुंसि । "अत्रयथास्रुवशब्दस्यरूपभेदात्पुंस्त्वेसिद्धेनेतिपुंस्त्वविधिस्तथापूर्वत्रस्त्रियइतिस्त्रीत्वविधिरपिबोध्यः । स्रुवाद्वयोर्होमपात्रेशल्लकीमूर्वयोस्त्रियामितिमेदिनीकोशेस्त्रीलिंगोपिदृश्यते ।" क्रतौयः पशुरभिमंत्र्यहतः असौउपाकृतः स्यात् । एकं । "उपक्रियतेहिंस्यतइत्युपाकृतः ।" ॥ २५ ॥ परंपराक । शमनं । "शसनं ससनंचेत्यपि" प्रोक्षणं । त्रयंवधार्थकं । यज्ञियपशुहनन

ध्रुवोपभृज्जुहूर्नातुस्रुवोभेदाःस्रुचःस्त्रियः ॥ उपाकृतःपशुरसौयोऽभिमंत्र्यक्रतौहतः ॥ २५ ॥
परंपराकंशमनंप्रोक्षणंचवधार्थकं ॥ वाच्यलिंगाःप्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिताहते ॥ २६ ॥
सान्नाय्यंहविरग्नौतुहुतंत्रिषुवषट्कृतं ॥ दीक्षांतोऽवभृथोयज्ञेतत्कर्मार्हंतुयज्ञियं ॥ २७ ॥

वाचीत्यर्थः । प्रमीतः । उपसंपन्नः । प्रोक्षितः । त्रीणियागार्थहतेपशुमात्रेवाच्यलिंगानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः । सान्नाय्यंस्यात् । एकं । अग्नौहुतं याज्यादि वषट्कृतंस्यात् । तत्रिषुवाच्यलिंगं । एकं । "वषडितिमंत्रोपलक्षणं । वषणमंत्रेणकृतंप्रक्षिप्तं ।" यज्ञेदीक्षांतःदीक्षायाःसमापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अवभृथः । एकं । तत्कर्मार्हंयज्ञकर्मयोग्यंवस्तु "द्विजद्रव्यादि ।" यज्ञियं । एकंत्रिषु ॥ २७ ॥

यत्क्रतुकर्मतदिष्टंस्यात् । "क्रतुर्यज्ञः । कर्मदानं । एकाग्निकर्महवनंत्रेतायांयच्चहूयते । अंतर्वेद्यांचयद्दानमिष्टंतदभिधीयतइतिमनुः ।" एकं । खातं वापीकूपादि आदिनादेवालयादियत्कर्मतत्पूर्तंस्यात् । एकं । "पुष्करिण्यःसभावापीदेवतायतनानिच । आरामश्चविशेषेणपूर्तंकर्मविनिर्दिशेदिति स्मृतिः ।" यज्ञशेषेपुरोडाशादौअमृतमित्येकं । भोजनशेषेदेवपित्रादिभुक्तशेषेविघसइत्येकं । यन्मनुः । विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः ।

त्रिष्वथक्रतुकर्मेष्टंपूर्तंखातादिकर्मयत्॥ अमृतंविघसोयज्ञशेषभोजनशेषयोः॥ २८॥
त्यागोविहापितंदानमुत्सर्जनविसर्जने॥ विश्राणनंवितरणंस्पर्शनंप्रतिपादनं॥ २९॥
प्रादेशनंनिर्वपणमपवर्जनमंहतिः॥ मृतार्थंतदहेदानंत्रिषुस्यादौर्ध्वदेहिकं॥ ३०॥

विघसोभुक्तशेषःस्यादग्निशेषमथामृतमिति ॥ २८ ॥ त्यागः । विहापितं । दानं । उत्सर्जनं । विसर्जनं । विश्राणनं । वितरणं । स्पर्शनं । प्रतिपादनं ॥ २९ ॥ प्रादेशनं । निर्वपणं । अपवर्जनं । अंहतिः । त्रयोदशदानस्य । तत्रअंहतिःस्त्री । मृतार्थंमृताय तदहे दानंमरणदिनमारभ्यदशाहपर्यंतंपिंडादिदानंऔर्ध्वदेहिकंस्यात् । "और्ध्वदैहिकमित्युभयपदवृद्धिरपि ।" तत्त्रिषु । स्त्रियांतुऔर्ध्वदेहिकी । क्रिया । "तदहर्दानमित्यपिपाठः ।"॥३०॥

पितृदानं । निवापः । द्वे पितॄनुद्दिश्ययद्दानंक्रियतेतच्छास्त्रतः तत्कर्मपितृसंबंधिकर्मश्राद्धंस्यात् । श्रद्धाऽस्तियत्रतच्छ्राद्धं । प्रज्ञाश्रद्धेतिणः । मासिके ऽमावास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकं । अन्होऽष्टमोंशःकुतपःस्यात् । अंशशब्दोत्रमुहूर्तपरः । मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वंमुहूर्तान्नवमादधः सकालःकुतपोज्ञेयइत्युक्तेः । दिवसस्याष्टमेभागेमंदीभवतिभास्करे । सकालःकुतपोज्ञेयइतिशातातपः । "क्लीबेतुकुतपं । शब्दरत्नावल्यांतु कुतुपइतिह्युकारोपि ।" ॥३१॥ पर्यैषणा । परीष्टिः । श्राद्धेद्विजभक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा । गवेषणा । द्वे धर्मादिमार्गणस्य । "चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपिमतं ।" सनिः । अ

पितृदानंनिवापःस्याच्छ्राद्धंतत्कर्मशास्त्रतः॥ अन्वाहार्यंमासिकेंशोऽष्टमोऽन्हःकुतपोऽस्त्रियां॥ ३१ ॥
पर्यैषणापरीष्टिश्चाऽन्वेषणाचगवेषणा॥ सनिस्त्वध्येषणायाच्ञाऽभिशस्तिर्याचनाऽर्थना॥ ३२ ॥
षट्तुत्रिष्वर्घ्यमर्घार्थेपाद्यंपादायवारिणि ॥ क्रमादातिथ्यातिथेयेअतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि॥ ३३ ॥

ध्येषणा । द्वे यत्गुर्वादेःक्वचिदर्थेप्रार्थनयानियोजनंतत्र । याच्ञा । अभिशस्तिः । "अभिषस्तिः ।" याचना । अर्थना । चत्वारियाचनायाः । याच्ञेत्यत्रचकारञकारसंयोगः ॥३२॥ षडिति अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकागंतवइतिषट्शब्दावाच्यलिंगाइत्यर्थः । अर्घःपूजोपचारस्तदर्थेवारिणिजले अर्घ्यमित्येकं । पादायपादार्थेवारिणिपाद्यं । एकं । अतिथ्यर्थे आतिथ्यमित्येकं । अत्रातिथौयत्साधुतत्रआतिथेयमित्येकं॥ ३३ ॥

आवेशिकः। आगंतुः। अतिथिः। गृहागतः। चत्वारिगृहागतस्य। नापुमान्। "त्रिकांडशेषेतुप्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तं। स्त्रियांतुअतिथी।" दूराच्चोपगतंश्रांतंवैश्वदेवउपस्थितं। अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतइतिव्यासः। प्राघूर्णिकः। प्राघुणकः। द्वे अभ्यागतस्य। तिथिःपर्वोत्सवाः सर्वेत्यक्तायेनमहात्मना। सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुरितियमः। अभ्युत्थानं। गौरवं। द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४॥ पूजा। नमस्या। अपचितिः। सपर्या। अर्चा। अर्हणा। षट्पूजायाः। वरिवस्या। शुश्रूषा। परिचर्या। उपासना। "उपासनमित्यपि। उपासनंशराभ्यासे

स्युरावेशिकआगंतुरतिथिर्नागृहागते॥ प्राघूर्णिकःप्राघुणकश्चाभ्युत्थानंतुगौरवं॥ ३४॥ पूजानमस्याऽपचितिः सपर्याचार्हणाःसमाः॥ वरिवस्यातुशुश्रूषापरिचर्याप्युपासनां॥ ३५॥ व्रज्याऽटाऽट्याट्यापर्यटनंचर्यात्वीर्यापथेस्थितिः॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनमथमौनमभाषणं॥ ३६॥

प्युपास्तावासनेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।" चतुष्कमुपासनस्य। तत्रशुश्रूषाशब्दोगुरुसेवायांलाक्षणिकः। "परिचर्यातूपसर्यैतिभागुरिः।" ३५॥ व्रज्या अटा। अट्या। पर्यटनं। चत्वारिपर्यटनस्य। अटापर्यटनंभ्रमइतिरत्नकोशः। अट्येत्यत्रमूर्धन्यतालव्यसंयोगः। वृथाट्याखलुसातस्येतिप्रयोगः। ईर्यापथेध्यानमौनादिकेयोगमार्गेस्थितिश्चर्यास्यात्। एकं। चर्यात्वीर्यांविदुर्बुधाइतियंथांतरे। उपस्पर्शः। आचमनं। द्वे "उपस्पर्शःस्पर्शमात्रेस्नानाचमनयोरपीतिमेदिनी।" मौनं। अभाषणं। द्वे॥ ३६॥

प्राचेतसइत्यादिसार्धश्लोकःक्वचिदस्ति । तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रावरुणइत्यपि । वाल्मीकिः । "वल्मिकिरितिद्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपिवाल्मीकवल्मीकाविति त्रिकांडशेषः । वल्मिकइतिशब्दरत्नावल्यां ।" गाधेयादित्रयंविश्वामित्रस्य । "तत्रकौषिकइत्यपि" ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कंव्यासस्य ॥ आनुपूर्वी । आवृत् । परिपाटिः । "परिपाटीतिङीषंतापि" अनुक्रमः । पर्यायः । पंचकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमि

प्राचेतसश्चादिकविःस्यान्मैत्रावरुणिश्चसः ॥ वाल्मीकश्चाथगाधेयोविश्वामित्रश्चकौशिकः ॥ १ ॥
व्यासोद्वैपायनःपाराशर्यःसत्यवतीसुतः ॥ आनुपूर्वीस्त्रियांवावृत्परिपाटीअनुक्रमः ॥ पर्यायश्चाति
पातस्तुस्यात्पर्ययउपात्ययः ॥ ३७ ॥ नियमोव्रतमस्त्रीतच्चोपवासादिपुण्यकं ॥

तिपाठोवा । "आनुपूर्वमितिच । स्त्रियांवेतिपक्षेक्लीबता ।" आवृतःपरिपाटेश्चस्त्रीत्वं । "परिपाटीअनुक्रमइत्यत्रद्विवचनत्वान्नयण् ।" अतिपातः । पर्ययः । उपात्ययः । त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः । व्रतं । द्वे व्रतमात्रस्य । तच्चव्रतं उपवासचांद्रायणादियत्पुण्यकं तज्ज्ञेयं । "अथवाउपवासआदिर्यस्यकृच्छ्रचांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेस्तदुपवासादिव्रतंपुण्यकमित्येकमिति ।"

औपवस्तं । "उपवस्तमित्यपि । क्वचिदौपवस्त्रमितिपाठः । तत्रतृच्प्रत्ययांतादुपवस्तुरिदंकर्मेत्यर्थे तस्येदमित्यण् । उपोषणं । उपोषितमित्यपि । भावेक्तः ।" उपवासः । द्वे उपवासस्य । माषान्मधुमसूरांश्चवर्जयेदौपवस्तकइतिप्रयोगः । पृथगात्मतापृथक्स्वरूपत्वं विवेकःस्यात् । एकं । यथाचिज्जडयोर्विवेकइति ॥ ३८ ॥ वृत्तंसदाचारपालनंअध्ययनंवेदाभ्यासः तयोर्ऋद्धिःसंपत्तिः ब्रह्मवर्चसं । एकं । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजोब्रह्मवर्चसमितिस्वामी । पाठेवेदपठनेयोंजलिः सब्रह्मांजलिः । अध्ययनस्यादौहस्तयोर्हिप्रणवोच्चारपूर्वकमंजलिःक्रियते एकं । वेदपाठेविप्रुषोमुखात्

औपवस्तंतूपवासोविवेकःपृथगात्मता ॥ ३८ ॥ स्याद्ब्रह्मवर्चसंवृत्ताध्ययनर्द्धिरथांजलिः ॥
पाठेब्रह्मांजलिःपाठेविप्रुषोब्रह्मबिंदवः ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगासनेब्रह्मासनंकल्पेविधिक्रमौ ॥
मुख्यःस्यात्प्रथमःकल्पोऽनुकल्पस्तुततोऽधमः ॥ ४० ॥

निर्गतजलकणाब्रह्मबिंदवःस्युः । "विप्रुषइत्यपिपाठः ।" एकं ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगयोरासनेब्रह्मासनमित्येकं । एकतानेनमनसास्मरणंध्यानमुच्यते । चित्तवृत्तिनिरोधस्तुसद्भिर्योगइतिस्मृतः । कल्पः । विधिः । क्रमः । त्रयंनियोगशास्त्रस्य । यःप्रथमः कल्पः आद्योविधिः समुख्यःस्यात् । यथाव्रीहिभिर्यजेत । ततोमुख्यादधमोगौणः अनुकल्पःस्यात् । यथाव्रीह्यभावेनीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥

संस्कारपूर्वकंश्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणंस्यात् । एकं । उपाकर्मणि "संस्कारउपनयनं ।" पादग्रहणं । अभिवादनं । द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्यनमस्कार विशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः । परिव्राट् । कर्मंदी । पाराशरी । मस्करी । पंच संन्यासिनः । परिव्राजौ "कर्मंदेनप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीतेकर्मंदी । पाराशर्येण प्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीतेपाराशरी । मस्करोज्ञानंवेणुर्वास्यास्तिमस्करी ।" तपस्वी । तापसः । पारिकांक्षी । त्रयंतपोयुक्तस्य । 'पारि ब्रह्मज्ञानं कांक्षति

संस्कारपूर्वंग्रहणंस्यादुपाकरणंश्रुतेः ॥ समेतुपादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
भिक्षुःपरिव्राट्कर्मंदीपाराशर्यपिमस्करी ॥ तपस्वीतापसःपारिकांक्षीवाचंयमोमुनिः ॥ ४२ ॥
तपःक्लेशसहोदांतोवर्णिनोब्रह्मचारिणः ॥ ऋषयःसत्यवचसःस्नातकस्त्वाप्लुतोव्रती ॥ ४३ ॥

पारिकांक्षी ।" वाचंयमः । मुनिः । द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः क्लेशेऽनुद्विग्नोदांतःस्यात् । एकं । वर्णी । ब्रह्मचारी । द्वे ब्रह्मचारिणः । ऋषिः । स त्यवचाः । द्वे ऋषिसामान्यस्य । तद्भेदास्तुमहर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः योव्रतीवेदव्रतवान् । आप्लुतःस्नातः कृतसमावर्तनइतियावत्सःस्नातकइत्युच्य ते । "आप्लवव्रतीतिपाठोवा ।" यदाहुः । गुरवेतुवरंदत्वास्नायाद्वातदनुज्ञया । वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेववेति ॥ ४३ ॥

निर्जितःस्ववशस्थइंद्रियसमूहोयैस्तेयतिनः। यतयः। द्वे। योनियमवशात्भूमिविशेषेशेतेअसौस्थंडिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थांडिलः। द्वे विरजस्तमाः द्वयातिगः। द्वे सत्वैकनिष्ठेषुव्यासादिषु। "रजस्तमोभ्यांविगतः विरजस्तमाः।" पवित्रः। प्रयतः। पूतः। त्रयंपवित्रस्य। पाखंडः। सर्वलिंगी। द्वे बौद्धक्षपणकादिषुदुःशास्त्रवर्तिषु। "तत्रपाखंडः कवर्गद्वितीयमध्यः। पालनाच्चत्रयीधर्मःपाशब्देननिगद्यते। तंखंडयंतितेतस्मात्पाखंडास्तेनहेतुने

येनिर्जितेंद्रियग्रामायतिनोयतयश्चते॥ यःस्थंडिलेव्रतवशाच्छेतेस्थंडिलशाय्यसौ॥ ४४ ॥ स्थांडिलश्चाथविरजस्तमसःस्युर्द्वयातिगाः॥ पवित्रःप्रयतःपूतःपाखंडाःसर्वलिंगिनः॥ ४५ ॥ पालाशोदंडआषाढोव्रतेरांभस्तुवैणवः॥ अस्त्रीकमंडलुःकुंडीव्रतिनांसासनंवृषी॥४६॥ अजिनंचर्मकृत्तिःस्त्रीभैक्षंभिक्षाकदंबकं॥ स्वाध्यायःस्याज्जपःसुत्याऽभिषवःसवनंचसा॥ ४७॥

ति" ॥४५॥ व्रतेब्रह्मचारिणःपलाशसंबंधीदंडआषाढइत्युच्यते। एकं। वेणुसंबंधीदंडोरांभइत्येकं। कमंडलुः। कुंडी। द्वे व्रतिनांजलपात्रस्य। "क्लीबेकमंडलु। कुंडीस्त्रियां। जानपदेतिङीष्।" कुंड्यौ। व्रतिनांयदासनंसावृषी। एकं। वृसीतिपाठांतरं॥ ४६ ॥ अजिनं। चर्म। कृत्तिः। त्रीणिमृगादेश्चर्मणि। भिक्षाणांसमूहोभैक्षं। स्वाध्यायः। जपः। द्वे वेदाभ्यासस्य। "सुअतीवावृत्त्यास्वार्थंवाध्ययनंस्वाध्यायः।" सुत्या। अभिषवः। सवनं। त्रीणिसोमाभिषवस्य। तत्रसुत्याटाबंता। सुवंतिसोममस्यांसुत्या। संज्ञायांसमजेतिक्यप्॥ ४७ ॥

सर्वैनसांसर्वपापानांनाशकंजप्यंऋगादिअघमर्षणंस्यात् । एकं । स्त्रियांत्वघमर्षणी । पक्षांतयोरमावास्यायांपौर्णमास्यांचविहितौयागौक्रमेणदर्शःपौर्णमासश्चस्यातां । एकैकं ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षंशरीरमात्रेणसाध्यं नित्यंयत्कर्मतद्यमः । आहच । अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यपरिग्रहौयमाइति । एकं । यत्कर्मआगंतुसाधनं आगंतुबाह्यंसाधनंयत्रतत् । मृज्जलादिनासाध्यमित्यर्थः । नित्यंकृत्रिमंयत्कर्मसनियमः । यदाह । शौचसंतोषतपः

सर्वैनसामपध्वंसिजप्यंत्रिष्वघमर्षणं ॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चयागौपक्षांतयोःपृथक् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षंनित्यंयत्कर्मतद्यमः ॥ नियमस्तुसयत्कर्मनित्यमागंतुसाधनं ॥ ४९ ॥ "क्षौरंतुभद्राकरणंमुंडनंवपनंत्रिषु ॥" उपवीतंब्रह्मसूत्रंप्रोद्धृतेदक्षिणेकरे ॥ प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतंकंठलंबितं ॥ ५० ॥

स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानियमाइति । एकं । क्वचित्पुस्तकेक्षौरंतुइत्यादिदृश्यतेतदत्रत्यंनेत्युपेक्षितं । क्षौरादिचतुष्कंमुंडनस्येत्युपेक्षितसंग्रहः ।" ॥ ४९ ॥ दक्षिणेकरेप्रोद्धृतेसतियद्ब्रह्मसूत्रंतदुपवीतंस्यात् । एकं । अन्यस्मिन्वामेकरेप्रोद्धृतेप्राचीनावीतंस्यात् । एकं । कंठेलंबितंऋजुभावेनविन्यस्तंतत्ब्रह्मसूत्रं निवीतमित्येकं ॥ ५० ॥

अगुलीनामग्रेदैवंतीर्थंज्ञेयं । अतोदेवतीर्थेनतर्पयेदित्यत्रांगुल्यग्रेणेतिबोध्यं । स्वल्पांगुल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्चमूलेकायं । कःप्रजापतिर्दे वताऽस्यकायं । प्राजापत्यमित्यर्थः । अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागेपित्र्यं । "पैत्र्यमित्यपि " अंगुष्ठस्यमूलेतुब्राह्मंतीर्थं । यथाज्ञवल्क्यः । कनिष्ठातर्ज न्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्यच । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । एकैकं ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादित्रयं ब्रह्मभावस्य । "ब्रह्मणोभावःब्रह्मभूयं ।" तद्वत्

अंगुल्यग्रेतीर्थंदैवंस्वल्पांगुल्योर्मूलेकायं ॥ मध्येंगुष्ठांऽगुल्योःपित्र्यंमूलेत्वंगुष्ठस्यब्राह्मं ॥ ५१ ॥
स्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ देवभूयादिकंतद्वत्कृच्छ्रंसांतपनादिकं ॥ ५२ ॥
संन्यासवत्यनशनेपुमान्प्रायोऽथवीरहा ॥ नष्टाग्निःकुहनालोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥

देवभूयंदेवत्वंदेवसायुज्यमितित्रयंदेवभावस्य । सांतपनादिकंकृच्छ्रंस्यात् । एकं । तदुक्तं । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रंसांतपनंस्मृतमिति । आदिनाप्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वकेभोजनत्यागेप्रायइत्येकं । अदंतःपुंसि । वीरहा । नष्टाग्निः । द्वे नष्टाग्निर्य स्यतस्य । "वीरोऽग्निस्तंहंतीतिविरहा ।" वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलापात्याप्मिथ्येर्यापथकल्पना दंभेनध्यानादिसंपादनंसाकुहनेत्येकं ॥ ५३ ॥

संस्कारेणोपनयनेनगौणकालोत्तरंहीनोव्रात्यइत्यर्थः । एकं । अस्वाध्यायः स्वशाखाध्ययनशून्योनिराकृतिः । एकं । आकृतेरध्ययनचेष्टायानिर्ग तोनिराकृतिः ।" धर्मध्वजी । लिंगवृत्तिः । द्वे जीविकार्थंजटादिधारणवतः । लिंगंधर्मचिन्हंवृत्तिर्जीविकायस्यसः । अवकीर्णी । क्षतव्रतः । द्वे न ष्टब्रह्मचर्यस्य । "अवकीर्णंविक्षिप्तंव्रतमनेनावकीर्णी ।" अवकीर्णिनौ ॥ ५४ ॥ अंशुमानूरविर्यस्मिन्सुप्तेऽस्तमेतिसोऽभिनिर्मुक्तः । एकं । "अभि

व्रात्यःसंस्कारहीनःस्यादस्वाध्यायोनिराकृतिः॥ धर्मध्वजीलिंगवृत्तिरवकीर्णीक्षतव्रतः॥ ५४ ॥ सुप्तेयस्मिन्नस्त मेतिसुप्तेयस्मिन्नुदेतिच॥ अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौचयथाक्रमं॥५५ ॥ परिवेत्तानुजोऽनूढेज्येष्ठेदारपरिग्रहा त्॥ परिवित्तिस्तुतज्ज्यायान्विवाहोपयमौसमौ॥५६॥ तथापरिणयोद्वाहोपयामाःपाणिपीडनं॥ व्यवायोग्राम्य धर्मोमैथुनंविधुवनंरतं॥ ५७॥

सर्वतः सायंतनंकर्म निश्चयेनमुक्तंयेन ।" यस्मिन्सुप्तेंऽशुमानुदेतिसोऽभ्युदितः ।"अभिसर्वतःउदति शयेनइतंगतंप्रातस्तनंकर्मास्य ।" ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठेभ्रातर्यकृतदारपरिग्रहेसतिकृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्तास्यात् । एकं । तस्यपरिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठःपरिवित्तिःस्यात् । एकं । विवाहः । उपयमः ॥५६॥ परिणयः । उद्वाहः । उपयामः । पाणिपीडनं । षट्विवाहस्य । व्यवायः । ग्राम्यधर्मः । मैथुनं । निधुवनं । रतं । पंच मैथुनस्य । "नितरांधुवनंहस्तपादादिचालनमत्रनिधुवनं ।" ॥ ५७ ॥

धर्मोवेदविहितोयागादिः । कामोयथाविधिस्त्रीसेवनं । अर्थोधनं । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः । एकं । समोक्षकैः । धर्मार्थकाममोक्षैरित्यर्थः । एतैःसमुदितश्चतुर्वर्गइत्येकं । तैर्धर्मादिभिःसबलैश्चतुर्भद्रमित्येकं । "चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठानिअत्र ।" वरस्यजामातुर्येस्निग्धावयस्याजन्याःस्युरित्येकं । इतिब्रह्मवर्गः ॥७॥ मूर्धाभिषिक्तः । राजन्यः । बाहुजः । क्षत्रियः । विराट् । पंच क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा । राट् । पार्थिवः । क्ष्माभृत् । "क्ष्माभुक् ।"

त्रिवर्गोधर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गःसमोक्षकैः॥सबलैस्तैश्चतुर्भद्रंजन्याःस्निग्धावरस्यये॥५८॥इतिब्रह्मवर्गः॥७॥ मूर्धाभिषिक्तोराजन्योबाहुजःक्षत्रियोविराट् ॥ राजाराट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः॥ १ ॥ राजातुप्रणताशेषसामंतःस्यादधीश्वरः ॥ चक्रवर्तीसार्वभौमोनृपोन्योमंडलेश्वरः ॥ २ ॥ येनेष्टंराजसूयेनमंडलस्येश्वरश्चयः॥ शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञःससम्राडथराजकं ॥ ३ ॥

नृपः । भूपः । महीक्षित् । सम्रराज्ञः । राजानौ । राजौ । क्ष्माभृतौ । महीक्षितौ ॥ १ ॥ प्रणताअशेषसामंताऽखिलदेशांतरनृपायस्यसराजाऽधीश्वरइत्येकं । चक्रवर्ती । सार्वभौमः । द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य । तदन्योनृपोमंडलेश्वरइत्येकं ॥ २ ॥ राजसूयाख्यक्रतुविशेषेणयेनेष्टं । द्वादशमंडलस्येश्वरश्चयः । यश्चस्वाज्ञयासर्वभूपानृशास्तिईदृशविशेषणत्रयेणविशिष्टोराजासम्राट्स्यात् । "एकैकविशेषणविशिष्टोपिसम्राट्इतिकेचित् । एकं" ॥ ३ ॥

नृपतीनांगणेराजकमित्येकं । क्षत्रियाणांगणेराजन्यकमित्येकं । मंत्री । धीसचिवः । अमात्यः । त्रयंबुद्धिसहायस्य ।"धीप्रधानःसचिवोधीसचिवः । अमासहसमीपेवाभवः अमात्यः । अव्ययात्त्यप् ।" ततोधीसचिवादन्येकर्मोपयुक्ताःसचिवाः कर्मसचिवाःस्युरित्येकं ॥ ४ ॥ महामात्राः । प्रधानानि । द्वे मुख्यानांराजसहायानां । "प्रधानइत्यपि" । महामात्रःप्रधानःस्यादितिपुंस्कांडे बोपालितात् । महतीमात्रायेषांतेमहामात्राः । मात्राकर्णविभूषायांवित्तेमानेपरिच्छदइतिमेदिनी । पुरोधाः । पुरोहितः द्वे । व्यवहाराणांऋणादिविषयेवादिप्रतिवादिनिर्मितविवादानां द्रष्टरिनिर्णेतरिप्राड्विवा

राजन्यकंचनृपतिक्षत्रियाणांगणेक्रमात् ॥ मंत्रीधीसचिवोमात्योन्येकर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥ महामात्राःप्रधानानिपुरोधास्तुपुरोहितः ॥ द्रष्टरिव्यवहाराणांप्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥ प्रतीहारोद्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥

कः । अक्षदर्शकः । इतिद्वे "न्यायाधीशइतिख्यातस्य । प्राट्चविवाकश्चप्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्यस्तः प्राड्विवाकः । यदुक्तं । विवादानुगतंस्पृष्ट्वापूर्ववाक्यंप्रयत्नतः । विचारयतियेनासौप्राड्विवाकस्ततःस्मृतइति । अक्षाणांव्यवहाराणांदर्शकः । अक्षःकर्षेतुषेचक्रेशकटव्यवहारयोरितिविश्वः । प्रतीहारः । "प्रतिहारः ।" द्वारपालः । द्वास्थः । द्वास्थितः । दर्शकः । पंच द्वारपालस्य । "द्वाःस्थःद्वाःस्थितइतिसविसर्गोपिपाठः । द्वाःस्थितदर्शकइतिसमस्तमपि ।" प्रतीहारेपिदर्शकइतिरुद्रः । द्वारपोद्वास्थितादर्शीइतिरभसः ॥

रक्षिवर्गः । अनीकस्थः । द्वे राजरक्षकगणस्य । अध्यक्षः । अधिकृतः । द्वे अधिकारीइतिख्यातस्य । "अधिअधिकंउपरिवाक्रियतेऽस्मात्अधिकृतः ।" ६ ॥ एकस्मिन्ग्रामेअधिकृतःस्थायुकःस्यात् । "शेखदारइतिख्यातस्य ।" भूरिषुबहुषुग्रामेष्वधिकृतोगोपइत्येकं । "गोपोगोपालकेगोपाऽध्यक्षेपृथ्वीपतावपि । ग्रामस्याधिकृतेपुंसिशारिवाख्यौषधेस्त्रियामितिमेदिनी ।" भौरिकः । कनकाध्यक्षः । द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । रूप्याध्यक्षः । नै

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाऽधिकृतौसमौ ॥ ६ ॥ स्थायुकोऽधिकृतोग्रामेगोपोग्रामे
षुभूरिषु ॥ भौरिकःकनकाध्यक्षोरूप्याध्यक्षस्तुनैष्किकः ॥ ७ ॥ अंतःपुरेत्वधिकृतःस्या
दंतर्वंशिकोजनः ॥ सौविदल्लाःकंचुकिनःस्थापत्याःसौविदाश्चते ॥ ८ ॥

ष्किकः । द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥ अंतःपुरेऽधिकृतोजनः अंतर्वंशिकःस्यात् । एकं । "अंतर्वंशेनियुक्तः अंतर्वंशिकः ।" सौविदल्लाः । कंचुकिनः । स्थापत्याः । सौविदाः । चत्वारि राजसन्निधौ "राज्ञां रूप्यगारेवा" वेत्रधराः कंचुकिनः पुरुषास्तिष्ठंतितेषां । "सुष्ठुविदंविद्वांसमपिलांतिवशंकुर्वंति सुविदल्लास्तासामिमेरक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठंत्येषुपुरुषाः तेषांस्थानां दाराणांपतयः पालकाःस्थापत्याः सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासांरक्षकाः सौविदाः । तस्येदमित्यण् ।" ॥ ८ ॥

षंढः। "शंढः। शंडः। षंडः।" वर्षवरः। द्वे अंतःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य। "खोजाइतिख्यातस्य। यदुक्तं । येत्वल्पसत्वाःप्रथमाःक्लीबाश्चस्त्रीस्वभा विनः। जात्यानदुष्टाःकार्येषुतेवैवर्षवराःस्मृताइति"। सेवकः। अर्थी। अनुजीवी। त्रीणिसेवकस्य । विषयात्स्वदेशादनंतरोऽव्यवहितोराजाशत्रुः स्यात्। एकं। अतःशत्रोः परंमित्रं राजांतरेणव्यवहितोराजामित्रंस्यादित्यर्थः। एकं॥ ९ ॥ परतरःशत्रुमित्राभ्यांपरोराजाउदासीनःस्यात्। अति व्यवहितउदासीनइत्यर्थः। एकं। पृष्ठतः पश्चाद्देशेवर्तमानो राजापार्ष्णिग्राहः । राज्ञिशत्रुजयार्थंपुरतोगतेयस्तद्राष्ट्रंजिघृक्षति सपृष्ठवर्तीपार्ष्णिग्राहइ

षंढोवर्षवरस्तुल्यौसेवकार्थ्यनुजीविनः॥ विषयानंतरोराजाशत्रुर्मित्रमतःपरं ॥ ९ ॥
उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तुपृष्ठतः॥ रिपौवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः॥ १० ॥
द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः॥ अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपंथिनः॥ ११ ॥

त्यर्थः। एकं। रिपुः। वैरी। सपत्नः। अरिः। द्विषः। द्वेषणः। दुर्हृदः॥ १० ॥ द्विट्। विपक्षः। अहितः। अमित्रः। दस्युः। शात्रवः। शत्रुः। अभिघाती। "अभियाती। अभियातिश्चापि । द्वेष्योभियातिरमित्रइतिरत्नकोशः।" परः। अरातिः। प्रत्यर्थी । परिपंथी। एकोनविंशतिर्नामा निशत्रोः। "सपत्नारिरितिसमस्तमपि।" द्विषंतौ। दुर्हृदौ। द्विषौ। अभिघातिनौ॥ ११ ॥

वयस्यः । स्निग्धः । सवयाः । त्रयंतुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं । सखा । सुहृत् । त्रीणिमित्रस्य । सखेदंतः सखायौ । सुहृदौ । सख्यं । साप्तपदीनं । द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः । अनुवर्तनं । द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १ २ ॥ यथार्हवर्णः । प्रणिधिः । अपसर्पः । चरः । स्पशः । चारः । गूढपुरुषः । सप्तचारपुरुषस्य । यथार्हवर्णआकारोयस्ययथार्हवर्णः । स्पशतेबाधतेपरान्स्पशः । आप्तः । प्रत्ययितः । द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययोविश्वासः संजातोऽस्यप्रत्ययितः ॥ १ ३ ॥

वयस्यःस्निग्धःसवयाअथमित्रंसखासुहृत् ॥ सख्यंसाप्तपदीनंस्यादनुरोधोनुवर्तनं ॥ १ २ ॥ यथार्हवर्णःप्रणिधिरपसर्पश्चरःस्पशः ॥ चारश्चगूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौसमौ ॥ १ ३ ॥ सांवत्सरोज्योतिषिकोदैवज्ञगणकावपि ॥ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तांतिकाअपि ॥ १ ४ ॥ तांत्रिकोज्ञातसिद्धांतःसत्रीगृहपतिःसमौ ॥ लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचंचुश्चलेखके ॥ १ ५ ॥

सांवत्सरः । ज्योतिषिकः । दैवज्ञः । गणकः । मौहूर्तिकः । मौहूर्तः । ज्ञानी । कार्तांतिकः । अष्टौज्योतिषिकस्य । “जोशीइतिख्यातस्य ” ॥ १ ४ ॥ तांत्रिकः । ज्ञातसिद्धांतः । द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातःसिद्धांतोयेनज्ञातसिद्धांतः ।” सत्री । गृहपतिः । द्वे गृहपतिनः । “सदान्नादिदानकर्त्तुः ।” लिपिकरः । “लिबिकरः । लिपिकारइत्यपि । लिबिंकरइतिभानुदीक्षितटीकायां ।” अक्षरचणः । अक्षरचंचुः । लेखकः । चत्वारिलेखकस्य । अक्षरैर्वित्तोऽक्षरचणः । तेनवित्तश्चंचुपूचणपौ ॥ १ ५ ॥

लिखितं । अक्षरसंस्थानं । लिपिः । "लिपी । "लिबिः । चत्वारि लिखिताऽक्षरस्य । लिखिताक्षरविन्यास इति पाठे लिखितनामाक्षराणां यो विन्यास स्तत्रेत्यर्थः । संदेशहरः । दूतः । द्वे संदिश्यत इति संदेशो निरूपणं तद्धरति इति संदेशहरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्य मित्येकं । "दौत्यमपि । तद्भाग कर्मणी इति त्वपपाठः ।" दूतस्य भागकर्मणी इति यच्छांदसत्वात् ॥ १६ ॥ अध्वनीनः । अध्वगः । अध्वन्यः । पांथः । पथिकः । पंच पांथस्य । "स्त्रि यां तु पांथा । पथिकी । पथष्कन् । षीत्वात् ङीष् ।" स्वामी । राजा । अमात्यो मंत्री । सुहृन्मित्रं । कोशो धनागारं । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्गम

लिखिताऽक्षरसंस्थाने लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ॥ स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥ अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पांथः पथिक इत्यपि ॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥ राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

स्थानं । "पर्वतादि ।" बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्यांगानि स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं । तस्यांगानि आरंभकाणि । स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो ब लं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्तांगं राज्यमुच्यत इति कामंदकीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः । द्वे "प्रकृष्टं कुर्वंति राज्यं प्रकृतयः । पौराणां श्रेणयो पि प्रकृतयः स्युः । "पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमित्यर्थः ।" यत्कात्यः अमात्यश्च तथा पौराः सद्भिः प्रकृतयः स्मृता इति । एकं । शिल्पोपजीवि नां पंक्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यन्ये ॥

संधिः । संधानं । स्वर्णादिनाशत्रूणांप्रीत्युत्पादनमिति । संधिशब्दःपुमान् । परमंडलेदाहलुंठनादिग्रहणंविग्रहः । शत्रुंप्रतिविजिगीषोर्गमनंयानं । शक्ति प्रतिबंधेसतिकालंप्रतीयादितिदुर्गादिकंनिर्मायतत्रावस्थानमासनं । बलिनासहसंधिः । अबलेनसहविग्रहः इतिप्रकारद्वयंद्वैधं अरिणापीड्यमान स्यबलवद्भूपालाद्याश्रयणंआश्रयः । एतेषांभेदास्तुकामंदकीयादौद्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एतेसंध्यादयःषड्गुणाःस्युः । एकं । प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिस्रः

संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥ षड्गुणाःशक्तयस्तिस्रःप्रभा
वोत्साहमंत्रजाः ॥ क्षयःस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवेदिनां ॥ १९ ॥

शक्तयःस्युः । एकं । तत्रकोशदंडजंतेजःप्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोन्नतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनांमंत्रेणयथावत्स्थापनंमंत्रशक्तिः । पंचांग मंत्रोमंत्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयःस्थानंवृद्धिरितित्रयंनीतिवेदिनांत्रिवर्गःस्यात् । नीतिशास्त्रोक्तस्त्रिवर्गइत्यर्थः । एकं । अष्टवर्गस्यापचयःक्षयः । तस्यैवो पचयोवृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानं । अष्टवर्गस्तु । कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधनं । खनिर्बलंकरादानमित्युक्तः ॥ १९ ॥

कोशः अर्थौघः। दंडःदमः। सेनातज्जन्यंतेजः प्रतापःप्रभावश्चस्यात्। द्वे "अधिक्षेपावमानादेःप्रयुक्तस्यपरेणयत्। प्राणात्ययेप्यसहनंयत्तेजःसमुदाहृ तमितिभरतः।" सामप्रियवचनादि। "तदुक्तं। परस्परोपकाराणांदर्शनंगुणकीर्तनं। संबंधस्यसमाख्यानमायत्याःसंप्रकाशनं। वाचापेशलयासाधुत वाहमितिचार्पणं। इतिसामविधानज्ञैःसामपंचविधंस्मृतमिति।" दानंधनादेःसमर्पणं। भेदःसंहतानांशत्रूणांभेदनेनात्मसात्करणं। दंडनंदंडः। एत च्चतुष्कंउपायचतुष्टयंस्यात्। "अन्यत्रसप्तोपायाअप्युक्ताः। सामदानंचभेदश्चदंडश्चेतिचतुष्टयं। मायोपेक्षेंद्रजालंचसप्तोपायाःप्रकीर्तिताइति।" भे

सप्रतापःप्रभावश्चयत्तेजःकोशदंडजं॥ सामदानेभेददंडावित्युपायचतुष्टयं॥ २०॥
साहसंतुदमोदंडःसामसांत्वमथोसमौ॥ भेदोपजापावुपधाधर्माद्यैर्यत्परीक्षणं॥ २१॥

दोदंडःसामदानमितिपाठांतरं॥ २०॥ साहसं। दमः। दंडः। त्रीणिदंडस्य। साम। सांत्वं। "द्वे सलूरवइतिख्यातस्य।" भेदः। उपजापः। द्वे सं हतयोर्द्वैधीकरणस्य। धर्मार्थकामैर्भयेनचपरीक्षणं। अमात्यादीनामाशान्वेषणंउपधास्यात्। तद्यथा। भावज्ञानायराज्ञाप्रेरितेनाप्तेनदुष्टोयंराजात्त देनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोन्यंवासाधुंनृपंव्रजामइत्युक्तोअमात्यादिर्यदितद्भाषणंनमन्येततर्हिसत्यंधार्मिकोयमितिनिश्चयोधर्मपरीक्षणं। एवमर्थपरी क्षणादिवुद्ध्योदाहर्त्तव्यं। एकं॥ २१॥

अथषडक्षीणादिनिःशलाकांताःपंचशब्दास्त्रिषुवाच्यलिंगाः। यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिनानज्ञायते किंतुद्वाभ्यामेवक्रियते समंत्रादिरषडक्षीणइत्येकं। विविक्तः। विजनः। छन्नः। निःशलाकः। रहः॥ २२॥ रहः। उपांशु। सप्तविजनस्य। तत्रैकंरहः सांतंक्लीबं। द्वितीयंरहउपांशुइतिच द्वे अलिंगे। अव्ययेइत्यर्थः। तद्वद्वेरहोभवेरहस्यमित्येकं। विस्रंभः। "तालव्यमध्योपि। विश्रंभकेलिकलहेविश्वासेप्रणयेपिचेतिमेदिनी।" वि

पंचत्रिष्वषडक्षीणोयस्तृतीयाद्यगोचरः॥ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथारहः॥ २२॥
रहश्चोपांशुचालिंगेरहस्यंतद्भवेत्रिषु॥ समौविस्रंभविश्वासौभ्रेषोभ्रंशोयथोचितात्॥ २३॥
अभ्रेषन्यायकल्पास्तुदेशरूपंसमंजसं॥ युक्तमौपयिकंलभ्यंभजमानाभिनीतवत्॥ २४॥
न्याय्यंचत्रिषुषट्संप्रधारणातुसमर्थनं॥ अववादस्तुनिर्देशोनिदेशःशासनंचसः॥ २५॥

श्वासः द्वे। यथोचितात्स्वरूपाद्भ्रंशः। तपनंभ्रेषःइत्येकं॥२३॥ अभ्रेषः। न्यायः। कल्पः। देशरूपं। समंजसं। पंचकंनीतेः। "प्रशस्तंदेशनंदेशरूपं। प्रशंसायांरूपप्।" युक्तं। औपयिकं। लभ्यं। भजमानं। अभिनीतं। न्याय्यं। षट्न्यायादनपेतस्यद्रव्यादेः। अभिनीतवदितिवच्छब्दोयुक्तादीनांपर्यायत्वद्योतनार्थः। एतेषडपित्रिषु। संप्रधारणा। समर्थनं। द्वे युक्तायुक्तपरीक्षायाः। अववादः। निर्देशः। निदेशः। शासनं॥ २५॥

शिष्टिः । आज्ञा । षट्कमाज्ञापनस्य । "कार्यमवलंब्यवदनमत्रावबादः ।" संस्था । मर्यादा । धारणा । स्थितिः । चत्वारिन्याय्यमार्गस्थितेः । आ
गः । अपराधः । मंतुः । त्रीण्यपराधस्य । आगःसांतंक्लीबे । मंतुःपुंसि । उद्दानं । बंधनं । द्वे बंधनस्य ॥ २६ ॥ द्विगुणोदंडोद्विपाद्यःस्यात् । एकं । द्वौ
पादौपरिमाणस्यद्विपाद्यः ।" भागधेयः । करः । बलिः । त्रीणिकर्षकादिभ्योराजग्राह्यभागस्य । "धारा. पट्टी: वसूलइतिख्यातस्य । भागएवभागधे
यः ।" घट्टोनदीतीरादिस्थानंकद्दाइतिख्यातं । आदिनागुल्मप्रतोल्यादि । तत्रयद्देयंनेतव्यानेतव्यवस्तुसंबंधीराजग्राह्योभागः सशुल्कःस्यात् । लमध्यो

शिष्टिश्चाज्ञाचसंस्थातुमर्यादाधारणास्थितिः॥ आगोपराधोमंतुश्चसमेतूद्दानबंधने॥ २६॥
द्विपाद्योद्विगुणोदंडोभागधेयःकरोबलिः॥ घट्टादिदेयंशुल्कोस्त्रीप्राभृतंतुप्रदेशनं॥ २७॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा॥ यौतकादितुयद्देयंसुदायोहरणंचतत्॥ २८॥

यं । एकं । "जकातइतिख्यातस्य । क्लीबंशुल्कं ।" प्राभृतं । प्रदेशनं ॥ २७ ॥ उपायनं । उपग्राह्यं । उपहारः । उपदा । षट्नृपगुर्वादिदर्शनार्थोसम
र्प्यमाणस्यवस्तुनः । तत्रोपदास्त्रियां । युतकयोर्वधूवरयोरिदंयौतकं । आदिनाबंधुदेयादियद्देयंतत्सुदायः । हरणंचस्यात् । द्वे "कन्यादानकालेव्र
तभीक्षादौचदीयमानद्रव्यस्य । यौतुकमपि । यौतकंयौतुकंचतदितिवाचस्पतिः ।" सुदायःपुंसि ॥ २८ ॥

तत्कालः । तदात्वं । द्वे "वर्तमानकालस्य ।" सचासौकालश्चतत्कालः । उत्तरआगामीकालआयतिःस्यात् । एकं । स्त्री । यत्सद्यःफलंतत्सांदृष्टिकं । एकं । उत्तरं भाविफलंउदर्कः स्यात् । एकं ॥ २९ ॥ वन्हिरग्न्युत्पातः तोयमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतंयद्भयंतत्अदृष्टमित्येकं । "आदिनाहुताशनोजलं व्याधिदुर्भिक्षंमरणंतथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिमूषकाःशलभादयोगृह्यंते ।" स्वपरराष्ट्रजन्यंचोरादियद्भयंतत्दृष्टं । एकं । राज्ञांस्वपक्षप्रभवंस्वसहायज

तत्कालस्तुतदात्वंस्यादुत्तरःकालआयतिः॥ सांदृष्टिकंफलंसद्यउदर्कःफलमुत्तरं॥ २९॥
अदृष्टंवन्हितोयादिदृष्टंस्वपरचक्रजं॥ महीभुजामहिभयंस्वपक्षप्रभवंभयं॥ ३०॥
प्रक्रियात्वधिकारःस्याच्चामरंतुप्रकीर्णकं॥ नृपासनंयत्तद्भद्रासनंसिंहासनंतुतत्॥ ३१॥

न्यंभयं अहिभयंस्यात् । एकं ॥ ३० ॥ प्रक्रिया । अधिकारः । द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं । "चमरमपि । चामरेत्यपि । चमरंचामरेस्त्रीतुमंजरीमृगभेदयोरितिमेदिनी । चामराचमरेबालव्यजनेरोमगुच्छकइतिरभसः ।" प्रकीर्णकं । द्वे "चवरीइतिख्यातस्य ।" नृपासनं । भद्रासनं । द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तन्नृपासनंस्वर्णनिर्मितंचेत्सिंहासनंस्यात् । एकं ॥ ३१ ॥

छत्रं । आतपत्रं । द्वे "छत्रस्य" राज्ञश्चेच्छत्रंतर्हिनृपलक्ष्मस्यात् । एकं । भद्रकुंभः । पूर्णकुंभः । द्वे पूर्णघटस्य । भृंगारः । कनकालुका । द्वे स्वर्णर चितपात्रविशेषस्य । "झारीइतिख्यातस्य ।" ॥ ३२ ॥ निवेशः । शिबिरं । द्वे सैन्यवासस्थानस्य । "सेनेचातळइतिख्यातस्य । गोटइतिख्यातस्येतिके चित् ।" शवंतिगच्छंतिसैनिकाअस्मिन्शिबिरं । सज्जनं । उपरक्षणं । द्वे सैन्यरक्षणायनियुक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य । "पाहरा. गस्त. इतिख्यातस्य"

हैमंछत्रंत्वातपत्रंराज्ञस्तुनृपलक्ष्मतत् ॥ भद्रकुंभःपूर्णकुंभोभृंगारःकनकालुका ॥ ३२ ॥ निवेशःशिबिरंषं ढेसज्जनंतूपरक्षणं ॥ हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगंस्याच्चतुष्टयं ॥ ३३ ॥ दंतीदंतावलोहस्तीद्विरदोनेकपोद्विपः ॥ मतंगजोगजोनागः कुंजरोवारणःकरी ॥ ३४ ॥ इभःस्तंबेरमःपद्मीयूथनाथस्तुयूथपः ॥ मदोत्कटोमद कलःकलभःकरिशावकः ॥ ३५ ॥

हस्त्यादिचतुष्टयंसेनांगंस्यात् । एकं । अत्रपादातंपदातिसमूहः । "नाविकाटविकादीनांपदा तावंतर्भावः । नौकानांरथेष्वंतर्भावः । महिषादीनांगजेष्वंतर्भावइतिमुकुटः" ॥ ३३ ॥ दंती । दंतावलः । हस्ती । द्विरदः । अनेकपः । द्विपः । मतंगजः । गजः । नागः । कुंजरः । वारणः । करी ॥ ३४ ॥ इभः । स्तंबेरमः । पद्मी । पंचदशहस्तिनः । "अतिशयितः कुंजोहनुरस्यकुंजरः ।" यूथनाथः । यूथपः । द्वे यूथमुख्यस्यगजस्य । मदोत्कटः । मदकलः । द्वे मदोन्मत्तस्य । कलभः । "करभइत्यपि" । करिशावकः । द्वे करिपोतस्य । "छावाइतिख्यातस्य ॥ ३५ ॥

प्रभिन्नः । गर्जितः । मत्तः । त्रीणिक्षरन्मदस्य । उद्वांतः । निर्मदः । द्वे गतमदस्य । उद्वमतिस्ममदंउद्वांतः । हास्तिकं । गजता । द्वे हस्तिनांवृंदे । करिणी । धेनुका । वशा । त्रीणिहस्तिन्याः । "वशातालव्यांता" ॥ ३६ ॥ हस्तिनोगंडःकपोलःकटःस्यात् । एकं । मदः । दानं । द्वे "मदोदकस्य" वमथुः । करशीकरः । द्वे करिकरान्निर्गतजलकणस्य । शिरसःपिंडौकुंभौस्यातां । एकं । तयोःकुंभयोर्मध्येआकाशस्थानंविंदुःस्यात् । एकं ॥ ३७ ॥

प्रभिन्नोगर्जितोमत्तःसमावुद्वांतनिर्मदौ ॥ हास्तिकंगजतावृंदेकरिणीधेनुकावशा ॥ ३६ ॥ गंडःकटोमदोदानंवमथुःकरशीकरः ॥ कुंभौतुपिंडौशिरसस्तयोर्मध्येविंदुःपुमान् ॥ ३७ ॥ अवग्रहोललाटंस्यादीषिकात्वक्षिकूटकं ॥ अपांगदेशोनिर्याणंकर्णमूलंतुचूलिका ॥ ३८ ॥ अधःकुंभस्यवाहित्थंप्रतिमानमधोऽस्ययत् ॥ आसनंस्कंधदेशःस्यात्पद्मकंविंदुजालकं ॥ ३९ ॥

गजस्यललाटंअवग्रहः । "अवग्राहइत्यपि" । एकं । ईषिका । "इषीका । ईषीका । इषिका" । अक्षिकूटकं । द्वे नेत्रगोलकस्य । हस्तिनःअपांगदेशोनिर्याणं । एकं । कर्णस्यमूलंचूलिकास्यात् । एकं ॥ ३८ ॥ कुंभस्याधोभागेवाहित्थं । इदंललाटस्याप्यधोज्ञेयं । एकं । अस्यवाहित्थस्याधोभागेदंतयोर्मध्यंप्रतिमानंस्यात् । एकं । गजस्यस्कंधदेशआसनं । एकं । विंदुजालकंविंदुसमूहः पद्मकंस्यात् । एकं । पद्ममिवरक्तत्वात्पद्मकं । हस्तिनोदेहेहिप्रायशआरक्तविंदवःसंति ॥ ३९ ॥

गजस्यपार्श्वभागः पक्षभागःस्यात् । एकं । अग्रतोयोभागःसदंतभागःस्यात् । एकं । हस्तिनः पूर्वजंघादिदेशोगात्रंस्यात् । पश्चाज्जंघादिदेशोवरंस्यात् । "पवर्गादिमध्यमपि । अपरंतूत्तरार्धेस्यात्पश्चाद्भागेचदंतिनामितिविश्वविश्वप्रकाशौ ।" एकैकं ॥ ४० ॥ तोत्रं । वेणुकं । "वैणुकं । तोत्रंतु प्राजनेवैणुकेपिचेतिमेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" द्वे तोदनदंडस्य । बंधनाधारस्तंभेआलानमित्येकं । शृंखलं । अंदुकः । निगडः । त्रीणिशृंखलस्य । शृंखलापुंस्कटीवस्त्रबंधेच निगडे त्रिष्विति मेदिनी ।"अंदूरित्यप्यन्यत्र । अंदूस्त्रियांस्यान्निगडेप्रभेदेभूषणस्यचेति मेदिनी ।" अंकुशः । सृणिः । "तालव्यादिरपि । शृणिरंकुशवाचीचकाशश्वतृणवाचकइतिशभेदः । द्वे अंकुशस्य । सृणिः स्त्रियां । आरक्षमग्रमवमत्यसृणिं शितायमितितुमाघस्यप्रमादः॥ ४१ ॥दूष्या । "चूष्येतिमुकुटः ।" कक्ष्या । वरत्रा । त्रयंमध्यबंधनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्षायांमध्यदेशेभवाकक्ष्या । कल्पना । सज्जना । द्वे नायकारोहणार्थंगजसज्जीकरणे । प्रवेणी । आस्तरणं । वर्णः । परिस्तोमः । कुथः । पंच गजपृष्ठवर्तिनआस्तरणस्य । स्त्रियांतुकुथा । "स्त्रीप्रवेणीकुथंत्रिष्वितिबोपालितः ।" प्रवेणीस्त्रियां । "प्रवेणिःस्त्रीकुथावेण्योरितिमेदिनी ॥ ४२ ॥

पार्श्वभागःपक्षभागोदंतभागस्तुयोग्रतः ॥ द्वौपूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौगात्रावरेक्रमात् ॥ ४० ॥ तोत्रंवैणुकमालानंबंधस्तंभेऽथशृंखले ॥ अंदुकोनिगडोऽस्त्रीस्यादंकुशोऽस्त्रीसृणिःस्त्रियां ॥ ४१ ॥ दूष्याकक्ष्यावरत्रास्यात्कल्पनासज्जनासमे ॥ प्रवेण्यास्तरणंवर्णःपरिस्तोमःकुथाद्वयोः ॥ ४२ ॥

असारंयुद्धाद्यक्षमंहस्त्यश्वं हस्तीचाश्वश्चतद्वीतमुच्यते। सेनांगत्वात्समाहारः। गजबंधनीगजालानभूःवारीस्यात्। वार्यतेऽनयावारी। एकं। घोटकः। "घोटइत्यपि। घोटसैंधवगंधर्वाहयवाजितुरंगमाइतिरभसः।" वीतिः। "पीतिरित्यपि। पीतिर्नाश्वेस्त्रियांपानइतिमेदिनी। पीतिःपानेतुरंगेचेतिविश्वप्रकाशः। तुरगः। तुरंगः। अश्वः। तुरंगमः॥४३॥ वाजिः। वाहः। अर्वा। गंधर्वः। हयः। सैंधवः। सप्तिः। त्रयोदशघोटकस्य। वीतिरिदंतः। अर्वानकारांतः। अर्वंतौ। वाजिनौ। येकुलीनाः प्रशस्तजातिभवाअश्वास्तेआजानेयाः। एकं। "आजेनक्षेपेणानेयाःप्रापणीयाआजानेयाः। अश्व

वीतंत्वसारंहस्त्यश्वंवारीतुगजबंधनी॥ घोटकेवीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः॥ ४३॥

वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः॥ आजानेयाःकुलीनास्युर्विनीताःसाधुवाहिनः॥ ४४॥

वनायुजाःपारसीकाःकांबोजाबाल्हिकाहयाः॥ ययुरश्वोश्वमेधीयोजवनस्तुजवाधिकः॥ ४५॥

शास्त्रंतु। शक्तिभिर्भिन्नहृदयास्खलंतश्चपदेपदे आजानंतियतःसंज्ञामाजानेयास्ततःस्मृताइति" येसाधुवाहिनः शोभनंवहंतितेविनीताःस्युः। एकं। ॥४४॥ वनायुदेशेजाताः वनायुजाः। एवंपारसीकाः। विदेशजाताःपारसीकादयोहयभेदाःस्युः। एकैकं। "वनायुजःपारसीकउक्तइतिरत्नकोशात्। श्वेताश्वंकर्काख्यंवनायुजमपिपारसीकमितिनाममालायाश्ववनायुजपारसीकौपर्यायशब्दावपि। बाल्हीकंबाल्हिकंधीरहिंगुनोर्नाश्वदेशयोरितित्रिकांडशेषाद्दीर्घमध्योपिबाल्हीकइति।" योश्वमेधीयःअश्वमेधायहितोऽश्वःसययुरित्येकं। योजवेनवेगेनाधिकःसजवनः। एकं॥ ४५॥

पृष्ठ्यः । स्थौरी । द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । "स्थौरंबलमस्यास्तीतिस्थौरी । स्थोरीत्यपि " सितःशुक्लोऽश्वःकर्कइत्येकं । योरथस्यवोढासरथ्यइत्येकं । अस्यबालः किशोरः । एकं । " शिंगरूंइतिख्यातस्य ।" उपचारादन्यत्रापिप्रयोगः । वामी । अश्वा । वडवा । त्रीण्यश्वायाः । "घोडीइतिख्यातायाः ।" गणेवडवानांसमूहेवाडवं । एकं ॥ ४६ ॥ अश्वेनएकेनदिनेनगम्यतेयद्वर्त्मतदाश्वीनंत्रिषु । एकं अश्वानांमध्यंकश्यं । एकं । क

पृष्ठ्यःस्थौरीसितःकर्कोरथ्योवोढारथस्ययः॥ बालःकिशोरोवाम्यश्वावडवावाडवंगणे॥
॥ ४६ ॥ त्रिष्वाश्वीनंयदश्वेनदिनेनैकेनगम्यते ॥ कश्यंतुमध्यमश्वानांहेषाह्रेषाचनिस्वनः॥ ४७॥ निगालस्तुगलोद्देशोवृंदेत्वश्वीयमाश्ववत्॥

शामईतिकश्यं । अश्वस्यनिस्वनः शब्दःहेषाह्रेषाचस्यात् । द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजत्रुसंधिःनिगालःस्यात् । एकं । "घंटाबंधसमीपस्थोनिगालःकीर्तितोबुधैः । तस्मिन्नेवमणिर्नामरोमजःशुक्लकृन्मतइत्यश्वशास्त्रं ।" अश्वीयं । आश्वं । द्वे अश्वानांवृंदे । वतानिर्देशोद्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाय ॥

अमूः आस्कंदिताद्याः अश्वानांपंचगतयः धाराख्याः। एकं। यत्रवेगार्तोश्वोनशृणोतिनपश्यति। तादृशीगतिरास्कंदितं। "भरपल्लाः भरधांवचालइति प्रसिद्धं। केवलगत्यर्थेंगृहीतेचवडचालइतिप्रसिद्ध आस्कंदितमित्यपिमतं" चातुर्येणयुक्तासरलागतिर्धौरितकं। "धोरितकमितिहेमचंद्रः। तुरकी गामचालइतिप्रसिद्धं" मध्यमवेगेनचक्रवद्भ्रमणंरेचितं। "डुडकीचालइतिप्रसिद्धं।" अग्रकायंसमुल्लस्यकुत्सितस्थलादोकुंचितास्यंविचलनंवल्गि तं। "वाजीचालइतिप्रसिद्धं।" पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणंप्लुतं। "चौकचालइतिप्रसिद्धं ॥ ४८ ॥ अश्वस्यघोणानासिकाप्रोथमित्येकं। "पुंसि

आस्कंदितंधौरितकंरेचितंवल्गितंप्लुतं॥४८॥ गतयोमूःपंचधाराघोणातुप्रोथमस्त्रियां॥ कविकातुखलीनोऽस्त्रीश
फंक्लीबेखुरःपुमान्॥४९॥पुच्छोऽस्त्रीलूमलांगूलेवालहस्तश्चवालधिः॥त्रिषूपावृत्तलुठितौपरावृत्तेमुहुर्भुवि॥५०॥

क्लीबेच।" कविका। खलीनः। "खलिनमित्यपि।" द्वे लोहादिनिर्मितस्यमुखमध्येनिहितस्य। कडियाली। "लगाम।" इतिख्यातस्य। "कवीत्य प्यन्यत्र। क्लीबेखलीनं।" कवतेदंतेनशब्दायतेकविका। शफं। खुरः। "क्षुरइतिभरतमालायां।" द्वे "सुंभइतिख्यातस्य"। खुरतिविलिखतिक्ष्मांखु रः॥ ४९॥ पुच्छः। लूमं। लांगूलं। "लांगुलमित्यपि"। त्रीणि "दांडीइतिख्यातस्य। पुच्छः अस्त्रीपुन्नपुंसकं"। लूममदंतं। वालहस्तः। वाल धिः। द्वेकेशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य। वालधिःपुमान्। उपावृत्तः। लुठितः। द्वेश्रमशांत्यर्थंमुहुर्भुविपार्श्वाभ्यांपरावृत्तस्याश्वस्य ॥ ५० ॥

युद्धमर्थःप्रयोजनंयस्य तस्मिन्चक्रयुक्तेयाने शतांगः । स्यंदनः ॥ रथः । इतित्रयं । यच्चक्रयुतंयानंसमराययुद्धार्थंनभवतिअसौपुष्यरथःस्यात् । एकंक्रीडारथस्य । यथापुष्यनक्षत्रंसुखकरंतद्वद्रथोपीतिपुष्यरथः । अंतस्थमध्यः । "पकारमध्यपाठोपि । तत्रकुसुमाकारत्वात्पुष्पमिवरथइतिविग्रहः ।" ॥ ५१ ॥ कर्णीरथः । प्रवहणं । डयनं । " । ड्यनमित्यपि । ड्यगतौ" । त्रयं स्त्रीणांवाहनार्थंकृतस्योपरिवस्त्रादिनापिहितस्यरथविशेषस्य । "बुरख्याचीगाडीइतिप्रसिद्धस्य" । यल्लक्ष्यं । कर्णीरथस्थांरघुनाथपत्नीं ॥ अनः । शकटः । द्वे । "गाडाइतिख्यातस्य । शकटःपुंसिक्लीबेच । शक्नोति

यानेचक्रिणियुद्धार्थेशतांगःस्यंदनोरथः ॥ असौपुष्यरथश्चक्रयानंनसमराययत् ॥ ५१ ॥
कर्णीरथःप्रवहणंडयनंतुसमंत्रयं ॥ क्लीबेऽनःशकटोऽस्त्रीस्याद्गंत्रीकंबलवाह्यकं ॥ ५२ ॥
शिबिकायाप्ययानंस्याद्दोलाप्रेंखादिकास्त्रियां ॥ उभौतुद्वैपवैयाघ्रौद्वीपिचर्मावृतेरथे ॥ ५३ ॥

भारंवोढुंशकटः" । अनःसांतं । कंबलिभिर्वृषैर्वाह्यंवोढव्यंयच्छकटंसागंत्री । "गांत्रीतिमुकुटः" । एकं । "गाडीइतिख्यातस्य" स्त्रियां ॥ ५२ ॥ शिबिका । याप्ययानं । द्वे पुरुषवाह्यस्ययानविशेषस्य । "पालखीइतिख्यातस्य" । दोला । "डोषीदोली" । प्रेंखा । द्वे दोलायाः हिंदोळाइतिख्यातायाः । "डोलीइतिख्यातायावा" । आदिशब्दात्शयनखट्वावाह्यादिदोला । द्वीपीव्याघ्रस्तच्चर्मणाप्रावृतेरथेद्वैपः । वैयाघ्रःइतिद्वयं ॥ ५३ ॥

पांडुकंबलेनप्रावृतोरथः पांडुकंबलीत्येकं ।कंबलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृतेरथे ।कांबलः। वास्त्रः।दौकूलः।"चार्मः।क्षौमः"। इत्यादयः।एकैकं॥५४॥ द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु।वाच्यलिंगत्वात्।यद्वैपीरथ्या।द्वैपोरथः।रथ्या।रथकट्या।द्वयंरथसमूहे।धूः।यानमुखं।द्वे रथादेरग्रभागस्य। "धूरइतिख्यातस्य"।धूःस्त्री।धुरो।रथांगं।अपस्करः।द्वेरथावयवमात्रस्य॥५५॥ चक्रं।रथांगं।द्वेचक्रस्य "चाकइतिख्यातस्य"।नेमिः।

पांडुकंबलसंवीतःस्यंदनःपांडुकंबली॥ रथेकांबलवास्त्राद्याःकंबलादिभिरावृते॥ ५४॥
त्रिषुद्वैपादयोरथ्यारथकट्यारथव्रजे॥ धूःस्त्रीक्लीबेयानमुखंस्याद्रथांगमपस्करः॥ ५५॥
चक्रंरथांगंतस्यांतेनेमिःस्त्रीस्यात्प्रधिःपुमान्॥ पिंडिकानाभिरक्षाग्रकीलकेतुद्वयोरणिः॥ ५६॥

"नेमीत्यपि"। प्रधिः।द्वेतस्यचक्रस्यांतेभूस्पर्शिभागे।पिंडिका। "पिंडीत्यपि" नाभिः। "नाभीत्यपि" ।द्वेचक्रकाष्ठाधारभूतस्यमंडलाकारस्यचक्रमध्यस्य।नभ्यतेहिंस्यतेऽक्षोऽनयानाभिःस्त्री। अक्षस्यनाभिक्षेपस्यकाष्ठस्याग्रेचक्रधारणार्थंयत्कीलकमारोप्यतेतत्रअणिरित्येकं स्त्रीपुंसयोः।
"आणिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रीसीमसुद्वयोरितिमेदिनी"॥ ५६॥

तथगुप्तिः । वरूथः । द्वेशस्त्रादिभ्यःपरिरक्षणार्थंरथस्यलोहादिमयंयदावरणंक्रियतेतस्य । नापुमान् । "व्रियेतेरथोऽनेनवरूथः" । कूबरः । युगंधरः ।
द्वे यत्ररथस्याश्वाबध्यंतेतस्यकाष्ठस्य । "दांडीइतिख्यातस्य । युगकाष्ठबंधनस्थानस्यापिच । युगंवोढुर्बंधनकाष्ठं धारयतीति युगंधरः" । रथाधःस्थं
काष्ठं अनुकर्षः । "अनुकर्षेतिनांतोप्ययं । अनुकर्षानाक्षतलदार्वितिबोपालितात् ॥ एकं रथस्याधस्थलभागदारुणः " युगेनअततियुगाद्रथाश्वादिः
तस्ययुगोयुगाद्युगः प्रासंगइतिस्यात् । नापुमान् । काकाक्षिवत्युगादितिविशेषणंअयमेवयुगशब्दःपुंसिनतुयुग्मादिवाचीतिप्रदर्शनार्थं । अतोयुगादिति

रथगुप्तिर्वरूथोनाकूबरस्तुयुगंधरः ॥ अनुकर्षोदार्वधस्थंप्रासंगोनायुगाद्युगः ॥ ५७ ॥
सर्वस्याद्वाहनंयानंयुग्यंपत्रंचधोरणं ॥ परंपरावाहनंयत्तद्वैनीतकमस्त्रियां ॥ ५८ ॥

पाठे शकटसंधियुगादन्योयुगःवृषादीनांस्कंधेआसज्जमानःसप्रासंगइत्यर्थः । एकं । "जूं जोकड इतिख्यातस्य । युगंद्वितीयंप्रासंगइतिकात्यः ॥५७॥
सर्वंहस्त्यश्वादिवाहनंयानादिशब्दवाच्यं । यानं । युग्यं । पत्रं । धोरणं । चत्वारियत्परंपरवाहनंनरादिवोढृपरंपरयावाह्यतेशिबिकादितद्वैनीतकंस्यात् ।
विनीतानांशिक्षितानामिदं । "पुंसिवैनीतकः । विनीतकमित्यपि" ॥ ५८ ॥

आधोरणाः । हस्तिपकाः । हस्त्यारोहाः । निषादिनः । चत्वारिहस्तिपकेषुमाहातइतिख्यातेषु । द्वे द्वे भिन्नार्थेइत्येके । तदाआद्येमहामात्रस्य परेगजारोहस्य । नियंता । प्राजिता । यंता । सूतः । क्षत्ता । सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्ठः । दक्षिणस्थः । एताअष्टौसंज्ञाआख्यारथकुटुंबिनः सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । "सव्येवामेतिष्ठतिसव्येष्ठः ।" सव्येष्ठेतिकृदंतइतिकेचित् । रथिनः । स्यंदनारोहाः । द्वे रथानारुह्ययुध्यतां । अश्वारोहाः । सादि

आधोरणाहस्तिपकाहस्त्यारोहानिषादिनः॥ नियंताप्राजितायंतासूतःक्षत्ताचसारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठदक्षिणस्थौचसंज्ञारथकुटुंबिनः॥ रथिनःस्यंदनारोहाअश्वारोहास्तुसादिनः॥ ६० ॥
भटायोधाश्चयोद्धारःसेनारक्षास्तुसैनिकाः॥ सेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चते॥ ६१ ॥

नः । द्वे अश्ववारः । "स्वार" इतिप्रसिद्धानां ॥ ६० ॥ भटः । योधः । योद्धा । त्रयंयोद्धुः । सेनारक्षाः । सैनिकाः । द्वे सेनारक्षकानांप्रहरिकादीनां । "पाहरेकरी० गस्तकरीइत्यादिख्यातानां ।" सेनांरक्षंतिसैनिकाः । येसेनायांसमवेताःसंगतास्तेसैन्याःसैनिकाइतिचस्युः । द्वे ॥ ६१ ॥

येसहस्रेणबलिनः सैन्यवंतःतेसाहस्राःसहस्रिणश्चस्युः । द्वे । बलंसैन्यंतदस्तियेषांते । सहस्रंयोद्धारःसंत्येषांनायकानांते । परिधिस्थः । परिचरः । द्वे सेनानियंतुर्यः समंताच्चरतितस्यदंडनायकस्य । "तलावेदारइतिख्यातस्य ।" परिधौसेनांतेतिष्ठतिपरिधिस्थः । सेनानीः । वाहिनीपतिः । द्वे सेनापतेः । सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कंचुकः । वारबाणः । "बाणवारइत्यपि ।" द्वे सन्नाहस्यचोलकादेः । "क्लीबेतुवारबाणं ।" सकंचुकाः पुरुषामध्येमध्यभागेदार्व्यां

बलिनोयेसहस्रेणसाहस्रास्तेसहस्रिणः ॥ परिधिस्थःपरिचरःसेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
कंचुकोवारबाणोऽस्त्रीयत्तुमध्येसकंचुकाः ॥ बध्नंतितत्सारसनमधिकांगोऽथशीर्षकं ॥ ६३ ॥
शीर्षण्यंचशिरस्त्रेऽथतनुत्रंवर्मदंशनं ॥ उरश्छदःकंकटकोजगरःकवचोऽस्त्रियां ॥ ६४ ॥

थंकंचुकोपरियद्बध्नंतितत्सारसनं । अधिकांगः । द्वे " पंचागीइतिख्यातस्य । क्वचित्सारसनाधिपांगइतिपाठः । तच्चसारसनंज्ञेयमधिपांगंनिबंधनमितिदुर्गः । अधिपांगंसारसनमितिकात्यश्च " शीर्षकं ॥ ६३ ॥ शीर्षण्यं । शिरस्त्रं । त्रीणिटोपइतिख्यातस्य । "शीर्षेकंमुखमस्माच्छीर्षकं ।" तनुत्रं वर्म । दंशनं । उरश्छदः । कंकटकः । जगरः "जागरइत्यपि" कवचः । सप्तकं कवचस्य । "क्लीबेतुकवचं " ॥ ६४ ॥

आमुक्तः । प्रतिमुक्तः । पिनद्धः । अपिनद्धः । चत्वारिपरिहितकंचुकादेः । आमुच्यतेबध्यतेस्मआमुक्तः । सन्नद्धः । वर्मितः । सज्जः । दंशितः । व्यूढकंकटः । पंच कवचभृतः । सन्नह्यतिस्मसन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषुयथा । आमुक्ताशाटी । आमुक्तःकंचुकः । आमुक्तंवस्त्रं । एवंसन्नद्धासज्जेत्यादि । वर्मभृतांकवचिनांगणेकावचिकमित्येकं । पदातिः । "पदातः । पादातिः । पादातः । पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयमित्यमरमाला " पत्तिः । पदगः । पादातिकः । "पादादिगः । स्वार्थेकन् । पादाविकइत्यपिपाठः । पादाभ्यांअवति अवरक्षणादौ ।" पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्गः । पदिकः । सप्तपदातेः । पादाभ्यांअततिगच्छतितनुवाहनेनसपदातिः । पादस्यपदाज्यातीतिपदादेशः । पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकं । शस्त्राजीवः । कांडपृष्ठः । कांडस्पृष्टइतिराजमुकुटः । तत्रस्पृष्टंगृहीतंकांडंशस्त्रंयेन । वाहिताग्न्यादिष्वितिपरनिपातः ।" आयुधीयः । आयुधिकः । चत्वारिआयुधजीविनः ॥ ६७ ॥

आमुक्तःप्रतिमुक्तश्चपिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥ सन्नद्धोवर्मितःसज्जोदंशितोव्यूढकंकटः ॥ ६५ ॥
त्रिष्वामुक्तादयोवर्मभृतांकावचिकंगणे ॥ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
पद्गश्चपदिकश्चाऽथपादातंपत्तिसंहतिः ॥ शस्त्राजीवेकांडपृष्ठायुधीयायुधिकाःसमाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः । सुप्रयोगविशिखः । कृतपुंखः । त्रीणिशरनिक्षेपनिष्णातस्य । "कृतोभ्यस्तोहस्तोयस्यकृतहस्तः ।" लक्ष्याद्वेधात्च्युतः सायकोयस्यसो ऽपराद्धपृषत्कःस्यात् । एकं ॥ ६८ ॥ धन्वी । धनुष्मान् । धानुष्कः । निषंगी । अस्त्री । धनुर्धरः । षट्धनुर्धरस्य । धनुष्मंतौ । कांडवान् । कांडीरः । द्वे शरधारिणः । अयंकेवलकांडवत्त्वादुपाधिभेदाद्वाधनुर्धरतोभिन्नः । शाक्तीकः । शक्तिहेतिकः । "द्वे शक्त्यायुधधारकस्य ।" शक्तिःप्रहरणमस्य शाक्तीकः । शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ६९ ॥ यष्टिहेतिकोयाष्टीकः । एकं । "दांडेवालाइतिख्यातस्य ।" परश्वधःपरशुः सहेतिर्यस्यसः पारश्वधिकः

कृतहस्तःसुप्रयोगविशिखःकृतपुंखवत् ॥ अपराद्धपृषत्कोसौलक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥
धन्वीधनुष्मान्धानुष्कोनिषंग्यस्त्रीधनुर्धरः ॥ स्यात्कांडवांस्तुकांडीरःशाक्तीकःशक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥
याष्टीकपारश्वधिकौयष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥ नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिःस्यात्समौप्रासिककौंतिकौ ॥ ७० ॥

स्यात् । एकं । "फरशीकरी· गडासेकरीइतिख्यातस्य ।" यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपिपाठः । असिः खड्गःहेतिः शस्त्रमस्यसनैस्त्रिंशिकः । एकं । "निमचेकरीइतिख्यातस्य ।" प्रासिकः । "एकं प्रासायुधहेतिकस्य । बल्लमकरी· विटेकरी· सांगकरीइतिख्यातस्य" कौंतिकः । कुंतहेतिकस्य । "भालेकरीइतिख्यातस्यैकं ।" कुंतोभल्लः ॥ ७० ॥

चर्मी । फलकपाणिः । द्वे चर्मधारिणः । "ढालाईइतिख्यातस्य ।" फलतिविशीर्यतेफलकश्चर्म पाणौयस्य । पताकी । वैजयंतिकः । द्वे पताकांबिभृतः । 'निशाणकरी. जरीपटकेकरीइतिख्यातस्य ।" विजयंत्याचरतिवैजयंतिकः । अनुप्लवः । सहायः । अनुचरः । अभिचरः । चत्वारिअनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः । अग्रेसरः । "अग्रसरोपि " प्रष्ठः। अग्रतःसरः । पुरःसरः । पुरोगमः । पुरोगामी । सप्तपुरोगामिनः । प्रतिष्ठतेप्रष्ठः । मंदगामी ।

चर्मीफलकपाणिःस्यात्पताकीवैजयंतिकः॥ अनुप्लवःसहायश्चाऽनुचरोऽभिचरःसमाः॥ ७१ ॥
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरःपुरःसराः ॥ पुरोगमःपुरोगामीमंदगामीतुमंथरः॥ ७२ ॥
जंघालोतिजवस्तुल्यौजंघाकरिकजांघिकौ॥ तरस्वीत्वरितोवेगीप्रजवीजवनोजवः॥ ७३॥

मंथरः । द्वे "शनैर्गामिनः" ॥ ७२ ॥ जंघालः । "जंघिलः । प्रज्ञालप्रज्ञिलौतुल्यौजंघालजंघिलादयइतिवाचस्पतिः " अतिजवः । "अतिबलइत्यपि ।" द्वयमतिवेगवतः । जंघाकरिकः । जांघिकः । "जंघासाध्यत्वादुपचाराद्वृत्तिर्जंघा ।" योजंघाबलेनजीवतितत्रद्वयं । तरस्वी । त्वरितः । वेगी । प्रजवी । जवनः । जवः । षट्कंत्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥

योजेतुंशक्यतेसजय्यः । यथारामेणरावणोजय्यः । रावणंजेतुंरामःशक्नोत्येवेत्यर्थः । एकं । जेयइत्येकंजेतव्यमात्रे । यथाजेयंमनः । नतुजय्यं । जैत्रः । जेता । द्वे जेतुः । ॥ ७ ४ ॥ योविद्विषतःशत्रून्प्रतिअलंसामर्थ्येनयोद्धुंसन्मुखंगच्छतिसअभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रीणइतिचस्यात् । त्रीणियऊर्जस्यपराक्रमस्यातिशयेनयुक्तःसऊर्जस्वलः । उर्जस्वीइतिचस्यात् द्वे । "ऊर्जशब्दोऽदंतःसांतश्च । ऊर्जोतिशयान्वितइत्यपिपाठः ।"

जय्योयःशक्यतेजेतुंजेयोजेतव्यमात्रके॥ जैत्रस्तुजेतायोगच्छत्यलंविद्विषतःप्रति॥ ७४॥
सोऽभ्यमित्र्योभ्यमित्रीयोप्यभ्यमित्रीणइत्यपि॥ ऊर्जस्वलःस्यादूर्जस्वीयऊर्जातिशयान्वितः॥ ७५॥
स्यादुरस्वानुरसिलोरथिनोरथिकोरथी॥ कामंगाम्यनुकामीनोत्यत्यंतीनस्तथाभृशं॥ ७६॥

॥ ७५ ॥ उरस्वान् । उरसिलः । द्वे "विशालवक्षसः ।" उरस्वंतौ । रथिनः । "रथिरइत्यपि ।" रथिकः । रथी । त्रीणिरथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीतिरथिनोऽदंतः । यः कामंगामीयथेच्छंगच्छतितच्छीलः सोनुकामीनःस्यात् । "कामगामीत्यपि" एकं । तथेतिगामिसमुच्चये । योभृशंगामीअत्यर्थंगमनशीलः सोत्यंतीनः । एकं ॥ ७६ ॥

शूरः । वीरः । विक्रांतः । त्रीणिशूरस्य । जेता । जिष्णुः । जित्वरः । त्रीणिजयनशीलस्य । रणेसंयुगेसाधुः सांयुगीनः । एकं । "युद्धकुशलस्य ।" शस्त्राजीवेकांडपृष्ठेतियत्प्रागुक्तंतदादयः । "सांयुगीनांताः ।" त्रिषु । वाच्यलिंगत्वात् ॥७७॥ ध्वजिनी । वाहिनी । सेना । पृतना । अनीकिनी । चमूः । वरूथिनी । बलं । सैन्यं । चक्रं । अनीकं । एकादशसेनायाः । "पुंसिअनीकः" ॥७८ ॥ बलस्यसैन्यस्यविन्यासोयुद्धार्थैरचनाविशेषेणस्थापनंव्यूहइत्येकं । "विहूइतिख्यातस्य" युधिदंडादयोभेदाः विशेषाः व्यूहस्येतिशेषः । सैन्यस्यदंडवत्तिर्यगवस्थानंदंडः । आदिनाभोगमंडलादयः । यदाहकामंद

शूरोवीरश्चविक्रांतोजेताजिष्णुश्चजित्वरः ॥ सांयुगीनोरणेसाधुःशस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥ ध्वजिनीवाहिनीसेनापृतनानीकिनीचमूः ॥ वरूथिनीबलंसैन्यंचक्रंचानीकमस्त्रियां ॥ ७८ ॥ व्यूहस्तुबलविन्यासोभेदादंडादयोयुधि ॥ प्रत्यासारोव्यूहपार्ष्णिःसैन्यपृष्ठेप्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

कः । तिर्यग्वृत्तिस्तुदंडःस्याद्भोगोन्वावृत्तिरेवच । मंडलःसर्वतोवृत्तिःपृथग्वृत्तिरसंहतइति । "तत्रअन्योन्यागताऽवृत्तिर्भोगः सर्पशरीरवदवस्थानंमंडलः । गजादीनांविजातीयैरमिश्रितानांस्थानमसंहतः । एतेषांचशकटमस्करपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयोभेदाः प्रत्येकंसंति ।" प्रत्यासारः । व्यूहपार्ष्णिः । द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयतिभग्नान्प्रत्यासारः । "प्रत्यासारइत्यपि ।" सैन्यपृष्ठः । प्रतिग्रहः । "परिग्रहः । पतद्ग्रहइत्यपि ।" द्वे सेनायाःपश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यतेसैन्यमनेनप्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकइभोयस्यांसाएकेभा। एकोरथोयस्यांसा। त्रयोऽश्वायस्यांसा। पंच पदातयोयत्रसा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टासेनापत्तिःस्यात् । यदुक्तं। एकोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः । त्रयःश्वतुरगास्तज्ज्ञैःपत्तिरित्यभिधीयतइति। एकं। पत्यंगैःपत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरंक्रमात्सेनामुखादयआख्याःस्युः॥ ८० ॥ तद्यथा। त्रिसृभिःपत्तिभिःसेनामुखं। त्रिभिःसेनामुखैर्गुल्मः। गुल्मत्रयेणगणः। त्रिभिर्गणैर्वाहिनीतिसृभिः वाहिनीभिः पृतना। पृतनात्रयेणचमूः । एतत्त्रयेणाऽनीकिनी। तत्त्रयेणदशानीकिनी। तत्त्रयेणअक्षौहिणी । तथाच। अक्षौहिण्यामित्यधिकैःसप्तत्या

एकेभैकरथात्र्यश्वापत्तिःपंचपदातिका॥ पत्यंगैस्त्रिगुणैःसर्वैःक्रमादाख्यायथोत्तरं॥ ८०॥
सेनामुखंगुल्मगणौवाहिनीपृतनाचमूः॥ अनीकिनीदशानीकिन्यक्षौहिण्यथसंपदि॥ ८१॥

ह्यष्टभिःशतैः । संयुक्तानिसहस्राणिगजानामेकविंशतिः॥ २१८७०॥ एवमेवरथानांतुसंख्यानंकीर्तितंबुधैः॥ २१८७०। ॥ पंचषष्टिसहस्राणिषट्शतानिदशैवतु। संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विनारथतुरंगमैः॥ ६५६१०॥ नृणांशतसहस्राणिसहस्राणितथानव । शतानित्रीणिचान्यानिपंचाशच्चपदातयः॥ १०९३५०॥ इत्येकैकं। संपत्॥ ८१॥

संपत्तिः । श्रीः । लक्ष्मीः । चत्वारिसंपदः । "संपदेत्यन्यत्र ।" विपत्तिः । विपत् । आपत् । त्रीणिआपदः । "आपत्तिः । आपदा । इत्यन्यत्र ।" आयुधं । प्रहरणं । शस्त्रं । अस्त्रं । चत्वारिशस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः । चापः । धन्व । शरासनं । कोदंडं । कार्मुकं । इष्वासः । सप्त धनुषः । तत्रध नुश्चापेक्लीबेपुंसिच । धन्वनांतं । धन्वनी । "धन्वमिति अदंतमपि ।" धनुरुदंतोपि । "शरावापोधनुःस्त्रीस्यादितित्रिकांडशेषात् ।" कर्णस्य धनुः

संपत्तिःश्रीश्चलक्ष्मीश्चविपत्त्यांविपदापदौ॥ आयुधंतुप्रहरणंशस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ॥ ८२॥
धनुश्चापौधन्वशरासनकोदंडकार्मुकं॥ इष्वासोप्यथकर्णस्यकालपृष्ठंशरासनं॥ ८३॥
कपिध्वजस्यगांडीवगांडिवौपुन्नपुंसकौ॥ कोटिरस्याटनीगोधेतलेज्याघातवारणे॥ ८४॥

कालपृष्ठंस्यात् । "एकं । कालोयमइवपृष्ठमस्य"॥८३॥गांडीवः । गांडिवः । द्वे अर्जुनस्यधनुषि । "गांडिर्ग्रंथिरस्यास्ति । क्लीबेगांडीवंगांडिवंच ।" कोटिः । "कोटी" अटनी । "अटनिः ।" द्वे अस्यधनुषः प्रांते । गोधा । तलं द्वे । ज्यामौर्वीतस्याआघातस्ताडनं तद्वारणे चर्मादिकृतबाहुबंधवि शेषे । "गोधेतलेइतिव्यक्तिद्वयाद्विलं" ॥ ८४ ॥

धनुषोमध्यंलस्तकइत्येकं । मौर्वी । ज्या । शिंजिनी । गुणः । चत्वारिधनुर्गुणस्य । "चिल्लाइतिख्यातस्य । शिंजिनीशब्दस्तालव्यादिः" मूर्वाख्यस्यतृण स्यविकारोमौर्वी । प्रत्यालीढं । आलीढं । इत्यादयःपंच धनुर्धराणांस्थितिभेदाइत्यर्थः । एकैकं । आदिनासमपदंवैशाखंमंडलंच तत्रवामजंघाप्रसारपूर्वकदक्षिणजंघासंकोचेप्रत्यालीढं । दक्षिणजंघाप्रसारपूर्वकवामजंघासंकोचेआलीढं । पादयोःसमत्वेनस्थितिःसमपदं । वितस्त्यंतरेणस्थितेपादद्वयेवैशाखं । मंडलाकारेणपादद्वयधारणंमंडलकं ॥ ८५ ॥ लक्षं । लक्ष्यं । शरव्यं । त्रीणिवेधस्य । "निशाणइतिख्यातस्य ।" शराभ्यासः । उपासनं । द्वे शर

लस्तकस्तुधनुर्मध्यंमौर्वीज्याशिंजिनीगुणः ॥ स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपंचकं ॥ ८५ ॥
लक्षंलक्ष्यंशरव्यंचशराभ्यासउपासनं ॥ पृषत्कबाणविशिखाअजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
कलंबमार्गणशराःपत्रीरोपइषुर्द्वयोः ॥ प्रक्ष्वेडनास्तुनाराचाःपक्षोवाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

क्षेपाभ्यासस्य । "शरस्यशरमोक्षस्याभ्यासःशराभ्यासः ।" पृषत्कः । बाणः । विशिखः । अजिह्मगः । खगः । आशुगः ॥ ८६ ॥ कलंबः । मार्गणः । शरः । "सरः । चित्रपुंखःसरः शरइतित्रिकांडशेषात् ।" पत्री । रोपः । इषुः । द्वादशबाणस्य । तत्रेषुःस्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः "प्रक्ष्वेदनइत्यपि ।" नाराचः । द्वे लोहमयस्यबाणस्य । "नरानाचामतिनाराचः । अन्येभ्योपीतिडः । प्रज्ञाद्यण् ।" पक्षः । वाजः । द्वे कंकादिपक्षस्य । उत्तरेनिरस्तादिलिंगाक्रांतास्त्रिषु ॥ ८७ ॥

प्रहितेक्षिप्तेबाणेनिरस्तइत्येकं । विषाक्तः । दिग्धः । लिप्तकः । त्रीणिविषाक्तेबाणे । तूणः । उपासंगः । तूणीरः । निषंगः । इषुधिः ॥ ८८॥ तूणी । षट्कमिषुधेः । इषवोधीयंतेयस्यांभस्त्रायांसाइषुधिःस्त्रीपुंसयोः । तूणीस्त्री । "तूणेषुधीउपासंगइतिरत्नकोशे"। खड्गः। निस्त्रिंशः। चंद्रहासः। असिः। रिष्टिः। "ऋष्टिरित्यपि । ऋष्टिःखड्गस्तरवारीतित्रिकांडशेषः।"कौक्षेयकः। मंडलाग्रः ।करवालः । "करपालइत्यपि" । कृपाणः । नव खड्गस्य ।"तरवारइति

निरस्तःप्रहितेबाणेविषाक्तेदिग्धलिप्तकौ॥ तूणोपासंगतूणीरनिषंगाइषुधिर्द्वयोः॥ ८८ ॥
तूण्यांखड्गेतुनिस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः॥ कौक्षेयकोमंडलाग्रःकरवालःकृपाणवत्॥ ८९ ॥
त्सरुःखड्गादिमुष्टौस्यान्मेखलातन्निबंधनं॥ फलकोऽस्त्रीफलंचर्मसंग्राहोमुष्टिरस्ययः॥ ९० ॥

ख्यातस्य । खंडयतिपरंखड्गः" ॥८९ ॥ खड्गस्यमुष्टौत्सरुरित्येकं । "थरू, मूठइतिख्यातस्य"तकारादिकंपुंसि । आदिना "कटार.खंजीरइत्यादि नामक" छुरिकादिग्रहः । तस्यखड्गस्यमुष्टेःचर्मवर्ध्रिकयानिबंधनंमेखलास्यात् । "एकं । डालीइतिख्यातस्य" । ययाप्रहरतोहस्तात्ननिर्यातिखड्गः। फलकः। फलं। चर्म। त्रीणिढालइतिख्यातस्यचर्मणः। क्लीबेफलकं"। अस्यफलकस्ययोमुष्टिग्रहणस्थानंससंग्राहः। एकं ।"मूठइतिख्यातस्य" ॥९०॥

द्रुघणः । "द्रुघनइत्यपि" । मुद्गरः । घनः । त्रयंमुद्गरस्य । "मुद्गलइतिख्यातस्य" । ईली "इली । ईलिः" । करवालिका । "करपालिकेत्यपि" द्वेन्हस्व खड्गेकतेरेकधारस्यशस्त्रस्य । "खांडाइतिख्यातस्य । गुप्तीइतिकेचित्" । भिंदिपालः । सृगः । द्वेअश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्ययंत्रविशेषस्य । गोफीणइतिख्यातस्य । भिंदिर्द्वादशतालंतुदशकुंतोभिधीयतइति । तदवच्छिन्नःकालोपिभिंदिः तंपालयतीतिभिंदिपालः" । परिघः । परिघातिनः ।

द्रुघणोमुद्गरघनौस्यादीलीकरवालिका ॥ भिंदिपालःसृगस्तुल्यौपरिघःपरिघातिनः ॥ ९१ ॥
द्वयोःकुठारःस्वधितिःपरशुश्चपरश्वधः ॥ स्याच्छस्त्रीचासिपुत्रीचछुरिकाचासिधेनुका ॥ ९२ ॥

द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः । स्वधितिः । परशुः । परश्वधः । "परश्वंदधाति । परश्वधइत्यपि" । चत्वारिकुठारस्य । "कुन्हाड इतिख्यातस्य" तत्रकुठारःस्त्रीपुंसयोः । "तत्रस्त्रियांकुठारी । कुठारकःपर्शुरथच्छुरिकाकोशशायिकेतिरभसः" । स्वधितिःपुंसि । शस्त्री । असिपुत्री । छुरिका । असिधेनुका । चत्वारिछुरिकायाः । "सुरीइतिख्यातायाः" ॥ ९२ ॥

शल्यं । शंकुः । द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य । "फलइतिख्यातस्य । शलतिशल्यं । शलगतौ"। यच्छाश्वतः । संख्याकीलकयोःशंकुःशंकुःप्रहरणां तरइति । नापुमान् । सर्वला । "शर्वला । शार्दूलशर्वलाशलाटुरितिशभेदात् ।" तोमरः । "द्वे गुरगूजइतिप्रसिद्धस्यमंथदंडाकारशस्त्रभेदस्य । तौगंता म्रियतेऽनेनतोमरः शल्यादिचतुष्कमपितोमरस्येत्येके । तत्रसर्वलास्त्री । प्रासः । कुंतः । "द्वे भालाइतिख्यातस्य ।" कोणः । पालिः । "पाली " अ श्रिः । "अश्रीः ।" कोटिः । "कोटी ।" चत्वारिखड्गादिप्रांतभागस्य । "टोंकइतिख्यातस्य । तत्रपाल्यादयः स्त्रियां" ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः । स

वापुंसिशल्यंशंकुर्नासर्वलातोमरोऽस्त्रियां॥ प्रासस्तुकुंतःकोणस्तुस्त्रियःपाल्यश्रिकोटयः॥९३॥
सर्वाभिसारःसर्वौघःसर्वसन्नहनार्थकः॥ लोहाभिसारोऽस्त्रभृतांराज्ञांनीराजनाविधिः॥ ९४॥

र्वौघः । सर्वसन्नहनं । त्रीणिचतुरंगसैन्यसन्नहनस्य" । जमावइतिख्यातस्य । सर्वसन्नहनमर्थोयस्य" । सर्वेषामभिसरणंसर्वाभिसारः । अस्त्रभृतांरा ज्ञांमहानवम्यांदशम्यांवानीराजनासमयेशस्त्रादिसमर्पणलक्षणःयोविधिःसलोहाभिसारइत्युच्यते । एकं । लोहंशस्त्रंअभिसार्यतेप्रच्छाप्यतेऽत्रलोहा भिसारः । "लोहाभिहारोपि । लोहस्यशस्त्रस्यऽभितोहरणं । लोहाभिहारइत्युक्तोविधिर्नीराजनोत्तरइत्यमरमाला । नीराजनोविधिरितिपाठेनिःशेषेण राजनमत्रेतिबहुव्रीहिर्बोध्यः" ॥ ९४ ॥

अरौशत्रुसमीपेयत्सेनयासहाभिगमनंतदभिषेणनंस्यात् । एकं । यात्रा । व्रज्या । अभिनिर्याणं । प्रस्थानं । गमनं । गमः । षट्कंप्रयाणस्य ॥ ९५॥
आसारः । प्रसरणं । "प्रसरणीत्यपिपाठः । प्रसरणिरित्यपि" द्वे सैन्यस्यसर्वतोव्याप्तेः । प्रचक्रं । चलितं । द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । प्रचक्रंचलितंत्रिष्वि त्यमरमाला । रणेअहितान्प्रतिभयरहितस्यशूरस्ययद्गमनंसोभिक्रमइत्येकं । "अतिक्रमइत्यपि" ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः । बोधकराः । द्वे येनृपान्स्तुति पाठेनप्रातर्बोधयंतितेषु । "विविधेनतालेनशब्देनचरंतितेवैतालिकाः ।" चाक्रिकाः । घांटिकाः । द्वे बंदिविशेषेषु । घंटाघातेनयेशंसंतितेघांटिकाः ।

यत्सेनयाभिगमनमरौतदभिषेणनं॥ यात्राव्रज्याऽभिनिर्याणंप्रस्थानंगमनंगमः॥ ९५॥
स्यादासारःप्रसरणंप्रचक्रंचलितार्थकं॥ अहितान्प्रत्यभीतस्यरणेयानमभिक्रमः॥ ९६॥
वैतालिकाबोधकराश्चाक्रिकाघांटिकाऽर्थकाः॥ स्युर्मागधास्तुमगधावंदिनस्तुतिपाठकाः॥ ९७॥

यदाहुः । प्रबोधसमये । घंटाशिल्पास्तुघांटिकाइति । "चक्रिकाघटिकार्थकाइतिक्वचित्पाठः । तत्रचक्रमस्तिवाद्यत्वेनयस्य । ठन् । घटींकायंति । कैशब्दे । द्वे घटिकावादकस्य ।" मागधाः । मगधाः । "मधुकाइतिमुकुटः । मधुमधुरंकायंतिइतिविग्रहः ।" द्वे राजाग्रतोवंशक्रमस्यस्तावकानां । यदाहुः । मागधाःसूतवंशजाइति । बंदिनः स्तुतिपाठकाः । द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु । "भाटइतिख्यातेषु । वंदतेस्तुवंतेतच्छीलावंदिनः । "यदुक्तं । वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाःप्रस्तावसदृशोक्तयइति ।" चत्वारएकार्थाइत्येके ॥ ९७ ॥

समयान्च्छपथाद्येसंग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्तेसंशप्तकाःस्युरेकं । रेणुः । धूलिः । "धूली" । पांसुः । "पांशुः ।" रजः । चत्वारिधूल्याः । "धूळइतिख्यातायाः । रेणुःस्त्रीपुंसयोः ।" पांसुः पुंसि । रजःक्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं । क्षोदः । द्वे पिष्टस्यरजसः । "षडपिरजसइत्येके । चूर्णःपुल्लिंगोपि । चूर्णौधूलौक्षारभेदेचूर्णानिवासयुक्तिष्वितिमेदिनी । चूर्णानिवासयोगाःस्युश्चूर्णोधूलिःसशर्करइतिशाश्वतश्च ।" समुत्पिंजः । पिंजलः । द्वे अत्यंतमा

संशप्तकास्तुसमयात्संग्रामादनिवर्तिनः॥ रेणुर्द्वयोःस्त्रियांधूलिःपांसुर्नानद्वयोरजः॥ ९८॥
चूर्णेक्षोदःसमुत्पिंजपिंजलौभृशमाकुले॥ पताकावैजयंतीस्यात्केतनंध्वजमस्त्रियां॥ ९९॥
सावीराशंसनंयुद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियां॥१००॥

कुलेसैन्यादौ । पताका । वैजयंती । केतनं । ध्वजं । चत्वारिपताकायाः । केतनादिद्वयंपताकादंडस्येत्येके । "पुंसिध्वजः" ॥ ९९ ॥ यायुद्धभूमिः खंडितैर्गजादिभिरतिभयदासावीराशंसनंस्यात् । "एकं । वीराआशंस्यंतेऽत्रवीराशंसनं । आङःशसिइच्छायां ।" अहंपूर्वमहंपूर्वं अहमग्रेभवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वंयुद्धं अहंपूर्विकास्यात् । एकं । स्त्रियां ॥ १०० ॥

दर्पादात्मविषयेयासंभावनासामर्थ्याविष्करणंसाआहोपुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुषइत्यहंकारवानहोपुरुषस्तद्भावआहोपुरुषिका । एकं । यःपरस्पर महंशक्तोहंशक्तइत्यहंकारःसाअहमहमिकास्यात् । एकंषडक्षरं ॥ १०१ ॥ द्रविणं । तरः । सहः । बलं । शौर्यं । स्थाम । शुष्मं । शक्तिः । पराक्रमः । प्राणः । दशपराक्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदंतं । "सहइत्यदंतोपि । सहास्त्रियांबलेनस्त्रीतिरभसः । सहोबलेनस्त्रियांस्यादि

आहोपुरुषिकादर्पाद्यास्यात्संभावनात्मनि ॥ अहमहमिकातुसास्यात्परस्परंयोभवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
द्रविणंतरःसहोबलशौर्याणिस्थामशुष्मंच ॥ शक्तिःपराक्रमःप्राणोविक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥
वीरपानंतुयत्पानंवृत्तेभाविनिवारणे ॥ युद्धमायोधनंजन्यंप्रधनंप्रविदारणं ॥ १०३ ॥ मृधमास्कंदनंसं
ख्यंसमीकंसांपरायिकं ॥ अस्त्रियांसमरानीकरणाःकलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

तिमेदिनीच" । विक्रमः । अतिशक्तिता । द्वेअतिपराक्रमस्य ॥१०२॥ रणेवृत्तेसतितच्छ्रमशांत्यर्थंअथवाभाविनिभविष्यतिरणेतदुत्साहवृध्यर्थंय द्वीराणांमद्यपानंतद्वीरपानंस्यात् । "वीरपाणमित्यपि । वाभावकरणयोरितिणत्वं" । युद्धं । आयोधनं । जन्यं । प्रधनं । प्रविदारणं॥ १०३ ॥ मृधं ॥ आस्कंदनं । संख्यं । समीकं । सांपरायिकं । "संपरायिकं । क्लन्" । समरः । अनीकः । रणः । कलहः । विग्रहः ॥ १०४ ॥

संप्रहारः। अभिसंपातः। कलिः। संस्फोटः "संस्फेटः" संयुगः। अभ्यामर्दः। "अभिमर्दइत्यपि"। अभिमर्दस्तुपुंसिस्यादवमर्देसंपरायेचेतिमेदिनी।" समाघातः। संग्रामः। अभ्यागमः। आहवः॥ १०५॥ समुदायः। संयत्। समितिः। आजिः। समित्। युत्। एकत्रिंशद्युद्धस्य। संख्यंद्यनुस्वारं। समरादित्रयंअस्त्रियां। संयतौ। यमितौयुधौ। नियुद्धं। बाहुयुद्धं। द्वेबाहुयुद्धस्य। तुमुलंइत्येकंरणस्यसंकुलेपरस्परसंबाधेवर्तते॥ १०६॥ क्ष्वेडा। सिंहनादः। द्वे

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः॥ अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः॥ १०५॥
समुदायःस्त्रियःसंयत्समित्याजिसमिद्युधः॥ नियुद्धंबाहुयुद्धेथतुमुलंरणसंकुले॥ १०६॥
क्ष्वेडातुसिंहनादःस्यात्करिणांघटनाघटा॥ क्रंदनंयोधसंरावोबृंहितंकरिगर्जितं॥ १०७॥
विस्फारोधनुषःस्वानःपटहाडंबरौसमौ॥ प्रसभंतुबलात्कारोहठोऽथस्खलितंछलं॥ १०८॥

वीराणांसिंहनादतुल्यनादविशेषस्य। क्ष्वेडाटाबंता। करिणांघटनायुद्धेसंघट्टनंघटास्यात्॥ योधानांसंरावःआक्रोशपूर्वकःशब्दःक्रंदनंस्यात्। एकं। करिणांगर्जितंबृंहितंस्यात्। एकं॥ १०७॥ धनुषःशब्दोविस्फारः। एकं। पटहः। आडंबरः। द्वेसंग्रामध्वनेः। प्रसभं। बलात्कारः। हठः। त्रीणिबलात्कारस्य। "प्रगतासभाविचारोऽस्मात्प्रसभं। बलात्करणंबलात्कारः"। स्खलितं। छलं। द्वेयुद्धमर्यादायाश्चलनस्य॥ १०८॥

अजन्यं । उत्पातः । उपसर्गः । त्रयमुत्पातस्य । "शुभाशुभसूचकस्य । नजनेसाधुअजन्यं" । मूर्च्छा । कश्मलं । मोहः । त्रीणिमूर्च्छायाः । अवमर्दः । पीडनं । द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्ययत्परचक्रेणपीडनंतत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कंदनं । अभ्यासादनं । द्वे छलेंदाक्रमणस्य । धाडइतिख्यातस्य । विजयः । जयः । द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेनलब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः । प्रतीकारः वैरनिर्यातनं । त्रीणिवैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः । उ

अजन्यंक्लीबमुत्पातउपसर्गःसमंत्रयं ॥ मूर्च्छातुकश्मलंमोहोऽप्यवमर्दस्तुपीडनं ॥ १०९ ॥
अभ्यवस्कंदनंत्वभ्यासादनंविजयोजयः ॥ वैरशुद्धिःप्रतीकारोवैरनिर्यातनंचसा ॥ ११० ॥
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावाविद्रवोद्रवः ॥ अपक्रमोपयानंचरणेभंगःपराजयः ॥ १११ ॥
पराजितपराभूतौत्रिषुनष्टतिरोहितौ ॥ प्रमापणंनिबर्हणंनिकारणंविशारणं ॥ ११२ ॥

द्रावः । संद्रावः । संदावः । विद्रवः । द्रवः । अपक्रमः । अपयानं । अष्टौपलायनस्य । यः रणेभंगःसपराजयइत्येकं ॥ १११ ॥ पराजितः । पराभूतः । द्वे निर्जितस्य । नष्टः । तिरोहितः । द्वे निलीनस्य । त्रिष्वितिकाकाक्षिवदुभयत्रयुज्यते । प्रमापणादिवधांतानित्रिंशन्नामानिवधस्य । "तानि । प्रमापणं । प्रमापनंवा । निबर्हणं । निर्बर्हणंवा । निकारणं । विशारणं । निशारणंवा ॥ ११२ ॥

प्रवासनं । परासनं । निषूदनं । निसूदनमितिवा । निर्हिंसनं । निर्वासनं । संज्ञपनं । निर्ग्रंथनं । निर्गंधनंवा । अपासनं ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं । निहननं । क्षणनं । परिवर्जनं । निर्वापणं । विशसनं । मारणं । प्रतिघातनं" ॥ ११४ ॥ उद्वासनं । प्रमथनं । क्रथनं । उज्जासनं । आलंभः । पिंजः । विशरः । घातः । उन्माथः । "उन्मथोवा" । वधः । इति ॥११५॥ पंचता । "पंचत्वं" । कालधर्मः । दिष्टांतः । प्रलयः । अत्ययः । अंतः । नाशः । मृत्युः । मरणं । निधनः । दशमरणस्य । तत्रमृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियां ॥ ११६ ॥ परासुः । प्राप्तपंचत्वः । परेतः । प्रेतः । संस्थितः । मृतः । प्रमीतः सप्तमृतस्य । एतेवाच्यलिंगाः । चिता । चित्या । चितिः । त्रयंप्रेतदाहाधारचुल्लेः "सरणइतिख्यातस्य" ॥ ११७ ॥

प्रवासनंपरासननंनिषूदनंनिर्हिंसनं ॥ निर्वासनंसंज्ञपनंनिर्ग्रंथनमपासनं ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणंनिहननंक्षणनंपरिवर्जनं ॥ निर्वापणंविशसनंमारणंप्रतिघातनं ॥ ११४ ॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानिच ॥ आलंभपिंजविशरघातोन्माथवधाअपि ॥ ११५ ॥
स्यात्पंचताकालधर्मोदिष्टांतःप्रलयोऽत्ययः ॥ अंतोनाशोद्वयोर्मृत्युर्मरणंनिधनोऽस्त्रियां ॥ ११६ ॥
परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥ मृतप्रमीतौत्रिष्वेतेचिताचित्याचितिःस्त्रियां ॥ ११७ ॥

अपमूर्धमस्तकहीनंनर्तकक्रियायुक्तंयत्कलेवरं। "धडइतिख्यातं"सकबंधःस्यात्। एकं। युद्धेसहस्रपूरणःकबंधोनृत्यते। उपचारान्नर्तनरहितेपिप्रयोगः। श्मशानं। पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः। "मसणवटीइतिख्यातायाः।" शवः शेतेऽस्मिन्श्मशानं। "द्वितालव्यं।" कुणपः। शवं। द्वे निर्जीवशरीरस्य। "पुंसितुशवः"॥ ११८॥ प्रग्रहः। उपग्रहः। बंदी। "बंदिरित्यपि" त्रीणि "चोरादेर्गकर्षणस्य। बंदी। अटकावइतिख्यातस्य।" बंधनगेहेकारेत्येकं। स्त्रियां। असवः। प्राणाः। द्वे प्राणानां। भूम्निबहुत्वे। एवंशब्दात्प्राणाअपिनित्यंपुंसिभूम्निच। प्राणोनामवायुरित्येके। तत्तुवायुमात्रवि

कवंधोस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरं॥ श्मशानंस्यात्पितृवनंकुणपःशवमस्त्रियां॥११८॥ प्रग्रहोपग्रहौबंद्यांकारास्याद्बंधनालये॥ पुंसिभूम्न्यसवःप्राणाश्चैवंजीवोऽसुधारणं॥११९॥ आयुर्जीवितकालोनाजीवातुर्जीवनौषधं॥ इतिक्षत्रियवर्गः॥ ॥ऊरव्याऊरुजाअर्यावैश्याभूमिस्पृशोविशः॥ आजीवोजीविकावार्तावृत्तिर्वर्तनजीवने॥१॥

वक्षया। जीवः। असुधारणं। द्वे प्राणधारणस्य॥११९॥ जीवितावच्छिन्नःकालआयुःस्यात्। एकं। उसंनंक्लीबे। जीवितस्यौषधंरक्षणोपायोजीवातुःस्यात्। नापुमान्। एकं॥ ॥इतिक्षत्रियवर्गः॥ ॥ऊरव्यः। ऊरुजः। अर्यः। वैश्यः। भूमिस्पृक्। विट्। षट्वैश्यस्य। आजीवः। जीविका। वार्ता। वृत्तिः। वर्तनं। जीवनं। षट्जीविकामात्रस्य॥ १॥

कृषिः कर्षणं । पशुपालस्यकर्मपाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजांकर्मवाणिज्यं क्रयविक्रयादि । "वणिज्यं । वणिजेत्यपि ।" एवंत्रयोवृत्तयोवैश्या नांजीविकाभेदाइत्यर्थः । अथमृताऽमृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा । सत्यानृताभ्यामपिवानश्ववृत्त्याकथंचनेत्यादिस्मृत्युक्तान्वृत्तिभेदान्व्युत्पादयति ॥ सेवापरचित्तानुवर्तनंसाश्ववृत्तिः । "शुनोवृत्तिरिवशुनइववृत्तिर्वा । शुनोवृत्तिःस्मृतासेवागर्हितंतद्विजन्मनां । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतंकृषिरुच्यतेइत्यु क्तं ।" श्ववृत्तिर्नीचसेवनमितिश्रीभागवते । एकं । कृषिः कर्षणंतदनृतंस्यात् । अनृतंकर्षणंस्मृतमितिस्मृतेः । "प्रनृतमितिक्वचित्पाठः । प्रनृतंकर्षणंस्मृत

स्त्रियांकृषिःपाशुपाल्यंवाणिज्यंचेतिवृत्तयः ॥ सेवाश्ववृत्तिरनृतंकृषिरुंछशिलंत्वृतं ॥ २ ॥
द्वेयाचितायाचितयोर्यथासंख्यंमृतामृते ॥ सत्यानृतंवणिग्भावःस्यादृणंपर्युदंचनं ॥ ३ ॥

मितिमनूक्तेः ।" एकं । उंछश्चशिलंचउंछशिलंसमाहारद्वंद्वः । आपणादौपतितकणानामेकशोग्रहणमुंछः । क्षेत्रादौस्वामित्यक्तकणिशानांग्रहणंशि लं । एतद्द्वयंऋतमित्युच्यते । "उंछःकणशआदानंकणिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः । पुमानुंछःशिलंत्वृतमितिबोपालितः ।" एकं ॥ २ ॥ याचितेप्र त्यहंतंडुलादियाञ्चायांमृतमित्येकं । मृतंतुनित्ययाञ्चास्यादित्युक्तेः । अयाचितेअजगरवर्तनवद्याञ्चांविनैवलब्धेअमृतमित्येकं । वणिग्भावोवाणि ज्यंक्रयविक्रयादितत्सत्यानृतंस्यात् । एकं । किंचित्सत्यंकिंचिदसत्यंसत्यानृतं । ऋणं । पर्युदंचनं ॥ ३ ॥

उद्धारः । त्रयमृणस्य । “उद्धारश्चोद्धृतावृणइतिविश्वः ।” अर्थप्रयोगः । कुसीदं । “कुशीदं । कुषीदंचेत्यपि ।” वृद्धिजीविका । त्रीणिऋणसंबंधि कालांतरद्रव्येण । “लोकेव्याजइतिख्यातेन ।” जीविकायां । याञ्चयायदाप्तंतद्याचितकं । “एकं । जायांआणलेला. जायजाणाजिन्नसइतिख्या तस्य ” निमयात्परिवर्ताद्दाप्तंआपमित्यकं । “अपमित्यआप्तं । अपमित्ययाचिताभ्यांकक्नौ । परिवर्तोविनिमयइतिमेदिनी ।” निमयःपरिवर्तः स्यादितिमनुः ॥ ४ ॥ प्रयोक्ताऋणस्यदाता उत्तमर्णइत्येकं । “उत्तमंऋणमस्य ।” ऋणस्यग्राहकोऽधमर्णइत्येकं । कुसीदिकः । वार्धुषिकः । वृ

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तुकुसीदंवृद्धिजीविका ॥ याञ्चयाप्तंयाचितकंनिमयादापमित्यकं ॥ ४ ॥
उत्तमर्णाधमर्णौद्वौप्रयोक्तृग्राहकौक्रमात् ॥ कुसीदिकोवार्द्धुषिकोवृद्ध्याजीवश्चवार्धुषिः ॥ ५ ॥
क्षेत्राजीवःकर्षकश्चकृषिकश्चकृषीवलः ॥ क्षेत्रंव्रैहेयशालेयंव्रीहिशाल्युद्भवोचितं ॥ ६ ॥

ध्याजीवः । वार्धुषिः । चत्वारिऋणंदत्वातद्वृध्याजीविनःपुरुषस्य । “कुसीदार्थंप्रयच्छतिकुसीदिकः । वृद्धिगर्ह्यांप्रयच्छतिवार्धुषिकः ” ॥ ५ ॥ क्षे त्राजीवः । कर्षकः । “कार्षकोवा ” कृषिकः । कृषीवलः । चत्वारिकृषीवलस्य । कृषिरस्यास्तीतिकृषीवलः । वलेइतिदीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितंव्री हीणामुद्भवेयोग्यंक्षेत्रंव्रैहेयं । एकं । शाल्युद्भवोचितंक्षेत्रंशालेयं । एकं ॥ ६ ॥

यवादीनांभवनंउद्भवोचितंयत्क्षेत्रंतत्यव्यादि । यथा । यवानांभवनंक्षेत्रंयव्यं । यवकाअल्पयवास्तेषांभवनंक्षेत्रंयवक्यं । "यवकःशूकधान्योयवः" । षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यंतेतेषांभवनंक्षेत्रंषष्टिक्यं । एकैकं । तिल्यंतैलीनवन्माषादेःक्षेत्रंत्रिषयेद्विरूपतास्यात् । यथा । तिल्यं । तैलीनं द्वे । तिलानांभवनेक्षेत्रे । एवंमाष्यं । माषीणं । द्वेमाषाणांभवनेक्षेत्रे । उमाअतस्यस्तासांक्षेत्रंउम्यं । औमीनं द्वे । अणुर्धान्यभेदस्तत्क्षेत्रेअणव्यं । आणवीनं । द्वे । भंगामातुलानीतत्क्षेत्रंभंग्यं । भांगीनं । द्वे ॥ ७ ॥ शेषाणांव्रीह्यादिभ्यउक्तेभ्योन्येषांमुद्गादीनांधान्यानामुद्भवोचितंक्षेत्रंमौद्गीनादिस्यात् । यथा । मुद्गानां

यव्यंयवक्यंषष्टिक्यंयवादिभवनंहियत् ॥ तिल्यंतैलीनवन्माषोमाणुभंगाद्विरूपता ॥ ७ ॥
मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमं ॥ "शाकक्षेत्रादिकेशाकशाकटंशाकशाकिनं" ॥
बीजाकृतंतूप्तकृष्टेसीत्यंकृष्टंचहल्यवत् ॥ ॥ ८ ॥

भवनंक्षेत्रंमौद्गीनं । एवंकौद्रवीणं । आदिनाचाणकीनं । "गौधुमीनं । कालायीनं । कौलत्थीनं । प्रियंगवीनमित्यादि । एकैकं । "शाकशाकटं । शाकशाकिनं । द्वयंशाकक्षेत्रादिके । क्लीबं । आदौउप्तंपश्चात्कृष्टंक्षेत्रमुप्तकृष्टं तत्रबीजाकृतमित्येकं । "बीजेनसहकृतंकृष्टंबीजाकृतं । कृञोद्वितीयेतिडाच् । "सीत्यं । कृष्टं । हल्यं त्रीणिकृष्टमात्रस्य । सीतयाहललेखयासमितंसीत्यं । "शीत्यमित्यपि । "हलेनकृष्टंहल्यं ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं । तृतीयाकृतं । त्रिहल्यं । त्रिसीत्यं । चत्वारिवारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं । "त्रिवारं । "कृतंकृष्टंक्षेत्रंत्रिगुणाकृतं । संख्यायाश्चेतिडाच् । तस्मि न्त्रिगुणाकृतेइत्यर्थः । द्विगुणाकृतेपिसर्वंपूर्वंयोज्यं । यथा ॥ द्विगुणाकृतं । द्वितीयाकृतं । द्विहल्यं । द्विसीत्यं । चत्वारिवारद्वयकृष्टस्य । इहद्विःकृष्टे शंबाकृतमित्यपिनाम । "शंबशब्दोद्वितीयकर्षणेवर्तते । संबाकृतमितिदंत्यादिरपि । "एवंपंच ॥ ९ ॥ उप्यतेस्मिन्निातिवापः क्षेत्रं । द्रोणादिपरिमित धान्यस्यवापादौद्रौणिकादयःस्युः । यथाद्रोणस्यवापःक्षेत्रंद्रौणिकः । आढकस्यवापःआढकिकः । आदिशब्दात्प्रस्थस्यवापःप्रास्थिकः । "कौडवि

त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्यंत्रिसीत्यमपितस्मिन् ॥ द्विगुणाकृतेतुसर्वंपूर्वंशंबाकृतमपीह ॥ ९ ॥
द्रोणाढकादिवापादौद्रौणिकाढकिकादयः ॥ खारीवापस्तुखारीकउत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥
पुन्नपुंसकयोर्वप्रःकेदारःक्षेत्रमस्यतु ॥ कैदारकंस्यात्कैदार्यंक्षैत्रंकैदारिकंगणे ॥ ११ ॥

कं । " । इत्यादि । वापाद्रावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्यपचोद्रौणिकःकटाहः । खारीवापः । खारीपरिमितंयत्रोप्यतेसखारीकः । एकं । उत्तम र्णादयःखारीकांताःत्रिलिंग्यां । वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः । केदारः । क्षेत्रं । त्रीणिक्षेत्रस्य । "शेतइतिख्यातस्य । "अस्यक्षेत्रस्यगणेसमूहेकैदार कं । कैदार्यं । "कैदारं । "क्षैत्रं । कैदारिकं । इतिचत्वारि ॥ ११ ॥

लोष्टं । लेष्टुः । द्वेमृत्तिकाखंडस्य । "ढेंकुळ.डिफळइतिख्यातस्य । लोष्टंपुंस्यपि । लेष्टुषंढेपिलोष्टःस्यादितिबोपालितः"कोटिशः । "कोटीशइत्यपि ।" लोष्टभेदनः । द्वे लोष्टभंजनमुद्गरस्य । "कुळव.डिफळाइतिख्यातस्य । प्राजनं । तोदनं । तोत्रं । त्रीणिदृपादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य । "आंसूड, चाबूकइतिख्यातस्य" तुद्यतेऽनेनतोत्रं । यल्लक्ष्यं तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं । अवदारणं । द्वेकुद्दालादेः । "कुदळइतिख्यातस्य" ॥१२॥ दात्रं । लवित्रं । द्वे लुनातिछिनत्तिअनेनलवित्रं । "इळा.कोयता."इतिप्रसिद्धं । आबंधः । योत्रं । योक्त्रं । त्रीणियुगबंधनोपयोगिन्यांरज्जौ । "जुंपणी.जोतें

लोष्टानिलेष्टवःपुंसिकोटिशोलोष्टभेदनः ॥ प्राजनंतोदनंतोत्रंखनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥
दात्रंलवित्रमाबंधोयोत्रंयोक्त्रमथोफलं ॥ निरीशंकुटकंफालःकृषकोलांगलंहलं ॥ १३ ॥

इतिख्यातायां ।"फलं । निरीशं । "निरीषमिति" । कुटकं । "दीर्घादिरितिमुकुटः"फालः । कृषकः । "कृषिकः । कृषिकाकृषिकौफालकृषकाविति रुद्रास्त्रियामपि" । पंच लांगलस्याधःस्थितेकाष्ठे । यस्यायंलोहेनप्रबध्यते । "आद्यत्रयंयत्रकाष्ठेफालोनिबध्यतेतस्य । अंत्यद्वयंफालस्येत्यपिमतं"फलतिविशीर्यतेभूमिरनेनफालः । लांगलं । हलं । हालः । "हालःफालवहःसीतेतिविक्रमादित्यः । हालोहलेपुमान्हालामदिरायांचयोषितीतिमेदिनी" ॥ १३ ॥

गोदारणं । सीरः । "शीरइत्यपि ।" चत्वारिहलस्य । शम्या । युगकीलकः । द्वे युगस्यकीलके । खीळइतिख्याते । शम्यतेदृषादिरनयाशम्या । लांगलस्यदंडईषास्यात् । "ईशा । प्रभुशंकरयोरीशःस्त्रियांलांगलदंडकइतितालव्यांतेरुद्रभसौ । ईशःस्वामिनिरुद्रेचस्यादीशाहलदंडकइतिशांतेषुविश्वः । एकं । इसाडइतिख्यातस्य । लांगलपद्धतिः हलरचितारेखासीतास्यात् । "शीता । शीतानभःसरितिलांगलपद्धतौचशीतादशाननरिपोःसहधर्मिणीच । शीतंस्मृतंहिमगुणेचतदन्वितेचशीतोऽलसेचबहुवाररतौचदृष्टइनितालव्यादौधरणिः । एकं । नांगराचेंतासइतिख्यातस्य"॥ १ ४॥ पशुबंधनेदृषा

गोदारणंचसीरोऽथशम्यास्त्रीयुगकीलकः॥ ईषालांगलदंडःस्यात्सीतालांगलपद्धतिः॥ १ ४॥ पुंसिमेधिःखलेदारु
न्यस्तंयत्पशुबंधने॥ आशुव्रीहिःपाटलःस्याच्छितशूकयवौसमौ॥ १ ५॥

दिबंधननिमित्तेयत्काष्टंन्यस्तंनिखातंतत्रमेधिः। "मेथिरित्यपि"। खलेदारु । इतिद्वे । "मेढइतिख्यातस्य" खलेदार्विति हलदंतादितिसप्तम्याअलुक् । यद्वाखलेधान्यमर्दनस्थलेयद्दारुइतिपृथक्पदंवा । आशुः । व्रीहिः । पाटलः । "पाटलिरित्यपि । पाटलोवर्णोस्यास्तीति"। त्रयं व्रीहेः । "पाटलोव्रीहिपाटलउच्यतेइतिनामद्वयमितिसुभूतिः"। तत्रआशुक्लीबे । "पुंस्यपि । आशुस्तुव्रीहिशीघ्रयोरितिहेमचंद्रः । आशुव्रीहिरित्येकंपदमितिसुभूतिः । आशुव्रीहौपाटलोनाश्वेतरक्तेऽन्यलिंगवानितिरुद्रोऽपि"। व्रीह्यादिपुंसि । धान्यमात्रेपिव्रीहिंवक्ष्यंति । शितशूकः । यवः । द्वेजवइतिख्यातस्य । "शितशूकोद्वितालव्यः । मध्यतालव्योपि"॥ १ ५॥

तत्रयवेहरितेहरिद्वर्णेतोक्मइत्येकं । "निःशूकयवस्य ।" कलायः । सतीनकः । "सातीनकइतिमाधवः । प्रज्ञाद्यण् । सतीलकइतिमेदिनी ।" हरेणुः । रेणुकः । चत्वारि । "वाटाणाइतिख्यातस्य ।" कोरदूषः । कोद्रवः । "कोद्रवइत्यपि ।" द्वे हरीकइतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ मंगल्यकः । मसूरः । "मसुरा । मसूरा । वेश्यायांव्रीहिभेदेचमसूरामसुरास्त्रियां । मसूरमसुरौपुंसिद्धावेतावपिचैतयोरितिरभसः । मसूरामसुरावानावेश्याव्रीहिप्रभेदयोरितिमेदि

तोक्मस्तुतत्रहरितेकलायस्तुसतीनकः ॥ हरेणुरेणुकौचास्मिन्कोरदूषस्तुकोद्रवः ॥ १६ ॥
मंगल्यकोमसूरोऽथमकुष्टकमयुष्टकौ ॥ वनमुद्गसर्षपेतुद्वौतंतुभकदंबकौ ॥ १७ ॥

नीच । द्वे मसूरइतिख्यातस्य ।" मकुष्टकः । "मकुष्ठकः । मुकुष्ठकः । विश्वमेदिन्योस्तुमुकुष्ठोव्रीहिभेदेनेतिटवर्गद्वितीयांतः ।" मयुष्ठकः । "मयष्ठकः । मपष्ठकः । मपष्ठोपि । मपुष्ठकः । मपुष्ठोप्यन्यत्र ।" वनमुद्गः । "त्रीणिमठ. मटकोइतिख्यातस्य ।" सर्षपः । तंतुभः । "तुंतुभोपि ।" कदंबकः । त्रयंसांसव । "शिरस ।" इतिख्यातस्य । "सर्षपःस्यात्सरिषपइतित्रिकांडशेषः " ॥ १७ ॥

एषसर्षपोधवलःशुभ्रश्वेत्सिद्धार्थइत्येकं । गोधूमः । सुमनः । द्वेगहूंइतिख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः । कुल्माषः । "कुल्मासइतिदंत्यांतः" । द्वेअर्ध स्विन्नस्ययवादेः । "अर्धशिजेयवादिकघुगर्याइतिचख्यातस्य" । धान्यभेदस्येत्येके । "शूकशून्ययवादेरित्यन्ये" । चणकः । हरिमंथकः । हरिमंथजइत्य पि । "द्वेहरभराइतिख्यातस्य" ॥ १८ ॥ तिलपेजः । तिलपिंजः । द्वेनिष्फलेतिले । "वांझेतीळरानतीळइतिख्याते । जर्तिलइत्यप्यस्यनाम । जर्तिलःकथ्य तेसद्भिररण्यप्रभवस्तिलइत्युक्तेः" । क्षवः । क्षुताभिजननः । राजिका । कृष्णिका । आसुरी । पंच राजसर्षपाख्यस्यकृष्णसर्षपस्य । "मोहरी.राईइति

सिद्धार्थस्त्वेषधवलोगोधूमःसुमनःसमौ ॥ स्याद्यावकस्तुकुल्माषश्चणकोहरिमंथकः ॥ १८ ॥
द्वौतिलेतिलपेजश्चतिलपिंजश्चनिष्फले ॥ क्षवःक्षुताऽभिजननोराजिकाकृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
स्त्रियौकंगुप्रियंगूद्वेअतसीस्यादुमाक्षुमा ॥ मातुलानीतुभंगायांव्रीहिभेदस्त्वणुःपुमान् ॥ २० ॥

ख्यातस्य" । क्षुतमभिजायतेऽनेनेतिक्षुताभिजननः । "क्षुधाभिजननइत्यपि । तत्रक्षुधामभिजनयतीतिविग्रहः" ॥ १९ ॥ कंगुः । "कंगूरित्यपि" । प्रियंगुः । द्वेकांग । "राळे"इतिख्यातस्य । अतसी । उमा । क्षुमा । त्रयंजवसइतिख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी । भंगा । द्वेभांग.तागाचेंबींइ तिचख्यातस्य । "तरंगभेदयोर्भंगोभंगासस्यशणाह्वयइतिरुद्रः" । व्रीहिभेदःअणुःस्यात् । एकं ॥ २० ॥

सस्यस्यशूकंसूक्ष्मंसूचितुल्यमग्रंकिंशारुःस्यादेकंपुंसि । "कूंसइतिख्यातस्य" । सस्यस्यमंजरीनिर्गतनूतनशिरःकणिशं । एकं । कणाःसंत्यस्यकणिशं । "कणिशोधान्यशीर्षकइतितालव्यांतेरत्नकोशः । मूर्द्धन्यांतोपि" । धान्यं । व्रीहिः । स्तंबकरिः । त्रयंव्रीहियवादेः । स्तंबकरिरिदंतःपुंसि । तृणयवादेर्गुच्छोनालादिपुंजःस्तंबःस्यात् । एकं । "थोंबइतिप्रसिद्धस्य" ॥ २१ ॥ अस्यगुच्छस्ययःकांडःसनाडी । नालंचस्यात् द्वे । सकांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्फलः पलालःस्यात् । एकं । "सरम.कडबा.बाटूकइतिख्यातस्य । क्लीबेपलालं" । कडंगरः । कडंकरइतिहरदत्तपाठः" । बुसं । "बुषवेषतुषारतोषाइतिषभे

किंशारुःसस्यशूकंस्यात्कणिशंसस्यमंजरी ॥ धान्यंव्रीहिःस्तंबकरिःस्तंबोगुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
नाडीनालंचकांडोऽस्यपलालोऽस्त्रीसनिष्फलः ॥ कडंगरोबुसंक्लीबेधान्यत्वचितुषःपुमान् ॥ २२ ॥
शूकोऽस्त्रीश्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रेशमीशिंबात्रिषूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितंधान्यंपूतंतुबहुलीकृतं ॥ २३

दान्मूर्धन्यांतमपि" द्वेपलालादिक्षोदस्यभूसइतिख्यातस्य । तुषइत्येकंव्रीह्यादेस्त्वचि । "कोंडाइतिख्यातायां" ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णंकृशंतीक्ष्णंनिशितंएतादृशंयदग्रंयवादेस्तत्रशूकइत्येकं । "क्लीबेशूकं । "शमी । शिंबा । "शिंबिः । शिंबीचेत्यपि । दंत्यादिर्वा । "द्वेशेंगइतिप्रसिद्धस्यमाषादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारोवाच्यलिंगाः । ऋद्धं । आवसितं । "अवसितं । अवसितमृद्धेज्ञानेपीतिविश्वः । द्वेअपनीततृणस्य । राशीकृतस्यधान्यस्य । पूतं । बहुलीकृतं । द्वेअपनीतबुसस्यधान्यस्य । शूर्पादिनाशोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥

शमीप्रभवंधान्यंतत्रमाषमुद्गादयोभेदाः । "यदुक्तंरत्नकोशे । मुद्गोमाषोराजमाषःकुलत्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तूवरइतिशमीधान्यगणःस्मृतइति" । एकं । शूकसहितंधान्यंशूकधान्यंतत्रयवगोधूमादयोज्ञेयाः । एकं । बृहन्नालोबहुलजलोत्पन्नोव्रीहिविशेषःकलमः । एतदपेक्षयाकिंचिदपकृष्टः षष्टिरात्रेणपच्यमानःषष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एतेशालयःस्युः । एकं । अमीमाषयवशालिकलमषष्टिकाद्याःपुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर । "देवभात" । इतिप्रसिद्धः । बहुवचनात्श्यामाकादयोगृह्यंते । एतेतृणधान्यानिस्युः । एकं । गवेधुः । "गवेडुरित्यपि"गवेधुका । द्वेमु

माषादयःशमीधान्येशूकधान्येयवादयः ॥ शालयःकलमाद्याश्चषष्टिकाद्याश्चपुंस्यमी ॥ २४ ॥ तृणधान्यानिनीवाराःस्त्रीगवेधुर्गवेधुका ॥ अयोग्रंमुसलोऽस्त्रीस्यादुदूखलमुलूखलं ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनंशूर्पमस्त्रीचालनीतितउःपुमान् ॥

न्यन्नविशेषस्य । "कसईचेंबीं इतिप्रसिद्धस्य । इदंकसाड·कसाइतिकोंकणेप्रसिद्धं । गवाजलेनतत्रवाएधते । एघवृद्धौ" । अयोग्रं । मुसलः । "द्वे मुसळइतिख्यातस्य । क्लीबेमुसलं" । उदूखलं । उलूखलं । द्वे उलूखल । "उखळइतिप्रसिद्धस्य" ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं । शूर्पं । "सूर्पमितिदंत्यादिरपि" । द्वे "सूपइतिख्यातस्य" । चालनी । तितउः । द्वे "चाळणइतिप्रसिद्धस्य" । क्षुद्रछिद्रशतोपेतंचालनंतितउःस्मृतइतिकात्यः । "चालनंतितउप्रोक्तमितिक्लीबकांडेरत्नकोशः । नस्त्रीतितउचालनीतित्रिकांडशेषः" । तनोतिसारंतितउः ॥

स्यूतः । प्रसेवः । द्वे धान्यादिभरणार्थंकृतस्यवस्त्रभांडस्य । पिशवी । "गोणी॰ थैलीइतिख्यातस्य ।" सीव्यतेस्मस्यूतः । "स्योनप्रसेवावित्यपिपाठः। स्योनस्यूतप्रसेवकावितिरभसः ।" कंडोलः । पिटः । "पिंडइत्यपि । पिंडोबोलेबलेसांद्रेदेहागारैकदेशयोः । देहमात्रेनिवापेचगोलसिल्हकयोरपी तिमेदिनी ।" द्वे वेणुदलादिरचितभांडस्य । " पांटी॰ कणिंगइत्यादिख्यातस्य ।" कटः । किलिंजकः । द्वे वंशादिविकारस्य । " करंडाइत्यादि

स्यूतप्रसेवौकंडोलपिटौकटकिलिंजकौ ॥ २६ ॥ समानौरसवत्यांतुपाकस्थानमहानसे ॥ पौरोगवस्तदध्यक्षःसूपकारास्तुबल्लवाः ॥ २७ ॥

ख्यातस्य ।" कटत्यावृणोतिइतिकटः ॥ २६ ॥ समानावितिस्यूतादिभिर्युगलैःसंबध्यते । रसवती । पाकस्थानं । महानसं । त्रीणिपाकस्थानस्य सैंपाकघर॰ पाकशालाइतिख्यातस्य । तस्यपाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतःपौरोगवःस्यात् । एकं । "वांकनीसइतिख्यातस्य । पुरःपूजितागौर्भूमिः पुरोगवी तस्येदमित्यण् । पौरोगवः ।" सूपकारः । बल्लवः ॥ २७ ॥

आरालिकः। आंधसिकः। सूदः। औदनिकः।गुणः। सप्तपाककर्तुः। "आचारीइतिख्यातस्य। आद्यंद्वयंव्यंजनकारस्येतिक्षीरस्वामी। आपूपिकः। कांदविकः। भक्ष्यकारः। "भक्ष्यंकारः। भक्षकारइत्यपि।" त्रीणिभक्ष्यकारस्य। भक्ष्यंतैलपक्वादि। इमेपौरोगवाद्याः वाच्यलिंगाः॥ २८॥ अश्मंतं। उद्धानं। "उध्मानमित्यपि" उत्‌ध्मायते। ल्युट्। उद्धारमित्यपि।" अधिश्रयणी। चुल्लिः। "चुल्लीत्यपि।" अंतिका। "अंदिकेत्यपि।

आरालिकाआंधसिकाःसूदाऔदनिकागुणाः॥ आपूपिकःकांदविकोभक्ष्यंकार इमेत्रिषु॥ २८॥
अश्मंतमुद्धानमधिश्रयणीचुल्लिरंतिका॥ अंगारधानिकांगारशकट्यपिहसंत्यपि॥ २९॥
हसन्यप्यथनस्त्रीस्यादंगारोऽलातमुल्मुकं॥

अंघतेऽत्र अतिअदिबंधने। ण्वुल्।" पंचचुल्लेः। "चूलइतिख्यातायाः। अश्मनोप्यंतोत्राश्मंतः।" श्रीजूपाके। अधिश्रियेतास्यांअधिश्रयणी। अंगारधानिका। अंगारशकटी। हसंती॥ २९॥ हसनी। चतुष्कमंगारशकट्याः। आगटी. । "शेगडी" इतिख्यातायाः। अंगारः। अलातं। उल्मुकं। त्रीणिप्रज्वलत्काष्ठस्य। "आद्यमेकंनिखाराइतिख्यातस्य। अग्रिमद्वयंकोलीतइतिख्यातस्येत्यपिमतं। अंगारमुल्मुकेनस्त्रीपुंल्लिंगस्तुमहीसुत इतिविश्वः"॥

अंबरीषं । भ्राष्ट्रः । द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य । "खापर॰ रान्हेइ तिख्यातस्य ।" भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कंदुः । स्वेदनी । द्वे मद्यनिर्माणोपयोगिनोभाटी तिप्रसिद्धपात्रस्य । कंदुर्वाना विकल्पेनपुमान् । पक्षेस्त्री ॥ ३० ॥ अलंजरः । "अलिंजरइत्यपि ।" मणिकः । द्वे महाकुंभस्य । "माठ. डेराइतिख्या तस्य ।" कर्करी । आलुः । "आलूरित्यपि ।" गलंतिका । त्रयंतंडुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याःगलंतिकायाः । "गळतीइतिख्यातायावा ।" गलंत्यं भोस्यागलंतिका । पिठरः । स्थाली । उखा । "उषेत्यपि" । कुंडं । चत्वारिस्थाल्याः । "पिठरःस्थाल्यांनक्लीबमितिमेदिनी । स्थालंभाजनभेदेपिस्था

क्लीबेंऽबरीषंभ्राष्ट्रोनाकंदुर्वास्वेदनीस्त्रियां ॥ ३० ॥ अलंजरःस्यान्मणिकःकर्कर्यालुर्गलंतिका ॥ पिठरःस्थाल्युखाकुं डंकलशस्तुत्रिषुद्वयोः ॥ ३१ ॥ घटःकुटनिपावस्त्रीशरावोवर्धमानकः ॥ ऋजीषंपिष्टपचनंकंसोऽस्त्रीपानभाजनं ॥ ३२

लीस्यात्पाटलोखयोरितिमेदिनी । कुंडीकमंडलौजारात्पतिवत्नीसुतेपुमान् । पिठरेतुननेतिविश्वमेदिन्यौ ।" कलशः । "दंत्यांतोपि केनजलेनलसतिक लसः" ॥ ३१ ॥ घटः । कुटः । निपः । चत्वारिकलशस्य । कलशं । कलशी । द्वयोरितिघटेनसंबध्यते । घटी । अस्त्रीतिशरावेणसंबध्यते । शरावः । "सरावइतिदंत्यादिरपि ।" वर्धमानकः । द्वे पात्रभेदस्य । "मालटीइतिप्रसिद्धस्य ।" ऋजीषं । "ऋचीषमित्यपि ।" ऋचशब्दे । बाहुलकात्कीषच्" पिष्टपचनं । द्वे पिष्टपाकोपयोगिनःपात्रस्य । "तवा. कढईइतिख्यातस्य ।" कंसः । पानभाजनं । "द्वे क्षीरादि ।" पानपात्रस्य ॥ ३२ ॥

कृत्तेश्चर्मणःस्नेहपात्रंतैलाद्याधारपात्रंकुतूःस्यात् । एकं । "बुधलाइतिख्यातस्य" स्त्रियांसैवकुतूरल्पाऽह्रस्वाचेत्कुतुपः । कुत्वाडुपच् । सर्वं "स्यूतादिपिठरादिच" । पात्रमात्रं । आवपनादिसंज्ञ । आवपनं । भांडं । पात्रं । अमत्रं । भाजनं । पंच । 'भांडें । आयधणइतिख्यातस्य । पिबत्यनेनपात्रं" । ॥ ३३

दर्विः । "दर्वी" । कंबिः । "कंबी" । खजाका । त्रयंस्त्रियां दर्व्याः । "पळीइतिख्याताया:।" खजतिमथ्नातिपाकंखजाका । तर्दूः । दारुहस्तकः । द्वे

कुतूःकृत्तेःस्नेहपात्रंसैवाल्पाकुतुपःपुमान्॥ सर्वमावपनंभांडंपात्रामत्रंचभाजनं॥३३॥
दर्विःकंबिःखजाकाचस्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः॥ अस्त्रीशाकंहरितकंशिग्रुरस्यतुनाडिका॥ ३४ ॥

दर्विभेदस्य । "डवलीइतिख्यातस्य । दारुणोहस्तकोदारुहस्तकः" । तर्दूःपुंसि । अयंपरिवेषणाद्युपयोगी । शाकं । हरितकं । शिग्रुः । त्रयंवास्तुकादेः शाकस्य । शक्यतेभोक्तुमनेनशाकं । शिग्रुःपुंसि । सौभांजनेपिशिग्रुरुक्तः । अस्यशाकस्यनाडिकानालं ॥ ३४ ॥

कलंबः । कडंबइतिचस्यात् देठेंटइतिख्यातस्य" । वेषवारः । "वेसवारः । वेशवारइत्यपि" । उपस्करः । शाकादिसंस्कारार्थंरचितहरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य । "आत्रेयसंहितायामुक्तं । चित्रकंपिप्पलीमूलंपिप्पलीचव्यनागरं । धान्याकंरजनीश्वेततंडुलाश्चसमांशकाः । वेसवारइतिख्यातःशाकादिषुनियोजयेदिति । दशपलानिहरिद्रायाः । विंशतिपलानिधान्याकस्य । पंचपलानिशुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलंमेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं

कलंबश्चकडंबश्चवेषवारउपस्करः ॥ तिंतिडीकंचचुक्रंचवृक्षाम्लमथवेल्लजं ॥ ३५ ॥
मरीचंकोलकंकृष्णमूषणंधर्मपत्तनं ॥ जीरकोजरणोजाजीकणाकृष्णेतुजीरके ॥ ३६ ॥

भर्जितमेवग्राह्यं । त्रीणिपलानिमरीचस्य । अर्द्धपलंहिंगोः । एतत्सर्वमेकत्रसंयोज्यसंमर्दितंवेसवारइत्यन्ये" । तिंतिडीकं । "तितिडीकमित्यपि" । चुक्रं । वृक्षाम्लं । त्रयंतिंतिडीकस्याम्लभेदस्य । "आमसोलइतिख्यातस्य" । वेल्लजं ॥ ३५ ॥मरीचं । "मरिचमित्यपि" । कोलकं । कृष्णं । ऊषणं । धर्मपत्तनं । षट्कंमरीचस्य । मिरिंइतिख्यातस्य । ऊषणंदीर्घाद्यं । "ह्रस्वाद्यपि । उषणंमरिचेक्लीबमितिमेदिनी" । जीरकः । जरणः । अजाजी । कणा । चत्वारिजीरकस्य । अजाजीस्त्री ॥ ३६ ॥

सुषवी। कारवी। पृथ्वी। पृथुः। काला। उपकुंचिका। षट्कं कृष्णवर्णजीरके। "कालेंजिरें. काळेंइतिख्याते।" आर्द्रकं। शृंगवेरं। द्वे आर्द्रकस्य। शुंठ्याः पूर्वरूपमिदं। "आलेंइतिख्यातं।" छत्रा। वितुन्नकं॥ ३७॥ कुस्तुंबुरु। "कुस्तुंबरीतिभरतमालायां।" धान्याकं। "धन्याकं। ह्रस्वादीतिमुकुटः। धन्याकंधान्यकंधन्यंकुस्तुंबुरुधनीयकमितिरभसः। धनेयकमित्यपि।" चत्वारि कोथिंबिरी। "धणे" इतिख्यातस्य। शुंठी। "शुंठिरितिह्रस्वांतोपि। सधन्याशुंठिसैंधवमितिवैद्यकं।" महौषधं। विश्वं। नागरं। विश्वभेषजं। पंचशुंठ्याः। स्त्रियांतुविश्वा। "विश्वस्यदोषस्यभेषजं"॥ ३८॥ आरनाल

सुषवीकारवीपृथ्वीपृथुःकालोपकुंचिका॥ आर्द्रकंशृंगबेरंस्यादथछत्रावितुन्नकं॥ ३७॥
कुस्तुंबुरुचधान्याकमथशुंठीमहौषधं॥ स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वंनागरंविश्वभेषजं॥ ३८॥
आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानिच॥ अवंतिसोमधान्याम्लकुंजलानिचकांजिके॥ ३९॥

कं। सौवीरं। कुल्माषाभिषुतं। अवंतिसोमं। धान्याम्लं। कुंजलं। कांजिकं। सप्तकं कांजिकस्य। कुल्माषैरर्धस्विन्नैर्यवादिभिरभिषूयतेस्मकुल्माषाभिषुतं। कुल्माषमितिपृथग्वा। कुल्माषंकांजिकेपिचेतिविश्वः। "कुलूअर्धस्विन्नःमाषोस्मिन्कुल्माषः।" अवंत्यासूयतेअवंतिसोमं। आहच। "धन्वंतरिः।" कांचिकंकांजिकंवीरंकुल्माषाभिषुतंतथा। अवंतिसोमंधान्याम्लमारनालंमहारसं। सौवीरंचसुवीराम्लंतथाचुक्रंतुषोदकमिति॥ ३९॥

सहस्रवेधि। जतुकं। बाह्लीकं। "बाह्निकं।" हिंगु। रामठं। पंच हिंगुवृक्षस्यनिर्यासे। सहस्रंविध्यतिगंधेनसहस्रवेधि। इन्नंतंक्लीबे। तस्यहिंगुनःपत्री तत्पत्री। "त्वक्पत्री। तत्पत्रीत्वचमाख्यातंत्वक्पत्रीकारवीतिचेतिरुद्रः। त्वक्पत्रीतिचकाख्यामितिहैमः।" कारवी। पृथ्वी। बाष्पिका। "बाष्पीके त्यपिपाठः।" कबरी। पृथुः। पंचकं हिंगुतरोःपत्र्यामित्यर्थः॥ ४० ॥ निशा। कांचनी। पीता। हरिद्रा। वरवर्णिनी। पंच हरिद्रायाः। निशाख्यानि शापर्यायवाच्येत्यर्थः। तेनरजनीरात्रिरित्याद्यपि। यत्सामुद्रंसमुद्रभवंलवणंतत्अक्षीवं। "अक्षिवमित्यपि।" वशिरं। "वसिरमित्यपि।" द्वे ॥४१॥

सहस्रवेधिजतुकंबाह्लीकंहिंगुरामठं॥ तत्पत्रीकारवीपृथ्वीबाष्पिकाकबरीपृथुः॥ ४० ॥
निशाख्याकांचनीपीताहरिद्रावरवर्णिनी॥ सामुद्रंयत्तुलवणमक्षीवंवशिरंचतत्॥ ४१ ॥
सैंधवोस्त्रीशीतशिवंमाणिमंथंचसिंधुजे॥ रौमकंवसुकंपाक्यंबिडंचकृतकेद्वयं॥ ४२ ॥

सैंधवः। शीतशिवं। "सितशिवं। सितंशुभ्रंचतच्छिवंच" माणिमंथं। सिंधुजं। चत्वारि सिंधुजेलवणे। "शेंदेलोणइतिख्याते"सिंधुदेशेभवंसैंधवं। मणिमंथपर्वतेभवंमाणिमंथं। मणिबंधमित्यपिपाठः। रौमकं। वसुकं। "वसूकमितिहेमचंद्रः। बस्तकं। बस्तकइवबस्तकं। अजगंधित्वात्। रौमकेबस्तकंवस्थितिनाममाला।" द्वे शांभरलवणस्य। शांभरिदेशेरुमानामकोलवणाकरः तत्रभवंरौमकं। "सांभरलोणइतिख्यातं। पाक्यं। बिडं। द्वयं द्वे नामनीकृतकेकृत्रिमेलवणे। "बिडलोणइतिख्याते।" पाकेसाधुपाक्यं। क्षारमृत्तिकांहिपाचयित्वालवणंकुर्वंति ॥ ४२ ॥

सौवर्चलः। अक्षं। रुचकं। त्रीणिमधुरलवणस्य लवणभेदस्य। हृद्यगंधमेतत्। "सैंचळखारइतिख्यातं।" तत्रसौवर्चलेमेचकेकृष्णवर्णेतिलकमित्येकं। यद्वेधाः। कृष्णसौवर्चलगुणालवणेगंधवर्जितइति। मत्स्यंडी। फाणितं। "द्वे राब. काकवीइतिख्यातस्य" खंडविकारः। शर्करा। सिता। त्रीणिशर्करायाः। "खडीसाकर. पिठीसाकरइतिभेदभिन्नायाः।" पंचापिशर्करायाइत्येके॥४३॥ दध्यादिनाक्षीरस्यविकृतिः कूर्चिका। यदाहुः। दध्नासहपयःपक्वंयत्तत्स्याद्दधिकूर्चिका। तक्रेणपक्वंयत्क्षीरंसाभवेत्तक्रकूर्चिकेति। एकं। रसाला। मार्जिता। द्वे दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः

सौवर्चलेऽक्षरुचकेतिलकंतत्रमेचके॥ मत्स्यंडीफाणितंखंडविकारःशर्करासिता॥४३॥
कूर्चिकाक्षीरविकृतिःस्याद्रसालातुमार्जिता॥ स्यात्तेमनंतुनिष्ठानंत्रिलिंगावासितावधेः॥४४॥

कृतस्यलेह्यस्य। "श्रीखंडइतिख्यातस्य। यदुक्तंसूदशास्त्रे। अर्द्धाढकःसुचिरपर्युषितस्यदध्नःखंडस्यषोडशपलानिशशिप्रभस्य। सर्पिष्पलंमधुपलंमरिचंद्विकर्षंशुंठ्याःपलार्धमपिचार्द्धपलंचतुर्णां। सूक्ष्मेपटेललनयामृदुपाणिघृष्टाकर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था। एषावृकोदरकृतासरसारसालायास्वादिताभगवतामधुसूदनेनेति।" तेमनं। निष्ठानं। द्वे व्यंजनस्यदध्नादेः। "कढीइतिख्यातस्य।" तिमत्यार्द्रीभवत्यन्नमनेनतेमनं। सूपाद्यपितेमनमुपचारात्। इतःपरंवासितांतावाच्यलिंगाः॥४४॥

शूलाकृतं । भटित्रं । शूल्यं । त्रयंशूलेनसंस्कृतस्यमांसादेः । शूलेनपक्वंशूलाकृतं । शूलात्पाकइतिडाच् । शूलंलोहशलाका । उख्यं । पैठरं । द्वे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । प्रणीतं । उपसंपन्नं । द्वे रसादिसंपन्नस्यव्यंजनादेः । प्रयस्तं । सुसंस्कृतं । द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्यघृतपक्वादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं । विजिलं । "विज्जलं । विज्जनंचेत्यपि ।" द्वे मंडयुक्तदध्यादेः । "साईमुद्धांदहीं• मठ्ठाइतिख्यातस्य ।" संमृष्टं । शोधितं । द्वे केशकीटाद्यपनयनेनशोधितस्यान्नादेः । चिक्कणं । मसृणं । स्निग्धं । त्रीणिस्निग्धस्य चिगितिअव्यक्तंकणतिचिक्कणं । कणशब्दे । भावितं । वासितं । द्वे पुष्पादिद्रव्यांतरेणाधिवासितस्य । यथाधूपेनभावितास्तिलाः । वास्यतेद्रव्यांतरेणमिश्रीक्रियतेधूपपुष्पादिनावाऽधिवास्यतेवासितमितिस्वामी । धूपितंवासितंविदुरितिमुनिः ॥ ४६ ॥

शूलाकृतंभटित्रंस्याच्छूल्यमुख्यंतुपैठरं ॥ प्रणीतमुपसंपन्नंप्रयस्तंस्यात्सुसंस्कृतं ॥ ४५ ॥
स्यात्पिच्छिलंतुविजिलंसंमृष्टंशोधितंसमे ॥ चिक्कणंमसृणंस्निग्धंतुल्येभावितवासिते ॥ ४६ ॥

आपक्कं । पौलिः । अभ्यूषः । "अभ्युषः । अभ्योषश्चापि ।" त्रयं "अर्द्धस्विन्नयवादेर्घृतादिनाभर्जितयवादेर्वाकृतपक्वान्नस्य । पोळीइत्यादिप्रसिद्ध स्य ।" लाजाः भर्जितव्रीहयः पुंभूम्निपुंसिबहुत्वेच । एवमक्षताअपिपुंभूम्नि । अक्षतायवाइतिपुराणं । एकैकस्याभिधानंपुंबहुत्वविधानार्थं । "लाजः स्यादार्द्रतंडुले । नपुंसकमुशीरेऽथस्त्रियापुंभूम्निचाक्षताइतिमेदिनी । अक्षतंनद्वयोःपंडेलाजेषुत्रिष्वहिंसिते । यवेपिक्वचिदितिमेदिनी ।" पृथुकः । चिपिटकः । द्वे आर्द्रभ्रष्टव्रीहितंडुलस्य । "पोहेइतिप्रसिद्धस्य ।" धानाइत्येकंभ्रष्टयवेवर्तते । नित्यंस्त्रियांबहुत्वेच ॥ ४७ ॥ पूपः । अपूपः । पिष्ट

आपक्कंपौलिरभ्यूषोलाजाःपुंभूम्निचाक्षताः॥ पृथुकःस्याच्चिपिटकोधानाभ्रष्टयवेस्त्रियः॥ ४७ ॥
पूपोऽपूपःपिष्टकःस्यात्करंभोदधिसक्तवः॥ भिःसास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीसदीदिविः॥ ४८ ॥

कः । त्रीणितंडुलपिष्टरचितस्यभक्ष्यभेदस्य । "वडा. घारगाइत्यादिख्यातस्य ।" अपूपःपिष्टपूपःस्यादितिमुनिः । यल्लक्ष्यं । चंद्रांशुनिर्मलाःपूपा शालितंडुलनिर्मिताइति । दधियुक्ताः सक्तवोदधिसक्तवः करंभःस्यात् । "करंबइत्यपि । केनजलेनरंबते । रविशब्दे । एकंसक्तवस्तुधानाचूर्णं । तेचप्रायेणपुंभूम्नि । भिःसा । भक्तं । अंधः । अन्नं । ओदनः । दीदिविः । षट्कमन्नस्य । अंधःसांतं । ओदनोऽस्त्री । दीदिविःपुंसि ॥ ४८ ॥

भिःसटा। दग्धिका। द्वेदग्धान्नस्य। "करपइतिख्यातस्य"। सर्वेषांरसानांद्रवद्रव्याणांअग्रंअग्रिमोद्रवःमंडःस्यात्। "क्लीबेमंडं। एकंनिबळीइतिख्यातस्य"मासरः। आचामः। निस्रावः। "विस्रावइतिमुकुटः"। त्रीणिभक्तसमुद्भवेमंडे। नीस."पेज."इतिख्यातस्य ॥ ४९ ॥ यवागूः। उष्णिका। श्राणा। विलेपी। तरला। पंच द्रवदोदनस्य"आटवल.पातळभात.कण्हेरीइतिख्यातस्य"। यवागूदीर्घांता। "म्रक्षणेत्यर्द्धंक्षेपकं। म्रक्षणं। अभ्यंजनं। द्वेतैलस्य। तिलमिश्रओदनःकृसरःस्यादेकं"। गवांसर्वं। गोरिदंगविभवंगोविकारइत्याद्यर्थेषुयत्क्षीरादितद्द्रव्यंस्यात्। एकं। "त्रिषु। द

भिःसटादग्धिकासर्वरसाग्रेमंडमस्त्रियां॥ मासराचामनिस्रावामंडेभक्तसमुद्भवे॥ ४९॥ यवागूरुष्णिकाश्राणा
विलेपीतरलाचसा॥"म्रक्षणाभ्यंजनेतैलंकृसरस्तुतिलौदनः"॥ गव्यंत्रिषुगवांसर्वंगोविट्गोमयमस्त्रियां॥ ५०॥
तत्तुशुष्कंकरीषोऽस्त्रीदुग्धंक्षीरंपयःसमं॥ पयस्यमाज्यदध्यादिद्रप्संदधिघनेतरत्॥ ५१॥

धिदुग्धादेः"। गोविट्। गोमयं। द्वेगोःपुरीषे। "शेणइतिख्याते"। गोविट्षांतास्त्री ॥५०॥ तद्गोमयंशुष्कंकरीषंस्यात्। एकं। "गोवरीइतिख्यातस्य"। दुग्धं। क्षीरं। पयः। त्रीणि। "दूधइतिख्यातस्य"। पयःसांतं। पयसोविकारोयदाज्यदध्यादितत्पयस्यं। एकं। "आदिनातक्रंनवनीतं"। यद्घनादितरत्श्लथंदधितद्द्रप्संस्यात्। "द्रप्स्यमितिभरतमालायां। द्रप्सःपुंस्यपि"। एकंपातळदहींइतिप्रसिद्धस्य" ॥ ५१ ॥

घृतं। आज्यं। हविः। सर्पिः। चत्वारिघृतस्य। हविषी। सर्पिषी "हविःसर्पिषिहोतव्येइतिहैमः"। अंजनीयमाज्यं। आङ्पूर्वादंसंज्ञायांक्यप्। नवनीतं। नवोद्धृतं। द्वे"लोणीइतिख्यातस्य"। मथितादुद्धृतोनवंतत्कालमुद्धृतं। ह्योगोदोहोद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतंहैयंगवीनंस्यात्। एकं। "एकरात्रपर्युषितादुद्धृतउत्पन्नस्य घृतस्य"। ह्यःपूर्वदिनेयोगोदोहस्तस्मादुद्भवोयस्यतत् ॥५२॥ दंडाहतं। कालशेयं। अरिष्टं। गोरसः चत्वारिदंडमंथितस्य

घृतमाज्यंहविःसर्पिर्नवनीतंनवोद्धृतं॥ तत्तुहैयंगवीनंयत्ह्योगोदोहोद्भवंघृतं॥ ५२॥
दंडाहतंकालशेयमरिष्टमपिगोरसः॥ तक्रंह्युदश्विन्मथितंपादांब्वर्द्धांबुनिर्जलं॥५३॥

गोरसमात्रस्य। तद्विशेषमाह। पादांबुचतुर्थांशमुदकंयत्रतद्दंडाहतंतक्रमित्युच्यते। अर्द्धांबुअर्धमुदकंयत्रगोरसेतदुदश्वित्। तांतं। "उदकेनश्वयतिवर्द्धतेऔदश्वित्कमौदश्वितिसंस्कृतइत्यर्द्धक्षेपकं।"निर्जलंजलरहितंदधिमंथनमात्रेणमथितमित्युच्यते। एकैकं॥ ५३॥

दधिभवंमंडंअग्रिमंमस्तुस्यात्। एकंक्लीबे।"दध्नउपरिभागस्य। वस्त्रनिःसृतदधिजलस्येत्यपिमतं"अभिनवंपयः नवप्रसूतायाःगोक्षीरंसप्तदिनावधिपीयूषःस्यात्।पीयूषंसप्तदिवसावधिक्षीरेतथाऽमृतइतिविश्वमेदिन्यौ।पेयूषमितिमुकुटः"। तत्कथितंसत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकं । अशनाया।बुभुक्षा। क्षुत्। त्रयं क्षुधः। क्षुत्स्त्री। "अशनस्यइच्छाअशनाया। क्षुधेत्यन्यत्र"। ग्रासः। कवलः। द्वे"ग्रांसइतिख्यातस्य। कवलार्थकइत्यपिपाठः" ॥५४॥ सपीतिः। तुल्यपानं।द्वेसहपानस्य। सग्धिः। सहभोजनं।द्वे"सहभोजनस्य"।तत्रसग्धिःस्त्री। उदन्या। पिपासा। तृट्। तर्षः। च

मंडंदधिभवंमस्तुपीयूषोऽभिनवंपयः॥ अशनायाबुभुक्षाक्षुद्ग्रासस्तुकवलःपुमान्॥ ५४ ॥
सपीतिःस्त्रीतुल्यपानंसग्धिःस्त्रीसहभोजनं॥ उदन्यातुपिपासातृट्तर्षोजग्धिस्तुभोजनं॥ ५५ ॥
जेमनंलेहआहारोनिघासोन्यादइत्यपि॥ सौहित्यंतर्पणंतृप्तिःफेलाभुक्तसमुज्झितं॥ ५६ ॥

त्वारितृषः। तृट्शांता। तर्षःपुंसि। "तृषालिप्सातृषोस्त्रियामितिविश्वः"। जग्धिः। भोजनं॥५५॥ जेमनं। "जमनमितिद्विरूपकोशः।" लेहः"लेपः।लेपस्तुलेपने। अशनेचसुरायांचेतिहेमचंद्रः।"आहारः। निघासः। "निघसइत्यपि"। न्यादः। सप्त भोजनस्य। जग्धिःस्त्री। सौहित्यं। तर्पणं। तृप्तिः त्रीणितृप्तेः।पूर्वंभुक्तंपश्चात्समुज्झितंभुक्तसमुज्झितं। भुक्तोत्सृष्टमितियावत्। साफेलास्यात्। "फेलीरितिजटाधरः"। एकं॥ ५६॥

कामं । प्रकामं । पर्याप्तं । निकामं । इष्टं । यथेप्सितं । षद्कंयथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्येतानि । यथाकामंभुंक्तेस्म । गोपः । गोपालः । गोसंख्यः । गोधुक् । "गोदुहः । गोपगोदुहबल्लवाइतित्रिकांडशेषः ।" आभीरः । "अभीरइत्यपि । अभिईरयति ईरगत्यादौ ।" बल्लवः । षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहिष्यादिकंपादबंधनमित्युच्यते । पादेनबंधनमस्येति । यादबंधनमित्येकेपेठुः । तत्रगवादियादवंवित्तमितिकोशांतरप्रमाणं ।

कामंप्रकामंपर्याप्तंनिकामेष्टंयथेप्सितं ॥ गोपेगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥
गोमहिष्यादिकंपादबंधनंद्वौगवीश्वरे ॥ गोमान्गोमीगोकुलंतुगोधनंस्याद्गवांव्रजे ॥ ५८ ॥
त्रिष्वाशितंगवीनंतद्गावोयत्राशिताःपुरा ॥ उक्षाभद्रोबलीवर्दऋषभोवृषभोवृषः ॥ ५९ ॥

आदिनाखराजाविकादेर्ग्रहणं । गोमान् । गोमी । द्वौशब्दौगवीश्वरेगवांस्वामिनि । गोमंतौ । गोमिनौ । गोकुलं । गोधनं । द्वे गवांव्रजे गोसंबंधिसमूहे ॥ ५८ ॥ यत्रपुरागावआशिताः भोजिताः तत्स्थानंआशितंगवीनं । एकं । त्रिषुलिंगत्रये ।" उक्षा । भद्रः । बलीवर्दः । "बरीवर्दः ।" ऋषभः । वृषभः । वृषः ॥ ५९ ॥

अनड्वान् । सौरभेयः । गौः । नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अनड्वाहौ । गावौ । "स्त्रियांअनड्वाही । अनुडुहीत्यपि ।" उक्ष्णांवृषभाणांसंहतिः समूहऔ क्षकंस्यात् । एकं । गवांसंहतिः गव्या । गोत्रा । द्वे । वत्सानांसंहतिर्वात्सकं । धेनूनांसंहतिर्धैनुकं । एकैकंक्रमेण ॥ ६० ॥ महान्वृषोमहोक्षः । एकं । "महावृषस्य ।" अचतुरेतिसाधुः । वृद्धोक्षः । जरद्गवः । द्वे वृद्धवृषभस्य । यन्मालायां । महोक्षःस्यादुक्षतरःस्कंधिकःस्कंधवाहकः । षोडन्षड्द

अनड्वान्सौरभेयोगौरुक्ष्णांसंहतिरौक्षकं ॥ गव्यागोत्रागवांवत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
वृषोमहान्महोक्षःस्याद्वृद्धोक्षस्तुजरद्गवः ॥ उत्पन्नउक्षाजातोक्षःसद्योजातस्तुतर्णकः ॥ ६१ ॥
शकृत्करिस्तुवत्सःस्याद्दम्यवत्सतरौसमौ ॥ आर्षभ्यःषंडतायोग्यःषंडोगोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

शनोवत्सःकूटोभग्नविषाणकइति । उत्पन्नःबलीवर्दभावंप्राप्तउक्षाजातोक्षःस्यात् । एकं । सद्योजातोवृषस्तर्णकःस्यात् । एकं ॥ ६१ ॥ शकृत्करिः वत्सः । द्वे । दम्यः । वत्सतरः । द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वंस्वल्पमस्यवत्सतरः । षंडतागोपतित्वं तद्योग्यआर्षभ्यः एकं । षंडः । "षडइत्यपि" गोपतिः । इट्चरः । "इड्वरत्यपि" त्रीणिस्वेच्छाचारिणोवृषभस्य । षणोतिददातिगर्भंषंडः । इषाइच्छयाचरतिइट्चरः ॥ ६२ ॥

अस्यवृषभस्यस्कंधदेशेवहः स्यात् । एकं । "खांदाइतिख्यातस्य" सास्ना । गलकंबलः । द्वेगोःकंठेलंबमानस्यचर्मणः । "सांकळी- कांबळइतिख्या तस्य" । नस्तितः । नस्योतः । "नस्तोपइत्यपिपाठः ।" द्वे स्यूतनासिकस्य । "वेसण्याबैलइतिख्यातस्य ।" नस्येनासारंध्रेऊतः रज्ज्वाप्रोतःनस्योतः । प्रष्ठवाट् । "पष्ठवाडितिरेफरहितमितिस्वामी ।" युगपार्श्वगः । द्वे दमनार्थंयुग्येनसहस्कंधेबद्धकाष्ठस्य । युगस्यस्कंधकाष्ठस्यपार्श्वंगच्छतीतियुगपा र्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्यवोढायुग्यः । वत्सानांदमनकालेस्कंधेकाष्ठमासज्यतेसप्रासंगः । तस्यवोढाप्रासंग्यः । "लोढण्याबैलइतिख्यातः ।" शकटस्य

स्कंधदेशेत्वस्यवहःसास्नातुगलकंबलः ॥ स्यान्नस्तितस्तुनस्योतःप्रष्ठवाड्युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥
युगादीनांतुवोढारोयुग्यप्रासंग्यशाकटाः ॥ खनतितेनतद्वोढाऽस्येदंहालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
धूर्वहेधुर्यधौरेयधुरीणाःसधुरंधराः ॥

वोढाशाकटः । एकैकं । तेनखनतीत्याद्यर्थेहालिकः सैरिकश्चस्यात् । यथाहलेनखनतिहालिकः । एवंहलस्यवोढाहलस्यायंवाहालिकः । एवंसी रेणखनतिसीरस्यवोढासीरस्यायंवासैरिकः । सीरोहलस्यपर्यायः । द्वे "नांगऱ्याबैलइतिख्यातस्य" ॥ ६४ ॥ धूर्वहः । धुर्यः । धौरेयः । धुरीणः । धुरंधरः । पंच धुरंधरस्य । "धूर्वहशब्दोदीर्घादिः र्वोरुपधायाइतिदीर्घः" ॥

एकधुरीणः । एकधुरः । एकधुरावहः । त्रयंयएकामेवधुरंवहतितस्य ॥ ६५ ॥ यःसर्वामपिधुरंवहतिससर्वधुरीणः । एकं । माहेयी । सौरभेयी । गौः । उस्रा । माता । शृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी । अघ्न्या । रोहिणी । नवकं गवि । गावौ । मातरौ । यागोषुउत्तमासागौर्नैचिकीत्येकं । "निचिकी । नैचिकी गौरुत्तमातुनिचिकीसाप्रकीर्तितेतिनाममाला । नीचिकानीचिकीचेतिद्विरूपकोशः" नीचैश्चरतिनैचिकी । वर्णा "वयवप्रमाणा" दीनांभेदात् ।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥ सतुसर्वधुरीणःस्याद्योवैसर्वधुरावहः ॥
माहेयीसौरभेयीगौरुस्रामाताचशृंगिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुन्यघ्न्यारोहिणीस्यादुत्त
मागोषुनैचिकी ॥ वर्णादिभेदात्संज्ञाःस्युःशबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥ द्विहायनीद्वि
वर्षागौरेकाब्दात्वेकहायनी ॥ चतुरब्दाचतुर्हायण्येवंत्र्यब्दात्रिहायणी ॥ ६८ ॥

शबलीधवलादयोगवांसंज्ञाः । शबलीचित्रवर्णा । "शवलापि ।" धवलीशुक्लवर्णा । "धवलापि ।" आदिनाकपिलापाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लंबकर्णावक्रशृंगीत्यादि । "प्रमाणभेदात्दीर्घाखर्वावामनीत्यादि ।" एकैकं ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वेवर्षेप्रमाणमस्याःसागौर्द्वि हायनी । एकं । एकाब्दागौः एकहायनी । एकं । चतुरब्दागौः चतुर्हायणी । एकं । त्रिवर्षात्रिहायणीस्यात् । एकं ॥ ६८ ॥

वशा । वंध्या । द्वे "वांझइतिख्यातायाः ।" अवतोका । "वतोकेत्यपि ।" स्रवद्गर्भा । द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । मृतवत्सास्रवद्गर्भेतिमाला । वृष
भेणमैथुनार्थेआक्रांतासंधिनी । संधागर्भाधानमस्यस्याः संधिनी । एकं । वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनीवेहदित्युच्यते । एकं । तांतंस्त्रियां । विहंतिगर्भंवे
हत् । वेहद्वृषोपगतेतिभागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजनेगर्भग्रहणेकाल्याप्राप्तकालासागौरुपसर्या । एकं । बालाचासौगर्भिणीचबालगर्भिणीसाप्रष्ठौही । "प
ष्ठौहीत्यपिपाठः । तत्रपृषोदरादित्वात्रलोपः । "एकं । अचंडी । सुकरा । द्वेअकोपनायाः । बहुसूतिः । परेष्टुका । द्वेबहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिर

वशावंध्याऽवतोकातुस्रवद्गर्भाथसंधिनी ॥ आक्रांतावृषभेणाथवेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥
काल्योपसर्याप्रजनेप्रष्ठौहीबालगर्भिणी ॥ स्यादचंडीतुसुकराबहुसूतिःपरेष्टुका ॥ ७० ॥
चिरप्रसूताबष्कयणीधेनुःस्यान्नवसूतिका ॥ सुव्रतासुखसंदोह्यापीनोध्नीपीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

प्रसूता । बष्कयणी । "बष्कयिणीत्यपि । बष्कयस्तरुणवत्सः सोस्यस्याः । बष्कयस्त्वेकहायनोवत्सइतिशाकटायनः" । द्वेदीर्घकालेनप्रसूतायाः ।
धेनुः । नवसूतिका । द्वेनूतनप्रसूतायाः । सुव्रता । सुखसंदोह्या । "सुखसंदुह्येत्यपि" । द्वेसुशीलायाः । "मिसकीनइतिख्यातायाः" । पीनोध्नी । पीवर
स्तनी । द्वेस्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥

द्रोणक्षीरा । द्रोणदुग्धा । द्वेद्रोणपरिमितदुग्धदात्र्यां । बंधकंआधिस्तत्रस्थिताऋणशुद्धिपर्यंतंउत्तमर्णगृहेदोहनार्थंस्थापितेतियावत् । साधेनुष्या । एकं । बंधकंस्याद्विनिमयइतिविश्वः । यावर्षेवर्षेप्रसूयतेसासमांसमीनेत्येकंपंचाक्षरं ॥ ७२ ॥ ऊधः । आपीनं । द्वेगोस्तनस्य । "कांसइतिख्यातस्य ।" ऊध : सांतंक्लीबं । शिवकः । कीलकः । द्वेगवांबंधनार्थंनिखातस्यकाष्ठस्य । "मेढइतिख्यातस्य" । दाम । संदानं । द्वेबंधनरज्जोः । "दावेंइतिख्याताया: । "संदीयतेबध्यतेऽनेनसंदानं । दामनांतं । स्त्रियांतुदामा । दामानौ । पशुरज्जुः । दामनी । "बंधनीत्यपिपाठः" । द्वे यस्यामेकस्यांबहुर्यथियु

द्रोणक्षीराद्रोणदुग्धाधेनुष्याबंधकेस्थिता ॥ समांसमीनासायैवप्रतिवर्षंप्रसूयते ॥ ७२ ॥
ऊधस्तुक्लीबमापीनंसमौशिवककीलकौ ॥ नपुंसिदामसंदानंपशुरज्जुस्तुदामनी ॥ ७३ ॥
वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडके ॥ कुठरोदंडविष्कंभोमंथनीगर्गरीसमे ॥ ७४ ॥

तायांवहवोवृषाबध्यंतेतस्यारज्जोः । "दावणइतिख्याताया: ।" चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः । मंथः । मंथानः । मंथाः । मंथदंडकः । पंच मंथनदंडस्य । "रवीइतिख्यातस्य ।" मंथाः । मंथानौ । कुठरः । "कुटरइतिपाठेतुकुटकौटिल्ये । बाहुलकादरः ।" दंडविष्कंभः । द्वे यत्रमंथदंडोबध्यते तस्यस्तंभस्य । "घुसळखांबइतिख्यातस्य ।" मंथनी । गर्गरी । द्वे मथ्यमानदधिपात्रस्य । मंथतेऽस्यांमंथनी । कलशीत्यपिपाठः ॥ ७४ ॥

उष्ट्रः । क्रमेलकः । मयः । महांगः । चत्वारिउष्ट्रस्य । उष्ट्रस्यशिशुःकरभइत्येकं । दारवैःकाष्ठमयैः पादबंधनैरुपेताः करभाः शृंखलकाःस्युरेकं ॥ ७५ ॥ अजा । छागी । द्वे "शेळीइतिख्यातायाः" शुभः । "तुभः । स्तभः । स्तुभश्चेत्यपि ।" छागः । बस्तः । छगलकः । अजः । पंचकमजस्य । "बोकडइति ख्यातस्य ।" मेढ्रः । उरभ्रः । उरणः । ऊर्णायुः । मेषः । वृष्णिः । एडकः । "सप्तकंमेंढरू. एडकाइतिख्यातस्य ।" अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदंतः ॥ ७६ ॥ उ

उष्ट्रेक्रमेलकमयमहांगाःकरभःशिशुः ॥ करभाःस्युःशृंखलकादारवैःपादबंधनैः ॥ ७५ ॥
अजाछागीशुभच्छागबस्तच्छगलकाअजे ॥ मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णयएडके ॥ ७६ ॥
उष्ट्रोरभ्राजवृंदेस्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकं ॥ चक्रीवंतस्तुबालेयारासभागर्दभाःखराः ॥ ७७ ॥
वैदेहकःसार्थवाहोनैगमोवाणिजोवणिक् ॥ पण्याजीवोत्स्यापणिकःक्रयविक्रयिकश्चसः ॥ ७८ ॥

ष्ट्राणांवृंदेऔष्ट्रकं । उरभ्राणांवृंदेऔरभ्रकं । अजानांवृंदेआजकं । क्रमादेकैकं । चक्रीवान् । बालेयः । रासभः । गर्दभः । खरः । पंचगर्दभस्य । "गाढव इति ख्यातस्य" ॥ ७७ ॥ वैदेहकः । सार्थवाहः । नैगमः । "निगमः । निगमोवणिजेपुर्यामितिविश्वः ।" वाणिजः । वणिक् । पण्याजीवः । आपणिकः । क्रयविक्रयिकः । अष्टौक्रयविक्रयाभ्यांवर्तमानस्य । "वाणीइतिख्यातस्य । वणिक्स्त्रियां । वणिज्यायांपुमान्वाणिजिकेचहरिणांतरइतिविश्वः ।" वणिजौ ॥ ७८

विक्रेता। विक्रयिकः। द्वे वस्त्रपात्रादिदत्वातन्मूल्यंगृण्हतः। "विकणाराइतिख्यातस्य। विक्रयेणजीवतिविक्रयिकः।" क्रायिकः। क्रयिकः। द्वे मूल्येनवस्त्रादिगृण्हतः। "विकतघेणाराइतिप्रसिद्धस्य। क्रयेणजीवतिक्रयिकः।" वाणिज्यं। "वणिज्यमपि। दूतवणिग्भ्यांचेतियः।" वणिज्या। द्वे वणिजांकर्मणि। "वाणीपणाइतिख्याते। वणिजांकर्मवाणिज्यं।" मूल्यं। वस्नः। अवक्रयः। त्रयं विक्रेयवस्तूनांमूल्यस्य। "मोलइतिख्यातस्य"। वसत्यस्मिन्वस्तुप्राप्तिरितिवस्नः॥ ७९ ॥ नीवी। "नीविरित्यपि।" परिपणः। मूलधनं। क्रयविक्रयादिव्यवहारेयन्मूलधनंतस्य। भांडवलइति

विक्रेतास्याद्विक्रयिकःक्रायिकक्रयिकौसमौ॥ वाणिज्यंतुवणिज्यास्यान्मूल्यंवस्नोप्यवक्रयः॥७९॥नीवीपरिप णोमूलधनंलाभोऽधिकंफलं॥ परिदानंपरीवर्तोनैमेयनिमयावपि॥८०॥ पुमानुपनिधिर्न्यासःप्रतिदानंतदर्पणं॥

ख्यातस्य। नीवीस्त्री। परिपण्यतेव्यवहारार्थंप्रयुज्यतेपरिपणः। मूलधनादधिकंनिष्पन्नंकालांतरेणसलाभःस्यात्। "एकं। नफाइत्यादिख्यातस्य।" परिदानं। "प्रतिदानमित्यपि।" परीवर्तः। "परिवर्तइत्यपि।" नैमेयः। "वैमेयोपि।" निमयः। "विमयइत्यपि।" चत्वारिपरिवर्तनस्य। "मोबदलाइतिप्रसिद्धस्य" मेङ्प्रणिदाने। निमानंनिमयः॥ ८० ॥ उपनिधिः। न्यासः। द्वे निक्षेपस्य। "ठेव, पुरलेलेंद्रव्यइतिप्रसिद्धस्य" स्मृतौतेषांभेदो नास्ति। तस्यनिक्षेपस्यनिक्षेप्त्रेअर्पणंप्रतिदानमित्युच्यते। एकंप्रतीपंदानंप्रतिदानं॥

क्रये "क्रयविषयेग्राहकाग्रण्हीयुरितिबुध्या ।" यदापणेप्रसारितंवस्तुतत्क्रय्यं । एकं । यत्क्रेतव्यमात्रंयत्रक्रापिवर्ततेतत्क्रेयं ॥ ८१॥ एवंविक्रेयं । पणितव्यं । पण्यं । त्रयंविक्रेयस्यवस्तुनः । क्रय्यादयोवाच्यलिंगाः । सत्यापनं । "सत्यापना । सत्यापनासत्याकृतिरितित्रिकांडेबोपालितान् ।" सत्यंकारः सत्याकृतिः । त्रयं अवश्यंमयैतत्क्रेतव्यमित्यादिरूपस्यसत्यस्यकरणे । "सईकरणेंइतिख्याते । सत्यंकारस्तुलोके सचकार. विसारइत्यादिप्रसिद्धः ।" सत्यस्यकृतिःसत्याकृतिः । सत्यादशपथइतिडाच् ॥८२॥ विपणः । विक्रयः । द्वे "विकणेंइतिख्यातस्य ।" आदश । "दशशब्दमभिव्याप्य"।

क्रयेप्रसारितंक्रय्यंक्रेयंक्रेतव्यमात्रके॥८१॥विक्रेयंपणितव्यंचपण्यंक्रय्यादयस्त्रिषु॥क्लीबेसत्यापनंसत्यंकारःसत्याकृतिःस्त्रियां॥८२॥विपणोविक्रयःसंख्याःसंख्येयेत्वादशत्रिषु॥विंशत्याद्याःसदैकत्वेसर्वाःसंख्येयसंख्ययोः ८३

एकाद्याअष्टादशांताः संख्याशब्दाः संख्येयेवर्तमानास्त्रिषु । यथा । एकाशाटी । एकःपटः । एकंवस्त्रं । दशस्त्रियः । दशपुरुषाः । दशकुलानि । "न तुविप्रस्यैकइत्यादि" एवंअष्टादशपर्यंताः उदाहर्तव्याः । तत्रचतुष्पर्यंतावाच्यलिंगाः । शेषंत्रिषुसमानं । हिशब्दादेषांसंख्येयेएववृत्तिर्नतुसंख्यायामितिसूचितं । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्यपरार्द्धपर्यंताःसर्वाःसंख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनांताः । संख्येयेसंख्यायांचवर्तंते । तत्रसंख्येयेयथा एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्यापुरुषैःकृतं । संतिशतंगावइत्यादि । संख्यायांयथा । पटानांविंशतिः । गवांशतं ॥ ८३ ॥

संख्यार्थेद्विबहुवचनेस्तः । संख्यांतरार्थेवर्तमानायाविंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचनेबहुवचनेअपिभवतइत्यर्थः । यथाद्वेविंशती । गवांशतानि । "तिस्रोविंशतयइत्यादि । तासुविंशत्यादिषुनवतिपर्यंताःस्त्रियां । पंक्तेरिति । पंक्तिर्दशसंख्यातामारभ्यदशगुणंउत्तरंयत्रतादृशंसंख्यानंक्रमात्शतसहस्रादिस्यात् । पंक्तिर्दशाक्षरंछदोदशसंख्यावलिष्वपिइतिविश्वः । यथादशगुणापंक्तिः शतंस्यात् । शतंदशगुणंसहस्रंस्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयःक्रमशः । अर्बुदमब्जंखर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् । जलधिश्चांत्यंमध्यंपरार्द्धमितिदशगुणोत्तराःसंज्ञाः । संख्यायाःस्थानानांव्यवहारार्थंकृताःपूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं । द्रुवयं । पाय्यं । इतित्रयंसमानार्थकं समानमर्थोयस्यतत् । परिमाणवाचक

संख्यार्थेद्विबहुत्वेस्तस्तासुचानवतेःस्त्रियः ॥ पंक्तेःशतसहस्रादिक्रमाद्दशगुणोत्तरं ॥ ८४ ॥
यौतवंद्रुवयंपाय्यमितिमानार्थकंत्रयं ॥ मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्गुंजापंचाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

मित्यर्थः । यौतवंओष्ठ्यांतवर्णं । पाय्यंतालव्यसंयुक्तांतं । तन्मानंतुलांगुलिप्रस्थैर्भिद्यते । तुलामानंअंगुलिमानंप्रस्थमानंचेति । त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेणव्यवह्रियते । "यदुक्तं । ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः । आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याभिन्नातुसर्वतइति ।" पंचगुंजाः आद्यमाषकः शास्त्रीयोमाषकःस्यात् । यथाचशास्त्रं पंचकृष्णलोमाषइति । एकं । आद्येतिविशेषणंद्विकृष्णलस्यराजतमाषस्यव्यावृत्त्यर्थं । तस्यशास्त्रेप्रायशोव्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥

तेषोडशमाषाअक्षः कर्षश्वस्यात् । "अस्त्रीपुंसिक्लीबेच ।" द्वे "तोळाइतिख्यातस्य ।" कर्षचतुष्टयंपलंस्यात् । एकं । सुवर्णः । बिस्तः । द्वे हेम्नः सुवर्णस्याक्षे । अशीतिगुंजाभिस्तुलितेसुवर्णएवेत्यर्थः । "रुद्रस्तु । सुवर्णस्वर्णबिस्तयोरितिक्लीबमाह ।" तस्यहेम्नः पलेकुरुबिस्तइत्येकं ॥ ८६॥ पलानांशतंतुलास्यात् । "एकं । स्त्रियां । विंशतिस्तुलाएकोभारःस्यात् । एकं । भारःस्याद्वीवधेविष्णौपलानांद्विसहस्रकइतिकोशांतरं ।" पुरुषेणहिद्विपलस

तेषोडशाक्षःकर्षोऽस्त्रीपलंकर्षचतुष्टयं ॥ सुवर्णबिस्तौहेम्नोऽक्षेकुरुबिस्तस्तुतत्पले ॥ ८६ ॥
तुलास्त्रियांपलशतंभारःस्याद्विंशतिस्तुलाः ॥ आचितोदशभाराःस्युःशाकटोभारआचितः ॥ ८७॥
कार्षापणःकार्षिकःस्यात्कार्षिकेताम्रिकेपणः ॥

हस्रेवोढुंशक्यंते । भ्रियतइतिभारः । दशभाराः आचितइतिस्युः । यःशाकटः शकटेनवोढुंशक्योभारः सोप्याचितइत्येकं । "आचितःशकटोन्मेषेपलानामयुतद्वयइतिविश्वः" ॥ ८७ ॥ कार्षापणः । कार्षिकः । द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य । "रुपयाइतिख्यातस्य । कार्षापणोऽस्त्रीकार्षिकेपणषोडशिकेपिचेतिकोशांतरं ।" ताम्रिकेताम्रसंबंधिकर्षप्रमाणेतस्मिन्कार्षिकेपणइत्येकं । पैसाइतिख्यातस्य । इतितुलामानमुक्तं । अंगुलिमानं हस्तादितुनृवर्गेउक्तं ।

प्रस्थमानंत्वाह ।" आढकादयःशब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाःपृथकूप्रत्येकंभिन्नाइत्यर्थः । तत्रआढकइत्येकंपायलीइतिख्यात स्य । द्रोणइत्येकंअदमणीइतिख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियां । खारीइत्येकंदीडमणीइतिख्यातस्य । खारइतिपुंसिवा । खारिरितिऱ्हस्वांतोपिस्त्रियां । वाहइत्येकंबारामणीइतिख्यातस्य । निकुंचकइत्येकंमूठइतिख्यातस्य ॥ ८८॥ कुडवइत्येकंपावशेरइतिख्यातस्य । कुटपइतिमुकुटः । कुडपोवा । प्रस्थइत्येकंशेरइतिख्यातस्य ।" आद्यशब्दाच्छूर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । पलंप्रकुंचकंमुष्टिःकुडवस्तच्चतुष्टयं । चत्वारःकुडवाःप्रस्थश्चतुष्प्रस्थंतथाढकं ।

अस्त्रियामाढकद्रोणौखारीवाहोनिकुंचकः ॥ ८८ ॥ कुडवःप्रस्थइत्याद्याःपरिमाणार्थकाःपृथक् ॥
पादस्तुरीयोभागःस्यादंशभागौतुवंटके ॥ ८९ ॥

अष्टाढकोभवेद्द्रोणोद्विद्रोणःशूर्पउच्यते । सार्धशूर्पोभवेत्खारीद्विशूर्पाद्रोण्युदाहृता । तमेवभारंजानीयाद्वाहोभारचतुष्टयमिति । अन्यच्च अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिदष्टौतुपुष्कलं । पुष्कलानितुचत्वारिआढकःपरिकीर्तितः । चतुराढकोभवेद्द्रोणइत्येतन्मानलक्षणमित्युक्तं ।" अत्रपलादित्रयंअभिन्नं । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वंच । यथामगधदेशे । द्रोणस्तुखार्याःखलुषोडशांशःस्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागइत्यादि । रूपकादेश्चतुर्थभागः पादइत्युच्यते । एकं । "पायलीइत्यादिख्यातस्य ।" अंशः । भागः । वंटकः । त्रीणिभागमात्रस्य । "वांटाइतिख्यातस्य" ॥ ८९ ॥

द्रव्यं । वित्तं । स्वापतेयं । रिक्थं । ऋक्थं । धनं । वसु । हिरण्यं । द्रविणं । द्युम्नं । अर्थः । राः । विभवः । त्रयोदशधनस्य । तत्रअर्थादित्रयंपुंसि । राद्वयोर्विभवेस्वर्णेइतिरुद्रः । रायौ । रायः ॥ ९० ॥ कोशः । हिरण्यं । द्वे अपिघटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यांतोमूर्द्धन्यांतोवा । ताभ्यांहेमरूप्याभ्यांयदन्यत्ताम्रादिकंतत्कुप्यंस्यात् । एकं । कुप्यंज्हस्वादि । अर्थाद्धिरण्यमरूप्यंचकुप्यं तद्द्वयंकुप्यमकुप्यंचआहतं "मुद्रितंचेत्" रू

द्रव्यंवित्तंस्वापतेयंरिक्थमृक्थंधनंवसु ॥ हिरण्यंद्रविणंद्युम्नमर्थरैविभवाअपि ॥ ९० ॥
स्यात्कोशश्चहिरण्यंचहेमरूप्येकृताकृते ॥ ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यंरूप्यंतद्द्वयमाहतं ॥ ९१ ॥
गारुत्मतंमरकतमश्मगर्भोहरिन्मणिः ॥ शोणरत्नंलोहितकःपद्मरागोऽथमौक्तिकं ॥ ९२ ॥

प्यं । "एकंनाणेइतिख्यातस्य ।" रूपमाहन्यतेऽस्यरूप्यं । रूपादाहतइतियत् । रूप्यंस्यादाहतस्वर्णरजतंरजतेपिचेतिविश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं । मरकतं । अश्मगर्भः । हरिन्मणिः । चत्वारिपाचइतिप्रसिद्धस्यमणेः । शोणरत्नं । लोहितकः । पद्मरागः । त्रीणिपद्मरागस्य । "माणीकइतिख्यातस्य" मौक्तिकं ॥ ९२ ॥

मुक्ता । द्वे "मोतींइतिप्रसिद्धस्य ।" मुच्यतेशक्तिभिर्मौक्तिकं । विद्रुमः । प्रवालः । "द्वे पोंवळेंइतिख्यातस्य । क्लीबेप्रवालं ।" रत्नं । मणिः । द्वे अ श्मजातौमरकतादौ मुक्तादिकेपिवर्तते । तत्रमणिःस्त्रीपुंसयोः । "स्त्रियांक्लीबंतोपिमणी ।" आदिशब्दाद्विद्रुमेपि । रमंतेस्मिन्रत्नं । कनकंकुलिशंनीलं पद्मरागंचमौक्तिकं । एतानिपंचरत्नानिरत्नशास्त्रविदोविदुः । सुवर्णरजतंमुक्ताराजावर्तप्रवालकं । रत्नपंचकमाख्यातंशेषंवस्तुप्रचक्षतेइतिवा । मुक्ता

मुक्ताथविद्रुमःपुंसिप्रवालंपुन्नपुंसकं ॥ रत्नंमणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्तादिकेपिच ॥ ९३ ॥
स्वर्णंसुवर्णंकनकंहिरण्यंहेमहाटकं ॥ तपनीयंशातकुंभंगांगेयंभर्मकर्बुरं ॥ ९४ ॥
चामीकरंजातरूपंमहारजतकांचने ॥ रुक्मंकार्तस्वरंजांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियां ॥ ९५ ॥

फलंहिरण्यंचवैडूर्यंपद्मरागकं ॥ पुष्परागंचगोमेदंनीलंगारुत्मकंतथा । प्रवालमुक्तान्युक्तानिमहारत्नानिवैनवेति" ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य । तत्रहेमभर्मणीनांते ॥ ९४ ॥ अष्टापदंक्लीबपुंसयोः । शातकौंभमितिद्विरूपकोशः । कर्बूरमितिदीर्घमध्यंशब्दरत्नवल्यां । कर्चूरं । कर्चूरः स्यात्पुमानूशत्यांसुवर्णेपुंनपुंसकमितिमेदिनी । भर्ममित्यदंतमपिद्विरूपकोशे" ॥ ९५ ॥

यदलंकाररूपसुवर्णंतत्शृंगीकनकमित्येकं । शृंगीतिपृथगपि । यन्मालाभूषणंकनकंशृंगीति । दुर्वर्णादिपंचकंरजतस्य । "तत्रखर्जुरंह्रस्वोकारमिति रामनाथः ।" अपिशब्दात्तारंकलधौतमित्यपि ॥ १६ ॥ रीतिः । आरकूटः । द्वे पित्तलस्य " तत्ररीतिःस्त्रियां । रीतीत्यपि । आरकूटः पुंसि क्लीबेच ।" ताम्रकं । शुल्बं । म्लेछमुखं । द्यष्टं । " द्विष्टमपि ।" वरिष्टं । उदुंबरं । "औदुंबरंभवेत्ताम्रेफलाद्यौयज्ञशाखिनइत्यजयः ।" षट्ताम्रस्य॥ १७

अलंकारसुवर्णंयच्छृंगीकनकमित्यदः ॥ दुर्वर्णंरजतंरूप्यंखर्जूरंश्वेतमित्यपि ॥ १६ ॥
रीतिःस्त्रियामारकूटोनस्त्रियामथताम्रकं ॥ शुल्बंम्लेछमुखंद्यष्टवरिष्टोदुंबराणिच ॥ १७ ॥
लोहोऽस्त्रीशस्त्रकंतीक्ष्णंपिंडंकालायसायसी ॥ अश्मसारोऽथमंडूरंसिंहाणमपितन्मले ॥ १८ ॥

लोहः । शस्त्रकं । तीक्ष्णं । पिंडं । कालायसं । " कृष्णायसमितिरत्नमाला ।" अयः । अश्मसारः । सप्तलोहस्य । "अश्मसारंचशस्त्रकमित्यमरमाला ।" मंडूरं । सिंहाणं । "सिंहानमित्यपिपाठः । सिंघाणमित्यपि ।" द्वे लोहमलस्यलोहकीटइतिख्यातस्य । मंडूरंटवर्गमध्यं ॥ १८ ॥

सर्वमपितैजसंसुवर्णरजतादिकंलोहमित्युच्यते। "प्रज्ञाद्यणिलौहमित्यपि"। यद्वासर्वंस्वर्णादितैजसंलोहंचस्यात्। "तेजसोविकारस्तैजसं"यदुक्तं। सुवर्णंरजतंताम्रंरीतिःकांस्यंतथात्रपु। सीसंकालायसंचैवमष्टौलोहानिचक्षतइति। अयस्तुविशेषाल्लोहसंज्ञं। अयसोविकारः फालाख्यः कुशीस्यात्। यच्छाश्वतः कुशीवलाकुशीफालेइति। एकंस्त्रीलिंगं। क्षारः। काचः। द्वेकाचस्य। "कांच.बांगडखारइतिख्यातस्य"। क्षरतिक्षारः। चपलः। रसः। सूतः। पारदः। "पारतः। रसेंद्रःपारदःप्रोक्तःपारतोपिनिगद्यतइतितारपालः। पारतस्तुमनाक्पांडुःसूतस्तुरहितोमलात्। पारदस्तुमना

सर्वंचतैजसंलोहंविकारस्त्वयसःकुशी॥ क्षारःकाचोऽथचपलोरसः
सूतश्चपारदे॥ ९९॥ गवलंमाहिषंश्रृंगमभ्रकंगिरिजामले॥

कृशीतःसर्वेतुल्यगुणाःस्मृताइतिशब्दार्णवः"। चत्वारिपारदस्य। "पाराइतिख्यातस्य"॥ ९९॥ यन्माहिषंशृंगंतद्गवलमित्येकं। पारदोहिप्रायेणगवलेनिधाप्यतेतत्रतदभिधानं। अभ्रकं। गिरिजामलं। द्वे "अभ्रकइतिख्यातस्य।" अभ्रस्यप्रतिकृतिरभ्रकं। गिरिजं। अमलमितिकश्चित्। तन्मतेत्रीणि। "गिरिजंगिरिजाबीजममलंगवलध्वजमितिवाचस्पतिः"

स्रोतोंजनं । सौवीरं । कापोतांजनं । यामुनं । चत्वारिसौवीरांजनस्य । "सुरमाइतिख्यातस्य ।" यमुनास्रोतसोजातमंजनंस्रोतोंजनं । सुवीरदेशेभवं सौवीरं । धन्वंतरिस्तु । अंजनंमेचकंकृष्णसौवीरंस्यात्सुवीरजं । कापोतकंयामुनंचस्रोतोंजनमुदाहृतमिति ॥ १०० ॥ तुत्थांजनं । शिखिग्रीवं । वितुन्नकं । मयूरकं । कर्परी । पंचतुत्थांजनस्य । मोरचूदइतिख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान्तुत्थं । तुत्थंचतदंजनंच । दार्विकादारुहरिद्रा तत्काथोद्भ

स्रोतोंजनंतुसौवीरंकापोतांजनयामुने ॥ १०० ॥ तुत्थांजनंशिखिग्रीवंवितुन्नकमयूरके ॥
कर्परीदार्विकाक्काथोद्भवंतुत्थंरसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भंतार्क्ष्यशैलंगंधाश्मनितुगंधिकः ॥
सौगंधिकश्चचक्षुष्याकुलाल्यौतुकुलत्थिका ॥ १०२ ॥

वं । तस्याःक्काथे"समभागेनअजादुग्धेन" संस्कृतंतुत्थं तुत्थांजनंरसांजनादिसंज्ञंस्यात् । "दार्विकेत्यपि ।" रसांजनं ॥ १०१ ॥ रसगर्भं । तार्क्ष्यशैलं । त्रीणि । केचित्तुत्थरसांजनमितिसमस्तंपेठुः । गंधाश्मा । गंधिकः । "गंधकइत्यपि ।" सौगंधिकः । त्रीणिगंधस्य । चक्षुष्या । कुलाली । कुलत्थिका । त्रयं । "तुत्थविशेषस्यनिळासुरमाइतिख्यातस्य ।" चक्षुषेहिताचक्षुष्या । कुलेतिष्ठतितस्रतिकृतिःकुलत्थिका ॥ १०२ ॥

रीतिपुष्पं। पुष्पकेतु । पुष्पकं । "पौष्पकमित्यपि" कुसुमांजनं । चत्वारिसंतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य" जस्ताचेंफूलइतिख्यातस्य।" पुष्पकेतु । उदंतं क्लीबे । पिंजरं। पीतनं। तालं। आलं। "अलं। हरितालमलंतालवर्णकंनटभूषणमितिमाधवः।" हरितालकं। पंचहरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं। अर्थ्यं। गिरिजं। अश्मजं। शिलाजतु। पंचशिलाजतुनः। " शिलाजितइतिख्यातस्य "। अर्थ्यतेरसायनार्थिभिरर्थ्यं। शिलायांस्रवल्लाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु। बोलः। गंधरसः।"रसगंधइतिस्वामी। राजदंतादित्वात्।" प्राणः। पिंडः। गोपरसः। पंचगंधरसस्य।"रक्त्याबोळइतिख्यातस्य"। गोपः। रसश्चेति

रीतिपुष्पंपुष्पकेतुपुष्पकंकुसुमांजनं॥ पिंजरंपीतनंतालमालंचहरितालके॥ १०३॥
गैरेयमर्थ्यंगिरिजमश्मजंचशिलाजतु॥ बोलगंधरसप्राणपिंडगोपरसाःसमाः॥ १०४॥
डिंडीरोऽब्धिकफःफेनःसिंदूरंनागसंभवं॥ नागसीसकयोगेष्टवप्राणित्रपुपिच्चटं॥ १०५॥

पृथगपि। अत्रगोसइतिमुकुटः। गांजलंस्यांति। षोंतकर्मणि। गोपइतिस्वामी। गंधप्रधानोरसोऽस्यगंधरसः॥ १०४॥ डिंडीरः।"हिंडीरइत्यपि"हिंडिरइति शब्दरत्नावल्यां। अब्धिकफः। फेनः। त्रयं। सागरमलाख्यस्य। समुद्रफेनस्य। सिंदूरं। नागसंभवं। द्वे"सेंदूरइतिख्यातस्य।"नागात्सीसात्संभवोऽस्यनागसंभवं। नागं। सीसकं। योगेष्टं। वप्रं।"वर्द्धमितिमुकुटः। वृधुवर्द्धने। वृधिवपिभ्यांरन्"। चत्वारिसीसस्य।"शिशेंइतिख्यातस्य।"त्रपु। पिच्चटं१०५

रंगं । वंगं । चत्वारिवंगे । "कथिलइतिख्याते ।" पिचुः । तूलः। द्वे कार्पासस्य । कमलोत्तरं । कुसुंभं । वन्हिशिखं । महारजनं । चत्वारिकुसुंभस्य । रज्यतेवस्त्राद्यनेनरजनं । महच्चतद्रजनंचमहारजनं ॥ १०६ ॥ मेषकंबलः । ऊर्णायुः । द्वे कंबलस्य । ऊर्णायुरुदंतःपुंसि । शशोर्णं । शशलोम । द्वे शशलोम्नः । मधु । क्षौद्रं । माक्षिकं । त्रीणिमधुनः । आदिनाभ्रामरपौत्तिकादिग्रहणं । मधूच्छिष्टं । सिक्थकं ।द्वे "मेणइतिख्यातस्य"।

रंगवंगेअथपिचुस्तूलोऽथकमलोत्तरं ॥ स्यात्कुसुंभंवन्हिशिखंमहारजनमित्यपि॥ १०६॥
मेषकंबलऊर्णायुःशशोर्णंशशलोमनि॥ मधुक्षौद्रंमाक्षिकादिमधूच्छिष्टंतुसिक्थकं॥ १०७
मनःशिलामनोगुप्तामनोव्हानागजिव्हिका॥ नैपालीकुनटीगोलायवक्षारोयवाग्रजः॥ १०८॥

मधुनाउच्छिष्यतेमधूच्छिष्टं ॥ १०७ ॥ मनःशिला । "मनःशिलइतिद्विरूपकोशः ।" मनोगुप्ता । मनोव्हा । नागजिव्हिका । चत्वारिमनःशिलायाः । "मनःशब्दवाच्याशिलामनःशिला । " नैपाली । कुनटी । गोला । त्रीणिनैपालदेशोद्भवायांमनःशिलायां । सप्तैकार्थाइत्येके । यवक्षारः । यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः । त्रीणिदग्धयवांकुरेभ्योजायमानस्यक्षारभेदस्य । "जवखारइतिख्यातस्य । सर्जिकाक्षारः । सृजिकाक्षारइतिरामनाथः । कापोतः । सुखव र्चकः । त्रीणिक्षारभेदस्य । "सजीखारइतिख्यातस्य" । सर्जिकांदग्धाक्षार्यतेयःससर्जिकाक्षारः । सौवर्चकं । रुचकं । द्वेक्षारभेदस्य । "संचळखार इतिख्यातस्य" । प्रागुक्तमपिक्षारप्रसंगात्पुनरुक्तं । पंचापिसर्जिकाक्षारस्येतिसुभूत्यादयः । त्वक्क्षीरी । वंशरोचना । "वंशलोचनेतिहेमचंद्रः" । द्वेवे

पाक्योथसर्जिकाक्षारःकापोतःसुखवर्चकः॥ सौवर्चकंस्याद्रुचकंत्वक्क्षीरीवंशरोचना॥१०९॥
शिग्रुजंश्वेतमरिचंमोरटंमूलमैक्षवं॥ ग्रंथिकंपिप्पलीमूलंचटिकाशिरइत्यपि॥११०॥

णुजन्यस्यौषधिविशेषस्य "वंशलोचनइतिख्यातस्य" । त्वक्क्षीरीवंशजाशुभ्रावंशक्षीरीचवैणवीतिकोशांतरं ॥ १०९ ॥ शिग्रुजं । श्वेतमरिचं । द्वेसौभांजनबीजस्य "। शेवग्याचेंबींइतिख्यातस्य" । इक्षुसंबंधिमूलकंमोरटंस्यात् । एकं । "इक्षुमूलस्य" । ग्रंथिकं । पिप्पलीमूलं । चटिकाशि रः । "चटकाशिरइतिहेमचंद्रः । चटकाशिरइव । चटका । शिरः । इतिपृथगपि । शिरोनापिप्पलीमूलइतिमेदिनी" । त्रयंपिप्पलीमूलस्य । "पिंपळ मूळइतिख्यातस्य" ॥ ११० ॥

गोलोमी। भूतकेशः । द्वे " जटामांसीइतिप्रसिद्धायाः "। गौरिवलोमान्यस्याःसागोलोमी । पत्रांगं । रक्तचंदनं । द्वेरक्तचंदनसदृशस्यरक्तसारस्य। "कृष्णशिंसव. पतंगइतिचख्यातस्य । पत्राण्यंगेऽस्यपत्रांगं ।" त्रिकटु । त्र्यूषणं। "त्र्युषणमितिद्विरूपकोशः ।" व्योषं। त्रीणिशुंठपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य । त्रिफला। " तृफला । तृफलात्रिफलाचेतित्रिकांडशेषः । " फलत्रिकं। द्वेहरीतक्यामलकबिभीतकफलानांसमाहारस्य ॥ १ १ १ ॥ ॥ इतिवैश्यवर्गः ॥ शूद्रः । अवरवर्णः । वृषलः । जघन्यजः ।चत्वारिशूद्रस्य । चंडालोब्राह्मण्यांशूद्राज्जातस्तमभिव्याप्यवक्ष्यमाणाअंबष्ठकरणाद

गोलोमीभूतकेशोनापत्रांगंरक्तचंदनं॥ त्रिकटुत्र्यूषणंव्योषंत्रिफलातुफलत्रिकं॥ १ १ १ ॥ इतिवैश्यवर्गः॥
अथशूद्रवर्गः॥ ॥ शूद्राश्चाऽवरवर्णाश्चवृषलाश्चजघन्यजाः॥ आचंडालात्तुसंकीर्णाअंबष्ठकरणादयः॥ १॥
शूद्राविशोस्तुकरणोंऽबष्ठोवैश्याद्विजन्मनोः॥ शूद्राक्षत्रिययोरुग्रोमागधःक्षत्रियाविशोः॥ २॥

यः। "आदिनाउग्रादयः।" संकीर्णाः। प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः। एकं ॥ १ ॥ शूद्राशूद्रजातिरंगनाविट्वैश्यःतयोःसुतइतिवक्ष्यमाणेनान्वयःसुक रणइत्येकं । सतुलेखनवृत्तिः । वैश्यायांब्राह्मणाज्जातःसुतोंऽबष्ठः । सतुचिकित्सावृत्तिः । शूद्रायांक्षत्रियाज्जातःउग्रः । सतुशस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायांवै श्याज्जातोमागधः। सतुराजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकं ॥ २ ॥

अर्यावैश्या। वैश्यायांक्षत्रियाज्जातोमाहिषः अस्यज्योतिर्विशाकुनंशास्त्रंचस्वरशास्त्रंचजीविका। अर्याक्षत्रियातस्यांशूद्राज्जातःक्षत्ता।तस्यवृत्तिःपार्थिकादिः। क्षत्तारौ। ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातःसूतइत्युच्यते।तस्यगजबंधनमश्वानांवाहनंकर्मसारथेरित्यादिर्जीविका। तस्यांब्राह्मण्यांवैश्याज्जातोवैदेहकः। चतुःषष्टिकलाकर्मशैक्ष्यंतदुपजीविका। पण्यांगनानांराज्ञांचकुर्यात्संगतदिच्छया। उपजीव्यंतुतास्त्वेत्रेति। एकं॥२॥ करण्यांशूद्रविशोःसुतायांमाहिष्याद्वैश्याक्षत्रिययोःजाताज्जातोरथकारःस्यात्। अस्यवर्तनंतु। रथकर्मैधनादिभिः। ब्राह्मण्यांवृषलेनशूद्रेणयउत्पादितःसचंडालःस्यात्। "चांडालइत्यपि।" मृतचैलैर्निंद्यमांसैः श्मशानेतस्यजीविनमित्येकैकं॥ ४॥ कारुः। शिल्पी। द्वे चित्रकारादेः। शिल्पंकलासास्त्यस्यशिल्पी। "तक्षाचतंतुवायश्चनापितोरजकस्तथा। पंचमश्चर्मकारश्चकारवःशिल्पिनोमताइत्यपि।" तैःसजातिभिःसंहतैःश्रेणिः। सजातीयशिल्पसंघःश्रेणिरित्यर्थः। सस्त्रीपुंसलिंगः। एकं। कुलकः। "कुलिकः। कुलिकोनागभेदेस्याद्धभेदेकुलसत्तमइतिमेदिनी" कुलश्रेष्ठी। द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य। शिल्पिभेदानाह। मालाकारः। मालिकः। द्वे "माळीइतिप्रसिद्धस्य।" पुष्पमालापण्यमस्यमालिकः॥ ५॥

माहिषोर्याक्षत्रिययोःक्षत्तार्याशूद्रयोःसुतः॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतस्तस्यांवैदेहकोविशः॥ ३॥
रथकारस्तुमाहिष्यात्करण्यांयस्यसंभवः॥ स्याच्चंडालस्तुजनितोब्राह्मण्यांवृषलेनयः॥ ४॥
कारुःशिल्पीसंहतैस्तैर्द्वयोःश्रेणिःसजातिभिः॥ कुलकःस्यात्कुलश्रेष्ठीमालाकारस्तुमालिकः॥ ५॥

कुंभकारः । कुलालः । "द्वे कुंभकारइतिख्यातस्य ।" पलगंडः । लेपकः । द्वे गृहादौलेपकारस्य । "गंवडीइत्यादिख्यातस्य ।" तंतुवायः । "तंत्रवायः । तंद्रवायः । तंत्रवापइतिओष्ठ्यांतोपि ।" कुविंदः ।"कुपिंदइत्यपि । कुपक्रोधे ।" द्वे पटानांनिर्मातरि ।"कोष्ठीइतिख्याते"तुन्नवायः । सौचिकः। द्वे कंचुक्यादेर्निर्मातरि ।"शिंपीइतिख्याते ।"सूच्यावानंशिल्पमस्यसौचिकः॥६॥ रंगाजीवः चित्रकरः । द्वे"चितारी. रंगारीइत्यादिख्यातस्य ।" रंगंश्वेतपीतरक्तादिकमाजीवतिरंगाजीवः । शस्त्रमार्जः । असिधावकः । द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः । "शिकलगारइतिख्यातस्य ।" पादूकृत् । चर्म

कुंभकारःकुलालःस्यात्पलगंडस्तुलेपकः॥ तंतुवायःकुविंदःस्यात्तुन्नवायस्तुसौचिकः॥ ६॥
रंगाजीवश्चित्रकरःशस्त्रमार्जोसिधावकः॥ पादूकृच्चर्मकारःस्याद्व्योकारोलोहकारकः॥ ७॥
नाडींधमःस्वर्णकारःकलादोरुक्मकारकः॥ स्याच्छांखिकःकांबविकःशौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः॥ ८॥

कारः । द्वे "चांभारइतिख्यातस्य" पादूःपादत्राणिकरोतिपादूकृत्तांतः। व्योकारः । लोहकारकः । द्वे "लोहारइतिख्यातस्य । व्योइत्यव्ययंलोहबीजवाचीतिश्रीभोजः"॥७॥नाडींधमः। स्वर्णकारः। कलादः। रुक्मकारकः। चत्वारिस्वर्णकारस्य ।"सोनारइतिख्यातस्य"। शांखिकः। कांबविकः । द्वे शंखवलयादेः कर्तरि। कंकणकार. "कांसार"इतिख्याते । शौल्बिकः । ताम्रकुट्टकः । द्वे "तांबटइतिख्यातस्य" शुल्बंताम्रंतद्घटनंशिल्पमस्यशौल्बिकः॥८॥

तक्षा। वर्द्धकिः। त्वष्टा। रथकारः। काष्ठतट्। पंच वर्द्धके:। "सुतारइतिख्यातस्य"। वर्द्धयतिछिनत्तिकाष्ठंवर्द्धकिः। तक्ष्णोति। त्वष्टारौ। काष्ठंतक्ष्णोतितनूकरोतिकाष्ठतट्। काष्ठतक्षौ। ग्रामाधीनोयस्तक्षासग्रामतक्षइत्येकं। "गांवचासुतारइतिख्यातस्य।" ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णइतिटच्। अनधीनकः। स्वाधीनोयस्तक्षासकौटतक्षः स्यात्। एकं॥९॥ क्षुरी। मुंडी। दिवाकीर्तिः। नापितः। अंतावसायी। पंच। नापितस्य। "नाहावीइतिख्यातस्य" निर्णेजकः। रजकः। द्वे वस्त्राणांधावकस्य। "परीटइतिख्यातस्य।" शौंडिकः। मंडहारकः। द्वे सुराजीविनः। "कलालइतिख्यातस्य।" शुंडासुरासा

तक्षातुवर्द्धकिस्त्वष्टारथकारस्तुकाष्ठतट्॥ ग्रामाधीनोग्रामतक्षःकौटतक्षोऽनधीनकः॥ ९॥ क्षुरीमुंडीदिवाकीर्तिनापितांतावसायिनः॥ निर्णेजकःस्याद्रजकःशौंडिकोमंडहारकः॥१०॥ जाबालःस्यादजाजीवोदेवाजीवस्तुदेवलः॥ स्यान्मायाशांबरीमायाकारस्तुप्रतिहारकः॥ ११॥

पण्यमस्यशौंडिकः॥१०॥ जाबालः। अजाजीवः। द्वे अजापालस्य। "मेंढपाळ. मेंढक्या. धनगरइतिख्यातस्य।" देवाजीवः। "देवाजीवीत्यपि" देवलः। द्वे देवसेवोपजीविनः। "गुरव. देवळीइतिख्यातस्य। देवंलक्षणयातत्त्वंलातीतिदेवलः।" माया। शांबरी। द्वे इंद्रजालस्य। "गारूडइतिख्यातस्य" शंबराख्यस्यासुरस्येयं शांबरी। मायाकारः। प्रतिहारकः। "प्रातिहारकइत्यपि। द्वे मायाविनः। गारुडीतिख्यातस्य।" प्रतिहारोव्याजःप्रयोजनमस्य। सतथा॥ ११॥

शैलाली । शैलूषः । जायाजीवः । कृशाश्वी । भरतः । "भारतइत्यपि । कृशाश्वेनचयप्रोक्तंनटसूत्रमधीयते । रंगावतारीशैलूषोनटोभरतभारताविति वाचस्पतिः ।" नटः । षट्कंनटेषु । "नटवाइतिख्यातेषु ।" नटतिनृत्यतिनटः । चारणः । कुशीलवः । द्वे कथकानांनटविशेषाणां । "कुत्सितंशीलमस्यास्यकुशीलवः" ॥ १२ ॥ मार्दंगिकाः । मौरविकाः । द्वे मृदंगवादनकुशलानां । "मृदंगी. पखवाजीइतिख्यातानां ।" पाणिवादाः । पाणिघाः । द्वे येपाणितलेनैवपाण्यंतरेमृदंगादिध्वनिमनुकुर्वंतितेषां । "हाताचेतालधारीइतिख्यातानां ।" वेणुध्माः । वैणविकाः । द्वे वेणुवादिनां । "पांवे

शैलालिनस्तुशैलूषाजायाजीवाःकृशाश्विनः॥ भरताइत्यपिनटाश्चारणास्तुकुशीलवाः॥ १२॥
मार्दंगिकामौरविकाःपाणिवादास्तुपाणिघाः॥ वेणुध्माःस्युर्वैणविकावीणावादास्तुवैणिकाः॥ १३॥
जीवांतकःशाकुनिकोद्वौवागुरिकजालिकौ ॥

करीइतिख्यातानां ।" वेणुध्माआदंतः सोमपावत् । वीणावादाः । वैणिकाः । द्वे वीणावादनंशिल्पमेषां । "विणेकरीइतिख्यातानां" ॥ १३ ॥ जीवांतकः । "जीवंतिकइत्यपि ।" शाकुनिकः । द्वे पक्षिणांहंतरि । "पक्ष्यांचापारधीइतिख्याते ।" वागुरिकः । जालिकः । द्वे जालेनमृगान्बध्नतः । वागुरामृगबंधनी तयाचरतिवागुरिकः ॥

वैतंसिकः । कौटिकः । मांसिकः । त्रयंयोमांसविक्रयेणजीवतितस्य । "खाटकीइतिख्यातस्य । वितंसेनमृगपक्ष्यादिबंधनोपायेनचरतिवैतंसिकः मांसंपण्यमस्यमांसिकः" ॥ १४ ॥ भृतकः । भृतिभुक् । कर्मकरः । वैतनिकः । चत्वारिवेतनोपजीविनः । "चाकर, मजूरइतिप्रसिद्धस्य ।" भृति वेतनं । भृतिंवेतनंभुंक्तेभृतिभुक् । वार्तावहः । वैवधिकः । "विवधिकइत्यपि ।" द्वे वार्तायावाहके । "कावड्याइतिख्याते ।" विवधः पर्याहारः । तं वहतिवैवधिकः । भारवाहः । भारिकः । "द्वे ओझेकरीइतिख्यातस्य । भारीतिनांतोप्यन्यत्र" ॥ १५ ॥ विवर्णः । पामरः । नीचः । प्राकृतः । पृथ

वैतंसिकःकौटिकश्चमांसिकश्चसमंत्रयं॥ १४॥ भृतकोभृतिभुक्कर्मकरोवैतनिकोपिसः॥ वार्तावहोवैवधिको भारवाहस्तुभारिकः॥ १५॥ विवर्णःपामरोनीचःप्राकृतश्चपृथक्जनः ॥ निहीनोपसदोजाल्मःक्षुल्लकश्चेतरश्च सः॥ १६॥ भृत्येदासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः॥ नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः॥१७॥

कूजनः । निहीनः । अपसदः । "अपशेदइतिभरतमालायां ।" जाल्मः । क्षुल्लकः । "खुल्लकः । खुल्लकस्त्रिषुनीचेल्पइतिरभसः ।" इतरः । दशनीच स्य ॥ १६ ॥ भृत्यः । दासेरः । दासेयः । दासः । "दाशइतितालव्यांतोपि ।" गोप्यकः । चेटकः । "चेडकइत्यपि" । नियोज्यः । किंकरः । प्रैष्यः "प्रेष्यइत्यपि ।" भुजिष्यः । परिचारकः । एकादशदासस्य । प्रैष्यःप्रादूहोढेतिवृद्धिः ॥ १७ ॥

पराचितः । "पराजितोपि । परैराजीयतेस्म ।" परिस्कंदः । "परिष्कंदः । परेश्वेतिषत्वं । परिष्कन्नः । परिस्कन्नश्चइत्यपि" परजातः । परैधितः । च त्वारिपरेणसंवर्धितस्य । परैराचीयतेवर्ध्यतेपराचितः । मंदः । तुंदपरिमृजः । "घन्तितुंदपरिमार्जोपि ।" आलस्यः । शीतकः । अलसः । अनुष्णः । षट्अलसस्य । अलसमस्त्यस्यअलसः । अर्शआद्यच् । "अलसएवआलस्यः । स्वार्थेष्यञ् । अणिआलसइत्यपि" ॥ १८ ॥ दक्षः । चतुरः । पे

पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥ मंदस्तुंदपरिमृजआलस्यःशीतकोऽलसोनुष्णः ॥ १८ ॥
दक्षेतुचतुरपेशलपटवःसूत्थानउष्णश्च ॥ चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
निषादश्वपचावंतेवासिचांडालपुक्कसाः ॥ भेदाःकिरातशबरपुलिंदाम्लेछजातयः ॥ २० ॥

शलः । पटुः । सूत्थानः । उष्णः । षट्दक्षस्य । "उष्णत्वंशीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः ।" चंडालः । प्लवः । मातंगः । दिवाकीर्तिः । जनंगमः । "ज लंगमइत्यपि" ॥ १९ ॥ निषादः । श्वपचः । "श्वपाकइत्यपि" अंतेवासी । चांडालः । पुक्कसः । "पुक्कसःश्वपचेऽधमइतिमेदिनी" दशचांडालस्य । अत्रावांतरभेदोस्तिकिंचित्सोनादृतः । किरातादयस्त्रयोम्लेछजातयश्चंडालानांभेदाः । किरतिशरान्किरातः । अरण्यचराएते । "पुलिंदःकथ्यते म्लेछेपुलिंदोपिनिगद्यतइतितारपालः" ॥ २० ॥

व्याधः । मृगवधाजीवः । मृगयुः । लुब्धकः । चत्वारिव्याधस्य । विध्यतिमृगान्व्याधः । कौलेयकः । सारमेयः । कुक्कुरः ।"कुकुरइत्यनादिकोशः । कुर्कुरइतिराजमुकुटः ।" मृगदंशकः ॥ २१॥ शुनकः । भषकः । श्वा । सप्तशुनकस्य । श्वानौ । "कुक्कुरस्तुशुनिःश्वानः कपिलोमंडलःशुनइतिवाचस्पतिः ।" योगितःप्रायोगेणउन्मत्तत्वंप्रापितःश्वा अलर्कःस्यात् ।"अलकइतिमुकुटः ।" एकं । योमृगयाकुशलःश्वासविश्वकद्रुरित्येकं । "पारधीकु

व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोपिसः॥ कौलेयकःसारमेयःकुक्कुरोमृगदंशकः॥ २१॥
शुनकोभषकःश्वास्यादलर्कस्तुसयोगितः॥ श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलःसरमाशुनी॥ २२॥
विट्चरःसूकरोग्राम्योवर्करस्तरुणःपशुः॥ आच्छोदनंमृगव्यंस्यादाखेटोमृगयास्त्रियां॥ २३॥

त्राइतिख्यातस्य । विश्वंकंदते । कदिआव्हाने" शुनीसरमास्यात् । एकं । सरमादेवशुनी । सामान्याभिधानंतूपचारात् ॥ २२ ॥ योग्राम्यः सूकरःस विट्चरः स्यात् । एकं । "गांवडुकरइतिख्यातस्य । यस्तरुणः पशुरजादिः सवर्करः । एकं । बकराइत्यादिख्यातस्यतरुणपशुमात्रस्य ।" आच्छोदनं । मृगव्यं । आखेटः । मृगया । चत्वारिपापर्द्धेः । "शिकारीइतिख्यातायाः । मृगयास्त्रियां" ॥ २३ ॥

लुब्धयोगाल्लुब्धकसंबंधाद्दक्षिणारुर्दक्षिणेपार्श्वेऽरुर्व्रणमस्यसकुरंगकोदक्षिणेर्मास्यात् । एकं । दक्षिणेर्माणौ । चौरः । " पचाद्यचिचोरइत्यपि " ऐकागारिकः । स्तेनः । दस्युः । तस्करः । मोषकः ॥ २४॥ प्रतिरोधिः । परास्कंदिः । पाटच्चरः । "पटच्चरइत्यपि" । चोरजीर्णपटयोःपटच्चरइतिनामानुशासनं " । मलिम्लुचः । दशचोरस्य । चौरिका । " चोरिकेत्यपि " । स्तैन्यं । "स्तेयं । स्तेयंस्तैन्यंचचौर्येस्याच्चौरिकाचोरिकेस्त्रियामितिवाचस्पतिः" ।

दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्माकुरंगकः ॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
प्रतिरोधिपरास्कंदिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥ चौरिकास्तैन्यचौर्येचस्तेयंलोप्त्रंतुतद्धने ॥ २५ ॥
वीतंसस्तूपकरणंबंधनेमृगपक्षिणां ॥ उन्माथःकूटयंत्रंस्याद्वागुरामृगबंधनी ॥ २६ ॥

चौर्यं । त्रीणिस्तेयस्य । चौरस्यभावःचौरिका । चौर्यधनंलोप्त्रंस्यात् । "लोत्रं । लोत्रमश्रुणिचोरितइतिविश्वः । लोतमितिजटाधरः । एकं ॥ २५॥ मृगपक्षिणांबंधननिमित्तंयदुपकरणंपाशजालादि सवीतंसइत्येकं । " वितंसइत्यपि" उन्माथः । कूटयंत्रं । द्वेमृगपक्षिबंधनार्थंछलेनयद्यंत्रंनिवेश्यतेतत्र । " सांपळाइतिख्याते " । वागुरा । मृगबंधनी । द्वेजालीकृतरज्जुविशेषे । " मृगांचेंजाळेंइतिख्याते " ॥ २६ ॥

शुल्बं । " शुल्बेत्यपि । ङीषंतापि " वराटकं । रज्जुः । वटी । गुणः । पंच रज्जोः । "सुंब दोरी चऱ्हाटइतिख्यातायाः । " तत्रवराटकोस्त्रियां । रज्जुः स्त्रियां । वटीत्रिषु । रज्जुःशुल्बावराटोनेतिरत्नकोशः । " शुष्मंवटाकरइतिस्वामिपाठः । " प्रहेःकूपात्सलिलमूर्ध्वंवाह्यतेयेनतस्मिन्यंत्रे । "रहाट. लाटइतिख्याते । " उद्घाटनंघटीयंत्रंचेतिद्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा । " वेमइत्यपि " । वायदंडः । "वापदंडइत्योष्ठ्यमध्योपि " । द्वेवस्त्रव्यूतिदंड

शुल्बंवराटकंस्त्रीतुरज्जुःस्त्रिषुवटीगुणः॥ उद्घाटनंघटीयंत्रंसलिलोद्वाहनंप्रहेः॥ २७॥
पुंसिवेमावायदंडःसूत्राणिनरितंतवः॥ वाणिर्व्यूतिःस्त्रियौतुल्येपुस्तंलेप्यादिकर्मणि॥ २८॥

स्य । " कोष्ट्याचेंवोंटइतिख्यानस्य " । वयतितंतूननेनवेमा । वेमानौ । ऊयतेइतिवायः वानं तदर्थोवायदंडः । तालव्यमध्यः । सूत्राणि । तंतवः । द्वे " सूतइतिख्यातस्य । सूत्रतंतुरितिसमस्तंहारावल्यां " । तंतुःपुंसि । वाणिः । व्यूतिः । " व्युतिरितिद्विरूपकोशः । विशिष्टाऊतिर्व्यूतिः । " द्वेतंतुवानस्य । "विणणेंइतिख्यातस्य" । लेप्यंमृदापुत्तलिकादिकरणं । आदिनाकाष्ठपुत्तलिकाकर्मगृह्यते तत्रपुस्तमित्येकं । "यदुक्तं । मृदावादारुणावाथवस्त्रेणाप्यथचर्मणा । लोहरत्नैःकृतंवापिपुस्तमित्यभिधीयतइति " ॥ २८ ॥

वस्त्रदंतादिभिःकृतापुत्रिकापांचालिकास्यात्। "पंचालिकेत्यपि"। पंचभिर्वर्णैरल्यतेभूष्यते। घञ्। एकं। बाहुलीइतिख्यातस्य"। पुत्रइवेतिकन्। दंतोगजदंतः। आदिनाचर्मलेत्यादिग्रहणं। जतुलाक्षा तद्विकारोजातुषं। त्रपुवंगं तद्विकारोत्रापुषं। एकैकं। त्रपुजतुनोःषुक् ॥२९॥ पिटकः। पेटकः। पेटा। "पेडेतिमुकुटः।" पीडेतिस्वामी"। मंजूषा। चत्वारिवस्त्रालंकारादिस्थापनार्थंकृतायामंजूषायाः। "पेटीइतिख्यातायाः।" आद्यौ पेटारिकायांपरौमहत्यामितिस्वामी। विहंगिका। भारयष्टिः। द्वेशिक्याधारलगुडस्य। "खुंटीइत्यादिख्यातस्य"। इयंभारोद्वाहनार्थाचतुर्दंडिकेति

पाँचालिकापुत्रिकास्याद्वस्त्रदंतादिभिःकृता॥ जतुत्रपुविकारेतुजातुषंत्रापुषंत्रिषु॥ २९॥
पिटकःपेटकःपेटामंजूषाथविहंगिका॥ भारयष्टिस्तदालंबिशिक्यंकाचोथपादुका॥ ३०॥
पादूरुपानत्स्त्रीसैवानुपदीनापदायता॥

सभ्याः। शिक्याधारस्कंधग्राह्ययोर्लगुडइतिद्राविडाः। विहंगमेत्यपिपाठः। तस्यांभारयष्ट्यामालंबतेतत्तदालंबिशिक्यंकाचःस्यात्। काचःशिक्येमणौनेत्ररोगभेदेमृद्दंतरइतिविश्वः। द्वे आलंबमानस्यरज्जुपंजरस्य। "शिंकेंइतिख्यातस्य" पादुका ॥३०॥ पादूः। उपानत्। त्रयमपिस्त्रियां पादत्राणस्य। "जोडाइतिख्यातस्य" सैवोपानत्पदायता पादायामेनबद्धाअनुपदीना। एकं। "वाहाणइतिख्यातस्य"॥

नध्री । वध्री । वरत्रा । त्रयंचर्ममय्यारज्ज्वाः । "वाधीइतिख्यातायाः" अश्वादेस्ताडनीरज्जुः कशास्यात् । एकं । "जेरबंदइतिख्यातस्य । आदिनाउष्ट्र गर्दभचोरादिग्रहः" ॥ ३१॥ चांडालिका । "चंडालिकेत्यपि ।" कंडोलवीणा । "कंटोलवीणेत्यपि । कंडोलीतिपृथगपि ।" चंडालवल्लुकी । त्रयं किनरीतिख्यातायाअंत्यजवीणायाः । नाराची । एषणिका । द्वे स्वर्णकाराणांनाराचाकृतिर्यालोहशलाकातत्र । "कांटा. तराजूइतिख्याते ।" शाणः । निकषः । कषः । त्रीणिस्वर्णादियत्रघर्षणेनपरीक्ष्यतेतस्याःशिलायाः । "कसोटी. निसाणाइत्यादिख्यातायाः" ॥ ३२ ॥ व्रश्चनः । पत्रपरशुः ।

नध्रीवध्रीवरत्रास्यादश्वादेस्ताडनीकशा॥३१॥ चांडालिकातुकंडोलवीणाचंडालवल्लुकी॥नाराचीस्यादेषणिका शाणस्तुनिकषःकषः॥३२॥ व्रश्चनःपत्रपरशुरीषिकातूलिकासमे॥तैजसावर्तनीमूषाभस्त्राचर्मप्रसेविका॥३३॥

द्वेस्वर्णादिछेदनार्थस्यपरशोः । "कानसइतिख्यातस्य" ईषिका । "इषिका । इषीकाइत्यपि" । तूलिका । द्वेशलाकाभेदस्य । "सळईइतिख्यातस्य" । तैजसंआवर्त्यतेयत्रसातैजसावर्तनी । स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषःमूषास्यात् "मूसइतिख्याता । मुषा । मूषी । मुषी । मूषात्वावर्तनीमूषीतिशब्दार्णवः । मूषस्तेयइत्यस्माद्भिदाद्यङिज्ह्रस्वादिरपि । ज्ह्रस्वामुषामुषी ।" एकं । भस्त्रा । चर्मप्रसेविका । "चर्मप्रसेवकइत्यपि ।" द्वे अग्निज्वलनार्थस्यचर्मप्रसेवकस्य । "भाताइतिख्यातस्य" ॥ ३३ ॥

आस्फोटनी । " लास्फोटनी । वेधनीतुलास्फोटन्यांस्फोटनीदृषद्दंशिकेतिवाचस्पतिः । " वेधनिका । द्वेमण्यादेर्वेधोपयुक्तस्यशस्त्रभेदस्य । " सा मताइतिख्यातस्य" । कृपाणी । कर्तरी । द्वेस्वर्णपात्रादिविच्छिद्यतेयेनतस्यकातरइतिख्यातस्य । वृक्षादनी । वृक्षभेदी । द्वेवृक्षभेदनार्थस्यशस्त्रभेदस्य । "वांकस. तासणीइतिख्यातस्य" । टंकः । "तंकइत्यपि" । पाषाणदारण । द्वेपाषाणदारणार्थस्यघनभेदस्य । "टांकीइतिप्रसिद्धस्य" ॥ ३४ ॥ क्रकचः । करपत्रं । द्वेकाष्ठादिविदारणार्थस्यकरवतइतिख्यातस्य । आरा । चर्मप्रभेदिका । द्वेचर्मखंडनार्थस्यशस्त्रभेदस्य । आरीइतिख्यातस्य । सूर्मी । "सूर्मिरिति

आस्फोटनीवेधनिकाकृपाणीकर्तरीसमे ॥ वृक्षादनीवृक्षभेदीटंकःपाषाणदारणः ॥ ३४ ॥

क्रकचोऽस्त्रीकरपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ सूर्मीस्थूणायःप्रतिमाशिल्पंकर्मकलादिकं ॥ ३५ ॥

प्रतिमानंप्रतिबिंबंप्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छाया ॥ प्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यात् ॥ ३६ ॥

वा" । स्थूणा । अयःप्रतिमा । त्रयंलोहप्रतिमायाः । कलागीतनृत्यादिकंयत्कर्मतच्छिल्पं । आदिनारथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं । प्रतिबिंबं । प्रतिमा । प्रतियातना । प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिः । अर्चा । प्रतिनिधिः । अष्टौप्रतिमायाः । "प्रतिकृत्यमीयतेऽनेनप्रतिमानं । माङ्माने" । प्रतिनिधिःपुंसि । उपमा । उपमानं । द्वेउपमितकरणस्य । "भावेकरणेच । येनोपमीयतेयाचोपमितिस्तयोरेतेनामनीइत्यर्थः । केचित्तुपूर्वान्वितेइत्याहुः " ॥ ३६ ॥

समादिसप्तकंसमांतरस्य । "सहमानेनवर्ततेसमानंमानमस्येतिवासमानः । एतेवाच्यलिंगाः "सदृक्शांतः । अमीनिभसंकाशादयःउत्तरपदेस्थिताःसदृशपर्यायावाच्यलिंगाश्चस्युः । यथापितृनिभःपुत्रः । नित्यसमासोयं । पित्रासदृशइत्यर्थः । मातृनिभाकन्यामातुःसदृशीत्यर्थः । आदिनाभूतरूपकल्पादिग्रहः । "यथापितृभूतःपितृरूपःपितृकल्पः "कर्मण्या । विधा । भृत्या । भृतिः । भर्म । वेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यं । "भरण्येत्यपि ।" भरणं । मू

वाच्यलिंगाःसमस्तुल्यःसदृक्षःसदृशःसदृक् ॥ साधारणःसमानश्चस्युरुत्तरपदेत्वमी ॥ ३७ ॥ निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ कर्मण्यातुविधाभृत्याभृतयोभर्मवेतनं ॥ ३८ ॥ भरण्यंभरणंमूल्यंनिर्वेशःपणइत्यपि ॥ सुराहलिप्रियाहालापरिस्रुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यःपरिस्रुता ॥ मदिराकश्यमद्येचाप्यवदंशस्तुभक्षणं ॥ ४० ॥

ल्यं । निर्वेशः । पणः । एकादशवेतनस्य । सुरा । हलिप्रिया । हाला । परिस्रुत् । वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गंधोत्तमा । प्रसन्ना । इरा । कादंबरी । परिस्रुता । मदिरा । कश्यं । मद्यं । त्रयोदशमद्यस्य । कदंबेजातोरसःकांदबस्तंरातिकादंबरी ।" तत्रगौडीपैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरेतिवचनात् । सुरादिद्वयंगौड्यादि त्रिविधमद्यस्य । शेषंमद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थंयद्यंजनंभक्ष्यतेसोवदंशइत्येकं । "भर्जितचणकादि भक्षणस्य ।" ॥ ४० ॥

शुंडापानं । मदस्थानं । द्वे मद्यगृहस्य । "शुंडा । पानं । इतिपृथगपि । शुंडापानगृहेमता । अप्यंबुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासुचेतिमेदिनी । शुंडा पिजलहस्तिन्यांमदिराकरिहस्तयोरितिविश्वः । पानंपीतिभाजनरक्षणेइतिमेदिनी ।" पीयतेस्मिन्पानं । मधुवारः । मधुक्रमः । द्वे मधुपानपरिपाट्याः "मधुनोवारः समयः मधुवारः ।" मध्वासवः । माधवकः । मधु । माध्वीकं । "मार्द्वीकमित्यपि । मृद्विकाद्राक्षा तस्याःविकारः । तस्यविकारइत्यण् ।" चत्वारिमधुकपुष्पोद्भवस्यमद्यस्य "द्वौद्वौपर्यायावित्यपिमतं । मार्द्वीकमितिपाठेमध्वादिद्वयंद्राक्षारसस्य ।" तत्रमाध्वीकंमधुचद्वयोःन किंतु

शुंडापानंमदस्थानंमधुवारामधुक्रमाः॥ मध्वासवोमाधवकोमधुमाध्वीकमद्वयोः॥ ४१॥
मैरेयमासवःसीधुर्मेदकोजगलःसमौ॥ संधानंस्यादभिषवःकिण्वंपुंसितुनग्नहूः॥ ४२॥

क्लीबेएव॥४१॥ मैरेयं । आसवः । सीधुः । "तालव्यादिरपिशीधुरिति । यद्यपिशीधुरिक्षुरसैःपक्वैरपक्वैरासवोभवेत् । मैरेयंधातकीपुष्पगुडधानांबुसंहतमितिमाधवः । तथापिभेदमनादृत्योक्तं"त्रयमिक्षुशाकादिजन्यस्यमद्यविशेषस्य । सीधुर्नास्त्रियां । आसवःपुंसि । मेदकः। जगलः। द्वे सुराकल्कस्य । मद्यभेदस्येत्येके । "जगलोमदनद्रुमे । मेदकेपिष्टमद्येचेतिकोशांतरं" । संधानं । अभिषवः । द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशांकुरादिकंदीर्घकालंयत्संधीयतेतस्येत्येके । किण्वं । "कण्वमित्यपि ।" नग्नहूः । द्वे तंडुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य । "मत्तनग्नकृताह्वानस्येत्यन्ये ।" नग्नह्वौ ॥ ४२ ॥

सुरायामंडअग्रभागःकारोत्तरः । "कारेणक्रिययाउत्तरःकारोत्तरः । कारोत्तमइत्यपि" । एकं । आपानं । पानगोष्ठिका । द्वेपानार्थायाःसभायाः । "आ संभूयपिबंत्यत्रआपानं" । चषकः । पानपात्रं । द्वे" मद्यपात्रस्य । चषकोऽस्त्रीसुरापात्रेमधुमद्यप्रभेदयोरितिमेदिनी" । सरकः । अनुतर्षणं । द्वे मद्य पानस्य । अपिशब्दात्सरकोप्यस्त्रीसरकं वानानुतर्षेनेतिरत्नकोशः । सरकःसीधुपानेक्षुशीधुनोमद्यभाजनइत्यजयः" ॥ ४३ ॥ धूर्त्तः । "धार्तइत्यपि

कारोत्तरःसुरामंडआपानंपानगोष्ठिका ॥ चषकोऽस्त्रीपानपात्रंसरकोप्यनुतर्षणं ॥ ४३ ॥
धूर्तोऽक्षदेवीकितवोऽक्षधूर्तोद्यूतकृत्समाः ॥ स्युर्लग्नकाःप्रतिभुवःसभिकाद्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥

पाठः । धावनेनआर्त्तः ।" अक्षदेवी । कितवः । अक्षधूर्त्तः । द्यूतकृत् । पंच द्यूतकृतः । "सोंगटीबाज. जुवेबाजइतिख्यातस्य " अक्षैर्दीव्यतिअक्षदे वी । इत्यंतः । लग्नकः । प्रतिभूः । द्वे ऋणादौप्रतिनिधिभूतस्य । "जामीनइतिख्यातस्य । प्रतिप्रतिनिधिर्भवतिप्रतिभूः।" सभिकाः । द्यूतकारकाः । द्वयं येद्यूतंकारयंतितेषां । "सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्तिसभिकः" ॥ ४४ ॥

द्यूतः । अक्षवती । कैतवं । पणः । चत्वारिद्यूतस्य । "अक्षाःपाशकाः संत्यस्यांसाअक्षवती ।" पणः ग्लहः । इतिद्वे द्यूतजयेयत्पणबंधेनयाह्यंतस्य । अक्षः । देवनः । पाशकः । त्रयं शारिपरिणयनेहेतुभूतस्यपाशस्य । "फांसेइतिख्यातस्य" ॥ ४५ ॥ शारीणामितस्ततोनयनेपरिणायइत्येकं । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापदेनशब्देनसंबंधः । अष्टापदं । शारिफलं । द्वे शारीणामाधारस्यकोष्ठकयुक्तस्यवस्त्रादेः । "सारीपटइतिख्यातस्य ।" शारयस्तु

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवतीकैतवंपणइत्यपि ॥ पणोऽक्षेषुग्लहोक्षास्तुदेवनाःपाशकाश्चते ॥४५॥
परिणायस्तुशारीणांसमंतान्नयनेऽस्त्रियां ॥ अष्टापदंशारिफलंप्राणिद्यूतंसमाह्वयः ॥४६॥

काष्ठादिरचितोद्यूतोपकरणविशेषः । प्राणिद्यूतंप्राणिनांमेषकुक्कुटादीनांद्यूतंमिथोयुद्धलक्षणः क्रीडाविशेषः समाह्वयः । अप्राणिभिःकृतंयत्तुतल्लोकेद्यूतमुच्यते । प्राणिभिःक्रियतेयत्तुसविज्ञेयःसमाह्वयइत्युक्तेः । एकं ॥ ४६ ॥

अत्रकेषांचिल्लिंगभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वंपरिहरति। उक्ताइति। अत्रशूद्रवर्गेयौगिकाःकुंभकारमालाकारप्रभृतयःशब्दाःकाव्यपुराणादिषुपुंस्त्वे वभूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेवलिंगेउक्तानिर्दिष्टास्तेऽन्यतोन्यत्रस्त्रीत्वादिविशिष्टेविशिष्यवृत्तौसत्यांताद्धर्म्यात् विशिष्टानांविशेष्यधर्म त्वाल्लिंगांतरेस्त्रीलिंगादावप्यूहनीयाः। अपिशब्दात्रूढाअपिकरणकुलालादयोजातिवचनात्पुंसिस्त्रियांचवर्तंतेइतिज्ञेयं यस्यावयवशक्त्यएवार्थोबुध्य

उक्ताभूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्रयौगिकाः॥ ताद्धर्म्यादन्यतोवृत्तावूह्यालिं
गांतरेपिते॥ ४७॥ ॥इतिशूद्रवर्गः॥ ॥इत्यमरसिंहकृतौना
मलिंगानुशासने॥ द्वितीयःकांडोभूम्यादिःसांगएवसमर्थितः॥ २॥ ॥७॥

तेसयौगिकः। यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्यसमुदायशक्तिमात्रेणार्थोबुध्यतेसरूढः। तत्रयौगिकोलिंगांतरे यथाकुंभकारी स्त्री। कुंभकारंकुलं। एवंमा लाकारी। मालाकारं। अणंतत्वात्स्त्रियांङीष्। अयौगिकोयथा। करणी। कुलाली। अत्रजातेरस्त्रीविषयादितिङीष्॥ ४७॥ ॥इतिशूद्रवर्गः॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितएवायंभूम्यादिद्वितीयःकांडःसमाप्तः ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

अमरकोशद्वितीयकांडस्थवर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः	१८	१	६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१	संकलनयावर्गाः १० मूलश्लो० ७३३॥ क्षे० श्लो० १२ एवं ७४५॥
२	पुरवर्गः	२०	·॥·	७	ब्रह्मवर्गः	५८	५	
३	शैलवर्गः	८	·॥·	८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०	
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥.	०	९	वैश्यवर्गः	१११	१॥.	
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	१०	शूद्रवर्गः	४७	०	
		२५८॥	४॥			४७५	७॥	

ॐ. १२२

इत्यमरकोशेसटीकोद्वितीयकांडःसमाप्तः